

Забронена
класика

Михайло Арцибашев

Санін

ФАБУЛА
ВИДВНИЦТВО

Забронена
класика

Михайло Арцибашев

Санін

ФАБУЛА
ВИДАВНИЦТВО

Михайло Арцибашев

САНІН

Роман

Видавництво «Фабула»
2021

Серія «Заборонена класика»

© О. О. Якименко, переклад укр., 2017

© Видавництво «Фабула», 2021

© Видавництво «Ранок», 2021

ISBN 978-617-09-4913-4 (epub)

Електронна версія створена за виданням:

Арцибашев, Михайло

А 88 Санін. — Х. : Вид-во «Ранок» : «Фабула», 2017. — 416 с. —
(Серія «Заборонена класика»).

ISBN 978-617-09-3076-7

Роман «Санін» Михайла Арцибашева — один із найбільш одіозних і популярних творів російської Срібної доби, що свого часу набув великого розголосу. Його називали і «гімном духовній убогості»,

і «ганьбою російської літератури», а автора затаврували як порнографа і співця аморалізму. Насправді ця книга, що й досьгодні викликає суперечки,— про те, що ницість, інертність, невпевненість і розпач рано чи пізно приводять суспільство й окрему людину до тотального банкрутства. Не дивно, що впродовж багатьох десятиліть «Санін» перебував під цензурною заборонаю, і його було знову перевидано тільки в кінці 20 століття.

УДК 82-92

Шановний читачу!

Спасибі, що придбали цю книгу.

Нагадуємо, що вона є об'єктом Закону України «Про авторське і суміжні право», порушення якого карається за статтею 176 Кримінального кодексу України «Порушення авторського права і суміжних прав» штрафом від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, з конфіскацією та знищенням всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Повторне порушення карається штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією та знищенням всіх примірників, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення, аудіо- і відеокасет, дискет, інших носіїв інформації, обладнання та матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Кримінальне переслідування також відбувається згідно з відповідними законами країн, де зафіксовано незаконне відтворення (поширення) творів.

Книга містить криптографічний захист, що дозволяє визначити, хто є джерелом незаконного розповсюдження (відтворення) творів.

Щиро сподіваємося, що Ви з повагою поставитеся до інтелектуальної праці інших і ще раз Вам вдячні!

ЕНЕРГІЯ НЕЗГОДИ

«Роман “Санін” дуже поганий, просто очевидно поганий. І водночас — сучасний і своєчасний. Його головний герой — остання “надлюдина” в російській літературі, втілення самовдоволеного зла. Однак бувають епохи, коли люди аморальні, принципово аморальні, позбавлені сумління, виходять переможцями». (Нинішній критик.)

«Арцибашев — ворог безсилля і співець сили. Він таврує зневагою невпевненість і розпач, завдає нещадних ударів нищості та інертності. Він — серйозний і об’єктивний, а тому ще небезпечніший викривач збанкрутілого суспільства... У ньому взагалі живе дух заперечення й боротьби. Він любить не погоджуватись. Йому подобається бути самому, осторонь, при власній особливій думці». (Відгук сучасника.)

Минуло понад століття від того дня, коли Михайло Арцибашев (1878–1927) завершив рукопис «Саніна», а суперечки щодо самого роману і його героя досі не стихають. І не дивно — ця книга, хоч би скільки називали Арцибашева «письменником другої ланки», свого часу спричинила хвилю обурення і буквально розділила суспільство. Ще б пак: його герой стверджував, що головне в людині — це прагнення задовольнити власні бажання, а люди, які не вміють насолоджуватись і приносити насолоду іншим, нічого не варті. Шокувала читачів і критиків велика кількість відвертих сцен, що їх у ті часи сприйняли як ледь не порнографічні. Проте скандальний роман невдовзі було перекладено багатьма мовами й опубліковано не лише в Російській імперії, а й у Німеччині, Італії, Бельгії, Франції, Данії, Болгарії, Угорщині та Японії, і скрізь він мав величезний успіх.

Тож ким він був, цей порушник суспільного спокою?

Михайло Арцибашев — драматург, прозаїк, чудовий публіцист — народився на хуторі в Охтирському повіті Харківської губернії

в родині маєтного дворянина. Навчався в Охтирській гімназії, а потім у Харківській школі рисунку та живопису. З 16 років працював у харківській газеті «Южный край», публікуючи оповідання, замітки й репортажі. Журналістику Арцибашев не покинув і коли перебрався до Петербурга, а 1904 року опублікував повість «Смерть Ланде», завдяки успіхові якої остаточно відмовився від кар'єри художника. Перу Михайла Арцибашева належать роман «На останній межі», низка повістей, драми «Ревнощі», «Закон дикуна» і «Війна», а також збірки есе та публіцистики, кілька кіносценаріїв.

1923 року, пославшись на потребу лікування за кордоном, Арцибашев зміг емігрувати з Радянської Росії й отримати польське громадянство. Від 1923 до 1927 року письменник опублікував близько сотні статей в емігрантських виданнях, здобувши славу найкращого зарубіжного російського публіциста, блискучого викривальника більшовизму. З цієї причини в СРСР до кінця 80-х років 20 століття твори Михайла Арцибашева не видавались.

Роман «Санін», що так і лишився його найвідомішим твором, має свою непросту історію. Рукопис його було завершено 1903 року, і вже тоді її не прийняв журнал «Мир Божий», визначивши, що роман занадто натуралістичний і не відповідає «революційному піднесенню суспільства». 1907 року «Саніна» все-таки опублікував журнал «Современный мир», а за рік одночасно з'явилися відразу три видання — два в Росії й одне в Берліні. «Прогресивна» критика одностайно не прийняла книгу, Максим Горький писав у статті «Руйнування особистості»: «Нині лінія духовно вбогих людей прикро і ганебно завершується Саніним Арцибашева». Водночас успіх роману серед молоді був справді фантастичним: книгу читали і перечитували, усюди влаштовували диспути на тему «Чи має рацію Санін?», виникали підпільні «Ліги вільного кохання» і «гуртки саніністів».

1908 року місцева влада «з міркувань морального штибу» вислала Арцибашева з Ялти, а далі й із Севастополя. Нечувана популярність книги призвела до судового процесу над її перекладачами в Німеччині й Австро-Угорщині, німецький переклад роману було конфісковано «за пропаганду порнографії». У Росії в 1910 році письменникові

загрожувала церковна анафема; з ініціативи Святійшого Синоду проти Арцибашева було розпочато справу про обвинувачення в блюзнірстві. Дійшло до того, що знаменитий адвокат О. Й. Грузенберг демонстративно відмовився захищати письменника.

Репутація порнографа і циніка упродовж ледь не всього 20 століття переслідувала Арцибашева, а всі спроби перевидати «Саніна» російською мовою після революції завершувались забороною — адже той самий Горький свого часу затаврував його ярликом «антиреволюційний». А вся провина письменника полягала тільки в тому, що він дуже відверто і правдиво зобразив могутню силу інстинкту та нездоланну владу матеріальної природи людини — того, що в ті пуританські часи ухильно йменували «статевим питанням».

Крім того, поглянь, що знайшов я: що праведною вчинив Бог людину, та вигадок усяких шукають вони! [\[1\]](#)

Екклезіаст 7:29

1

Той найважливіший у житті час, коли під впливом перших зіткнень із людьми та природою складається характер, Володимир Санін прожив за межами сім'ї. Ніхто не стежив за ним, нічия рука не гнула його, і душа цієї людини склалася вільно і своєрідно, як дерево в полі.

Він не був удома багато років і коли приїхав, мати й сестра Ліда майже не впізнали його; рисами обличчя, голосом і манерами він змінився мало, та в ньому проступало щось нове, незнайоме, що визріло всередині й осяяло лице новим виразом.

Приїхав він надвечір і так спокійно увійшов до кімнати, ніби вийшов із неї за п'ять хвилин до того. У його високій плечистій постаті, у спокійному і трішечки, в самих куточках губів, насмішкуватому виразі обличчя під білявим волоссям не було помітно ні втоми, ні хвилювання,— і ті галасливі пориви, з якими зустріли його мати й сестра, якимось самі собою погамувались.

Поки він їв і пив чай, сестра сиділа навпроти нього і дивилася, не відводячи очей. Вона була закохана в брата, як можуть закохуватися тільки у відсутніх братів молоді екзальтовані дівчата. Ліда завжди уявляла його чоловіком особливим. Вона хотіла бачити в братовому житті трагічну боротьбу, страждання і самотність великого духу, який не зустрів розуміння.

— Чого ти на мене так дивишся? — усміхаючись, спитав її Санін.

Ця уважна усмішка, разом зі спрямованим у себе поглядом спокійних очей, була постійним виразом його обличчя.

І, на диво, ця усмішка, що сама по собі викликала симпатію, відразу не сподобалась Ліді. Вона здалася їй самовдоволеною і нічого не говорила про страждання та боротьбу. Ліда промовчала і замислилась. Коли обід закінчився, мати ласкаво погладила

Саніна по голові й сказала:

— Ну, розкажи, як ти там жив, що робив?

— Що робив? — перепитав Санін, усміхаючись.— Що ж... пив, їв, спав, часом працював, часом нічого не робив...

Спочатку здавалося, що йому не хочеться говорити про себе, та коли мати почала розпитувати, він, навпаки, став охоче розповідати. Однак чомусь відчувалося, що йому зовсім байдуже, як ставляться до його розповідей. Він був м'яким і уважним, але в його ставленні не було інтимної близькості рідної людини, що виділяє з усього світу, і здавалося, що ці м'якість і уважність він просто випромінює, як свічка своє сяйво,— однаково на все.

Вони вийшли на терасу в сад і сіли на сходах. Ліда примостилася нижче й окремо, мовчки дослухаючись до того, що говорив брат. Невловна струминка холоду вже проникла в її серце. Гострим інстинктом молодій жінки вона відчула, що брат не є тим, чим вона його уявляла, і вона почала соромитися й ніяковіти, як при чужому.

Був уже вечір, і м'яка присмеркова тінь опускалася навколо.

Санін закурив цигарку, і легкий запах тютюну домішався до літнього дихання саду.

Він розповідав, як життя кидало його сюди й туди, як багато випало йому голодувати, мандрувати, як брав участь у політичній боротьбі і як залишив цю справу, коли вона йому набридла.

Ліда сторожко прислухалась і сиділа непорушно, красива і дещо дивна, як усі красиві дівчата у весняних сутінках.

Чим далі, тим більше з'ясовувалося, що життя, яке малювалося їй вогняними лініями, по суті було простим і звичайним. Щось особливе звучало в ній, але що — Ліда поки що не могла збагнути. А так виходило дуже просто, нудно і, як здалося Ліді, навіть банально. Жив він де випадало, робив що випадало, то працював, то тинявся без діла, очевидно, любив вино і знав багато жінок. За цим життям не видніла похмура та зловісна доля, якої хотілося мрійливій Лідиній душі. Наскрізної ідеї в братовому житті не було, нікого він не ненавидів і ні за що не страждав. Іноді в нього зривалися такі слова, які чомусь здавалися Ліді недоречними. Так, Санін мимохідь розповів, що якийсь час настільки бідував і обносився, що мусив сам латати собі брюки.

— Та ти хіба вмєш шити? — з ображеним подивом відгукнулася Ліда, їй це здалося непристойним, не гідним чоловіка.

— Раніше не вмів, а як довелося — вивчився, — з усмішкою відповів Санін, здогадавшись про те, що відчуває Ліда.

Дівчина злегка знизала плечима і замовкла, непорушно дивлячись у сад. Вона почувалася так, ніби, прокинувшись уранці з мрією про сонце, побачила небо сірим і холодним.

Мати теж відчувала якусь прикрість. Її боляче вразило, що син не посів у суспільстві того почесного місця, яке він мав би посісти. Вона почала говорити, що далі так жити не можна, що треба хоч тепер улаштуватися хоч якось пристойно. Спершу говорила обережно, остерігаючись дошкулити синові, та коли помітила, що він слухає не уважно, роздратовалась і стала наполягати вперто, з тупим старечим озлобленням, ніби син навмисно дражнив її. Санін не здивувався і не розсердився — просто дивився на неї лагідним байдужим поглядом і мовчав. Лише на питання: «Та як ти хоч житимеш?» — відповів з усмішкою: «Як-небудь!»

І за його спокійним твердим голосом і світлим незмигним поглядом відчулося, що це слово, яке для матері нічого не значить, для нього має всеосяжний, чіткий і глибокий смисл.

Марія Іванівна зітхнула, помовчала і сумно сказала:

— Ну, твоє діло... Ти вже не маленький... Ви пішли б у саду прогулялися, там тепер добре.

— Ходімо, Лідо, справді... Покажи мені сад,— сказав Санін сестрі,— я вже й забув, як там.

Ліда отямилась від задуми, також зітхнула і підвелась.

Вони пліч-о-пліч пішли по алеї у вогку й уже темну зелену глибину.

Будинок Саніних стояв на головній вулиці міста, але місто було маленьким, і сад виходив просто до річки, за якою починались поля. Будинок був старий, панський, з облупленими колонами і просторою терасою, а сад — великий, зарослий і темний, як темно-зелена хмара, що припала до землі. Вечорами в саду було моторошно, і здавалося, що там, у хащі й на запилених горищах старого будинку, блукає якийсь давній і понурий дух.

На верхньому поверсі будинку стояли порожніми просторі напівтемні зали і вітальня, у всьому саду була розчищена тільки одна неширока алея, і все теперішнє життя, скромне і тихе, тулилося в одному куточку. Близько до будинку жовтів посипаний пісок, рябіли кучеряві клумби, всипані квітами, стояв зелений дерев'яний стіл, де за доброї погоди пили чай і обідали, і весь цей маленький куточок теплів простим мирним життям, не зливаючись із похмурою красою розлогого запущеного саду.

Коли будинок сховався в зелені й навколо Ліди і Саніна постали лише мовчазні, непорушні й задумливі, як живі істоти, старі дерева, Санін раптом обійняв Ліду за талію і дивним, чи то лагідним, чи то зловісним, голосом сказав:

— А ти красунею виросла!.. Щасливим буде той чоловік, якого ти першим покохаєш...

Гарячий струм перебіг від його мускулястої, ніби залізної руки, гнучким і ніжним Лідиним тілом. Вона знітилася, затремтіла і трохи відсахнулася, ніби відчула наближення невидимого звіра.

Вони вже вийшли аж на берег річки, де пахло вогкістю та водою, задумливо похитувалась гостроверха осока і відкривався другий берег із далекими іскрами перших зірок.

Санін відійшов від Ліди, навіщось узявся обома руками за товсту суху галузку і, з тріском відломивши її, кинув у воду. Сколихнулись і побігли навсібіч кола, і, ніби вітаючи Саніна, як свого, квапливо закланялась осока.

2

Було близько шостої години. Сонце світило яскраво, але від саду вже знову насувалася м'яка зеленава тінь. Світло, тиша і тепло сторожко стояли в повітрі. Марія Іванівна варила варення, і під зеленою липою смачно і міцно пахло киплячим сиропом і малиною.

Санін уже зранку порався біля клумб, намагаючись підняти похилені від спеки та куряви квіти.

— Ти би спершу бур'ян повиривав,— порадила Марія Іванівна, поглядаючи на нього крізь синювате тремтливе марево жарівні.— Ти накажи Груньці, вона і зробить...

Санін підвів спітніле веселе обличчя.

— Навіщо,— сказав він, струснувши волоссям, що прилипло до чола,
— хай собі росте, я всяку зелень люблю.

— Дивак ти! — добродушно стенаючи плечима, відказала мати, але чомусь їй було дуже приємним те, що він сказав.

— Самі ви всі диваки! — відповів Санін тоном глибокого переконання, потім пішов у дім мити руки, повернувся і сів до столу, зручно та вигідно вмовившись у плетеному кріслі.

Йому було добре, легко та радісно. Зелень, сонце, блакитне небо таким яскравим променем входили в його душу, що вся вона розкривалася їм назустріч у відчутті цілковитого щастя. Великі міста з їхнім квапливим шумом і метушливим чіпким життям остогидли йому. Навколо були сонце і свобода, а майбутнє його не турбувало, тому що він був готовий прийняти від життя все, що воно могло йому дати.

Санін мружився і потягався, з глибокою насолодою розминаючи й напружуючи свої здорові, сильні м'язи.

Віяло тихою та м'якою прохолодою, і здавалося, що весь сад зітхає лагідно й глибоко. Десь, і близько і далеко, цвірінькали горобці злодійкувато і квапливо перемовляючись про своє маленьке, страшенно важливе, але нікому незрозуміле життя; а рябий фокстер'єр Мілль, висолопивши червоного язика і піднявши одне вухо, поблажливо слухав їх із гушавини свіжої зеленої трави. Листя тихо шелестіло над головою, а його круглі тіні безгучно ворушилися на піску стежини.

Марію Іванівну прикро дратував синів спокій. Як і всіх своїх дітей, вона любила його, однак саме тому в неї кипіло серце і їй хотілося збурити його, зачепити його самолюбство, діткнути,— аби лиш змусити зрозуміти ціну її слів і її уявлень про життя. Кожної миті свого довгого існування вона, як мураха, що зарилась у пісок, ненастанно порпалася, працюючи над створенням крихкої споруди свого домашнього добробуту. Ця нудна, довга й одноманітна споруда, схожа водночас і на казарму, і на лікарню, складалась із найдрібніших цеглинок, які їй, як нездарному архітектору, здавались окрасою життя, а насправді то пригнічували, то дратували, то лякали і завжди турбували її до нудоти. Але при цьому вона думала, що інакше жити не можна.

— Ну що ж... так і далі буде? — спитала вона, підібгавши губи й з удаваною увагою дивлячись у таз із варенням.

— Як? — спитав Санін і чхнув.

Марії Іванівні здалося, що він і чхнув навмисно, щоб її образити, і хоча це було очевидно дурницею, справді образилась і надулась.

— А добре у вас тут! — мрійливо сказав Санін.

— Незле... — вважаючи за необхідне сердитись, стримано відповіла Марія Іванівна, але їй було приємно, що син похвалив будинок і сад, із якими вона зжилась, як із рідними істотами.

Санін подивився на неї й замислено промовив:

— А якби ви не чіплялися до мене з усякими дурницями, то було б іще краще.

Незлостивий голос, яким це було сказано, суперечив дошкульним словам, і Марія Іванівна не знала, сердитись чи сміятись.

— Як погляну я на тебе,— з досадою сказала вона,— і в дитинстві ти був якийсь ненормальний, а тепер...

— А тепер? — спитав Санін так весело, ніби сподівався почути щось дуже приємне й цікаве.

— А тепер іще ліпший! — в'їдливо відказала Марія Іванівна і махнула ложкою.

— Ну, тим і краще! — посміхнувся Санін і, помовчавши, додав: — А от і Новиков іде.

Від будинку йшов високий, вродливий білявий чоловік. Його червона шовкова сорочка, яка щільно облягала дещо огрядне, проте високе і гарне тіло, яскраво спалахувала під сонячними плямами, а блакитні очі дивилися ласкаво й ліниво.

— А ви все сваритесь! — таким самим лінивим і ласкавим голосом протягнув він іще здалеку.— І про що, їй-богу!..

— Та от, мама вважає, що мені більше личив би грецький ніс, а я вважаю, що який є — і той нічогенький!

Санін збоку поглянув на свій ніс, засміявся й потиснув широку пухку долоню Новикова.

— Ну, вигадав! — з прикрістю відгукнулася Марія Іванівна.

Новиков голосно й весело засміявся, і кругла м'яка луна добродушно зареготала в зеленій хащі, ніби там хтось радів його веселості.

— Ну, я вже знаю... Все про твою долю турботи!

— От маєш! — із комічним подивом сказав Санін.

— Так тобі й треба!

— Еге! — вигукнув Санін.— Якщо ви за мене в два голоси візьметесь, то я й утекти можу!

— Я сама, здається, скоро від вас утечу! — з несподіваною і перш за все для неї самої неприємною злістю промовила Марія Іванівна, рвучко підняла таз із жаровні й пішла в будинок, не дивлячись ні на кого. Рябий Мілль вискочив із трави, підняв обидва вуха і запитально витріщився їй услід. Потім почесав носом передню лапу, знов уважно подивився на будинок і побіг кудись углибину саду у своїх справах.

— Цигарки в тебе є? — спитав Санін, задоволений тим, що мати пішла.

Новиков вийняв цигарницю, ліниво відкинув назад своє велике спокійне тіло.

— Дарма ти її дражниш,— із лагідним докором протягнув він,— жінка вона немолода...

— Чим же це я її дражню?

— Та от...

— Що — «от»?.. Вона сама до мене чіпляється. Я, брате, ніколи від людей нічого не вимагав, нехай і вони дадуть мені спокій...

Вони помовчали.

— Ну, як живеш, лікарю! — спитав Санін, уважно стежачи за химерними візерунками тютюнового диму, що ніжно клубочився в непорушному повітрі над його головою.

Новиков, думаючи про інше, відповів не відразу.

— Погано...

— Чого так?

— Та так, узагалі... Нудно. Містечко осточортіло, робити тут нічого.

— Це тобі робити нічого? А сам жалівся, що ніколи вгору глянути.

— Я не про те... Не можна ж вічно тільки лікувати й лікувати. Існує ж інше життя.

— А хто тобі заважає жити іншим життям?

— Ну, це питання складне!

— Чим же складне?.. І чого тобі ще треба: чоловік ти молодий, гарний, здоровий.

— Цього, виявляється, мало! — з добродушною іронією відказав Новиков.

— Як тобі сказати,— усміхнувся Санін,— цього, гадаю, навіть багато...

— А мені не вистачає! — засміявся Новиков; і з його сміху було чути, що думка Саніна про його красу, силу та здоров'я була йому дуже приємною і що він навіть трохи знітився, ніби дівчина на оглядинах.

— Тобі не вистачає одного,— замислено сказав Санін.

— Чого ж?

— Погляду справжнього на життя... Тебе от обтяжує одноманітність, а поклич тебе хто-небудь покинути все і піти світ за очі, злякаєшся.

— Куди? В босяки? Гм!..

— А хоч би й у босяки!.. Знаєш, дивлюсь я на тебе і думаю: ось чоловік, який при нагоді здатен за яку-небудь конституцію в Російській імперії сісти на все життя в Шліссельбург, утратити всякі права, свободи, все... А здавалось би, що йому конституція?.. А коли мова

про те, щоб перевернути обридле власне життя й піти шукати інтерес і смисл деінде, враз у нього виникає питання: а чим жити, а чи не пропаду я, здоровий і сильний чоловік, якщо втрачу платню, а з нею разом вершки до ранкового чаю, шовкову сорочку і комірці?.. Дивно, їй-богу!

— Нічого тут дивного нема... Там справа ідейна, а тут...

— Що тут?

— Та... як би так висловитись...— Новиков поклацав пальцями.

— От бачиш, як ти міркуєш! — перебив Санін,— відразу в тебе ці поділи!.. Не повірю ж я, що тебе більше мучить туга за конституцією, ніж за сенсом та інтересом у власному твоєму житті, а ти...

— Ну, це ще питання. Може, і більше! Санін із серцем махнув рукою.

— Облиш, будь ласка! Якщо тобі різатимуть палець, тобі дужче болітиме, ніж якщо палець різатимуть будь-якому іншому російському обивателю... Це факт!

— Або цинізм! — Новиков постарався, щоби прозвучало в'їдливо, та вийшло тільки смішливо.

— Хай так. Але це правда. І тепер, хоч не тільки в Росії, а й у багатьох країнах немає не те що конституції, а навіть натяку на неї, ти журишся через

те, що твоє власне життя тебе не тішить, а ніяк не за конституцією!

І якщо спробуєш говорити інакше, збрешеш. І знаєш, що я тобі скажу? — з веселим вогником у світлих очах перебив сам себе Санін.

— Ти й тепер журишся не тому, що життя тебе не задовольняє, а тому, що Ліда тебе досі не покохала! Правда ж?

— Ну, це ти вже дурниці кажеш! — обурився Новиков, спалахнувши, як його червона сорочка, і на його очах виступили сльози надзвичайно наївного та щирого збентеження.

— Які дурниці, коли ти через Ліду світу білого не бачиш!.. Та в тебе від голови до п'ят так і написане одне бажання — взяти її. А ти кажеш — дурниці! Новиков дивно здригнувся і квапливо заходив туди-сюди по стежці. Якби це говорив не Лідин брат, він би, може, теж зніяковів, але йому було так дивно чути саме від Саніна такі слова про Ліду, що він навіть не зрозумів їхнього справжнього значення.

— Знаєш що,— пробурмотів він,— ти або задаєшся, або...

— Або що? — усміхаючись, спитав Санін.

Новиков мовчки знизав плечима, дивлячись убік. Другий висновок полягав у визначенні Саніна як поганої, аморальної, як розумів це Новиков, людини. Але цього він не міг сказати Саніну, тому що завжди, ще з гімназії, відчував до нього щирою приязнь. Виходило так, що йому, Новикову, подобалася лиха людина, а цього, звичайно ж, бути не могло. І від цього Новикову стало неспокійно і неприємно. Нагадування про Ліду боляче різонуло його, та оскільки Ліду він обожнював і буквально молився на своє глибоке почуття до неї, то не міг сердитись на Саніна за це нагадування: воно було і болісним, і водночас пекучо приємним. Ніби хтось гарячою рукою взявся за серце і тихенько стиснув його.

Санін мовчав і усміхався, і усмішка в нього була уважна і лагідна.

— Ну, придумай визначення, а я почекаю,— сказав він,— мені не спішно.

Новиков усе ходив по стежці, і видно було, що він щиро мучиться. Прибіг Мілль, заклопотано подивився навкруги і почав тертись об коліна Саніна. Він, очевидно, був радий чомусь і хотів, щоб усі знали про його радість.

— Славний ти мій псище! — сказав Санін, глядячи його.

Новиков заледве стримувався, щоб не заперечатися знову, але боявся, щоб Санін наново не зачепив того, що більше за все на світі цікавило

його самого. А тим часом усе інше, що спадало йому на думку, здавалося пустим, нецікавим і мертвим поряд із думками про Ліду.

— А... а де Лідія Петрівна? — машинально спитав він саме те, що хотів спитати, але не наважувався.

— Ліда? А де їй бути... На бульварі з офіцерами гуляє. О цій порі всі панни у нас на бульварі.

Відчувши приховану шпильку тужливих ревнощів, Новиков заперечив:

— Лідія Петрівна... Як вона, така розумна, розвинена, проводить час із цими чавуннолобими панами...

— Е, друже! — посміхнувся Санін, — Ліда молода, вродлива і здорова, як і ти... і навіть більше, бо в неї є те, чого ти не маєш: жадібність до всього!.. Їй хочеться все спізнати, усе відчути... Та ось і вона сама... Ти тільки поглянь на неї — і зрозумієш!.. Краса ж яка!

Ліда була менша на зріст і набагато вродливіша за брата. У ній вражали тонке і чарівне поєднання витонченої ніжності і спритної сили, пристрасногордовитий вираз затемнених очей і м'який звучний голос, яким вона пишалась і грала. Вона повільно, злегка хитаючись під час ходи всім тілом, як молода красива кобилиця, спустилась із ганку, спритно і впевнено підбираючи довгу сіру сукню. Плутаючись острогами і перебільшено ними подзенькуючи, за нею йшли двоє молодих офіцерів, у блискучих чоботах і туго обтягнутих рейтузах.

— Це хто ж краса, я? — спитала Ліда, відразу наповнюючи увесь сад жіночою свіжістю і звучним голосом. Вона простягла Новикову руку і скося поглянула на брата, до якого все не могла призвичаїтись і зрозуміти, коли він сміється, а коли говорить серйозно.

Новиков міцно потиснув її руку і так густо почервонів, що на очах у нього знову виступили сльози. Проте Ліда цього не помітила, вона вже давно звикла відчувати на собі його боязкі святобліві погляди, і вони її не хвилювали.

— Доброго вечора, Володимире Петровичу,— весело та дзвінко клацаючи острогами і весь вигинаючись, як гарячий веселий жеребець, сказав той офіцер, що був старший, зі світлішим волоссям і гарніший.

Санін уже знав і те, що його прізвище було Зарудін, і те, що він ротмістр, і те, що він наполегливо домагається Лідиного кохання. Другий офіцер був поручник Танаров, який вважав Зарудіна зразком офіцера і прагнув у всьому його наслідувати. Але він був мовчазним, не дуже спритним і не таким привабливим, як Зарудін.

Танаров також клацнув острогами, але нічого не сказав.

— Ти! — цілком серйозно відповів Санін сестрі.

— Звісно, звісно... краса, і додай: неписана! — засміялася Ліда і кинулася в крісло, ковзнувши поглядом по братовому обличчю. Піднявши обидві руки до голови, від чого випукло окреслились високі пружні груди, вона почала відколювати капелюха, впустила в пісок довгу, як жало, шпильку і заплутала у волоссі та шпильках вуаль.— Андрію Павловичу, допоможіть!..— жалібно й кокетливо звернулася вона до мовчазного поручника.

— Так, краса! — задумливо повторив Санін, не зводячи з неї очей.

Ліда знову скоса недовірливо глянула на нього.

— Усі ми тут красені,— сказала вона.

— Ми що,— виблискуючи білими зубами, засміявся Зарудін,— ми тільки убога декорація, на тлі якої ще яскравіше, ще пишніше вимальовується ваша краса!

— А ви красномовні! — здивувався Санін, і в його голосі невловно прозвучав насмішкуватий відтінок.

— Лідія Петрівна хоч кого зробить красномовним! — зауважив мовчазний Танаров, намагаючись відчепити Лідин капелюшок і смикаючи її за волосся, через що вона і сердилась, і сміялась.

— А ви теж красномовні! — здивовано протягнув Санін.

— Облиш їх,— шепнув Новиков.

Ліда, примружившись, подивилася просто в очі братові, і в її потемнілих зіницях Санін виразно прочитав: «Не думай, що я не бачу, хто вони такі! Але я так хочу! Це мені весело! Я не дурніша за тебе і знаю, що роблю!»

Санін усміхнувся у відповідь.

Капелюшок нарешті відчепили, і Танаров урочисто поставив його на стіл.

— О, який ви, Андрію Павловичу! — миттю змінюючи погляд, знову жалібно і кокетливо вигукнула Ліда.— Ви мені всю зачіску зіпсували... Тепер маю йти в дім...

— Я ніколи собі цього не пробачу! — знічено пробурмотів Танаров.

Ліда встала, підбрала сукню і, відчуваючи на собі всі погляди, мимоволі сміючись і вигинаючись, збігла на ганок.

Коли вона пішла, інші стали почуватися вільніше і якось відразу опустились, осіли, втративши ту нервову напруженість рухів, якої всі чоловіки набувають у присутності молодої та вродливої жінки. Зарудін вийняв цигарку і, з насолодою закурюючи, промовив, безперечно, думаючи про зовсім інше:

— Сьогодні я вмовляв Лідію Петрівну покинути все і серйозно вчитися співу. З її голосом кар'єра забезпечена!

— Добра кар'єра, нівроку! — похмуро дивлячись убік, відказав Новиков.

— Чим же погана? — зі щирим подивом спитав Зарудін.

— Та що таке актриса, нехай і оперна?.. Та сама публічна жінка! — з раптовим роздратуванням кинув Новиков.

Його мучило і хвилювало те, що він говорив, бо насправді говорили в ньому ревності, які страждали від думки, що жінка, тіло якої він любить, виступатиме перед іншими чоловіками, можливо, в костюмах, які оголюють це тіло, роблять його ще більш гріховним, принадним.

— Надто сильно сказано,— звів брови Зарудін. Новиков поглянув на нього з ненавистю: в його уявленні Зарудін був одним із тих чоловіків, які жадають його кохану, і його нестерпно дратувало, що той вродливий.

— Нітрохи не сильно... Виходити ледь не голою на сцену! Кривлятися, зображувати сцени похоті перед очима тих, хто завтра піде від неї так само, як ідуть від публічної жінки, заплативши гроші. Нівроку, добре!

— Друже мій,— заперечив Санін,— кожній жінці приємно, щоб милувалися її тілом. Це перш за все.

Новиков з досадою підняв плечі.

— Що за паскудство ти кажеш!

— Біс його знає, паскудство це чи ні, та тільки це правда. А Ліда була б ефектною на сцені, я б подивився.

Хоча від цих слів у всіх ворухнулася жадібна інстинктивна цікавість, усім зробилося незручно. І Зарудін, вважаючи себе розумнішим і дотепнішим за інших, узяв собі за обов'язок вивести всіх із незручного становища.

— А що ж, по-вашому, жінці робити?.. Заміж вийти?.. На курси їхати і згубити талант?.. Таж це було би злочином проти природи, що наділила її своїми найкращими дарами!

— Ух,— із неприхованою насмішкою сказав Санін,— але ж справді! Як цей злочин мені самому не спав на думку!

Новиков зловтішно засміявся, але для гречності заперечив Зарудіну:

— Чому ж це злочин: хороша мати або хороший лікар у тисячу разів корисніші від будь-якої актриси!

— Ну-у! — обурено протягнув Танаров.

— І невже вам не нудно верзти всі ці дурниці? — спитав Санін.

Зарудін почав був заперечувати, але затнувся, і всім ураз здалося, що говорити про це справді нудно і безглуздо. Однак усі образились. Зробилося тихо і зовсім уже нудно.

Ліда і Марія Іванівна з'явилися на балконі. Ліда дочула останню братову фразу, але не зрозуміла, в чому річ.

— Швидко ж ви до нудьги договорились! — весело зауважила вона. — Ходімо до річки. Там зараз добре...

І, проходячи повз чоловіків, вона злегка потяглась усім тілом, і очі в неї на мить зробилися загадковими й темними, ніби щось обіцяючи, щось говорячи.

— Прогуляйтесь до вечері, — сказала Марія Іванівна.

— Із насолодою, — погодився Зарудін, клацаючи острогами і подаючи Ліді руку.

— А мені, сподіваюся, можна з вами? — намагаючись говорити в'їдливо, через що все лице його набуло плаксивого виразу, спитав Новиков.

— А хто ж вам заважає? — через плече, сміючись, спитала Ліда.

— Іди, брате, йди, — порадив Санін, — і я пішов би, якби, на жаль, вона не була надто впевнена в тому, що я їй брат!

Ліда дивно здригнулась і насторожилась. Потім швидко скинула оком на брата і засміялася коротко і нервово.

Марію Іванівну аж кинуло.

— Нащо ти ці дурниці говориш? — грубо спитала вона, коли Ліда пішла.— Все дивака вдаєш!..

— І не думаю,— заперечив Санін.

Марія Іванівна розгублено подивилась на нього. Вона зовсім не могла зрозуміти сина, не знала, коли він жартує, коли говорить серйозно, що думає і відчуває тоді, коли всі інші, зрозумілі їй люди думають і відчувають те саме або майже те саме, що й вона сама. За її уявленнями виходило так, що людина має відчувати, говорити і робити завжди те, що говорять і роблять усі люди, які стоять із нею врівень за освітою, статками і соціальним становищем. Для неї було природним, що люди мають бути не просто людьми — з усіма індивідуальними особливостями, вкладеними в них природою,— а людьми, влитими у певну загальну мірку. У цьому сенсі найбільше відрізнялись інтелігентні від неінтелігентних: другі могли зберігати свою індивідуальність, і за це їх зневажали, а перші тільки розпадалися на групи відповідно до здобутої освіти. Переконавання їхні відповідали їхньому становищу: кожний студент був революціонер, кожний чиновник буржуазний, кожний артист вільнодумний, кожний офіцер — із перебільшеним поняттям про честь. І коли раптом студент виявлявся консерватором або офіцер-анархістом, то це здавалося дивним, а бува, й неприємним. Санін за своїм становищем і освітою мусив бути не тим, чим був. І Ліда, і Новиков, і всі, хто з ним стикався, та й сама Марія Іванівна дивилися на нього з неприємним відчуттям несправджених сподівань.

Із чуйністю матері Марія Іванівна помічала те враження, яке справляв син на всіх, хто його оточував, і це завдавало їй болю.

І Санін бачив це. Йому дуже хотілося заспокоїти матір, але він не знав, як це зробити. Спочатку йому навіть спало на думку прикинутись і висловити матері найбільш утішні думки, але він нічого не зміг придумати, засміявся, встав і пішов у дім. Там він ліг на ліжко і став думати про те, що люди хочуть увесь світ обернути на монастирську казарму, з одним уставом для всіх, уставом, що має за основу знищення будь-якої особистості й підкорення її могутній владі якихось таємничих старійшин. Санін почав був міркувати про долю і роль

християнства, та це здалося йому таким нудним, що він непомітно заснув і проспав до глибокого вечора.

Марія Іванівна, провівши його очима, тяжко зітхнула і теж замислилась. Думала вона про те, що Зарудін явно залицяється до Ліди, і їй хотілося, щоб це було серйозно.

«Лідоньці вже двадцять років,— тихо плинули її думки,— а Зарудін, здається, хороша людина. Кажуть, він цього року отримає ескадрон... Тільки боргів за ним не збудешся! І до чого я цей сон мерзенний бачила?.. Сама ж знаю, що дурниці, а з голови не йде!»

Сон, який наснився Марії Іванівні того самого дня, коли Зарудін з'явився в їхньому домі вперше, чомусь і справді мучив її. А снилося їй, що Ліда, в білій сукні, йшла полем, укритим травами та квітами.

Марія Іванівна сіла в крісло, по-старечому сперлась головою на руку і дивилась у небо, що поволі темніло. Маленькі, але тягучкі й обридливі думки повзли у неї в голові, і їй було сумно і страшно.

3

Коли вже зовсім стемніло, повернулися гуляльники. З глибини саду, що м'яко затонув у темряві, долинули їхні жваві яскраві голоси.

Весела розпашіла Ліда підбігла до Марії Іванівни. Від неї віяло дражливо свіжим і молодим запахом річки та вродливої жінки, збудженої до краю товариством молодих, уподобаних нею і нею ж збуджених чоловіків.

— Вечеряти, мамо, вечеряти! — заторсала вона ласкаво усміхнену матір.— А поки Віктор Сергійович нам заспіває.

Марія Іванівна пішла поклопотатися про вечерю і, йдучи, думала вже про те, що доля такої цікавої, вродливої, здорової та зрозумілої їй дівчини, як Ліда, не може не бути щасливою.

Зарудін і Танаров пішли в залу, до рояля, а Ліда сіла в крісло-гойдалку, що стояло на балконі, і потягнулася гнучко і пристрасно.

Новиков мовчки ходив туди й сюди по скрипучих дошках балкона, скоса поглядаючи на лице, високі груди і виставлені з-під сукні стрункі ноги в чорних панчохах і жовтих черевичках, але вона не помічала ні його поглядів, ні його самого, вся охоплена могутнім і чарівним відчуттям першої пристрасті. Вона ледь заплющила очі й загадково усміхалась сама собі. У душі Новикова тривала звична боротьба: він кохав Ліду, але в її почутті не міг розібратися. Іноді йому марилося, що вона кохає його, іноді — ні. І тоді, коли він думав, що так, йому здавалося цілком можливим, легким і прекрасним, що її молоде, струнке і чисте тіло пристрасно і повно належатиме йому. А коли думав, що ні, та сама думка здавалася йому безсоромною та бридкою, і тоді він ловив себе на похоті й називав себе ницою, мерзотною людиною, негідною Ліди.

Новиков крокував по дошках і загадував:

— Якщо ступлю правою ногою на останню дошку, то так, треба освідчитись, а якщо лівою, то...

Йому не хотілося думати, що буде тоді.

На останню дошку він ступив лівою ногою, облився холодним потом і відразу сказав собі: «Тьху, які дурниці! Наче стара баба... Ну... Один, два, три... на рахунок «три» прямо підйду і скажу. Як? Байдуже. Ну один... два... три... Ні, до трьох разів... Один, два, три... один, два...»

Голова в нього горіла, в роті пересохло, і серце калатало так, що ноги тремтіли.

— Та досить вам тупцювати! — із серцем сказала Ліда, розплющуючи очі.— Слухати заважаєте!

Лише тепер Новиков помітив, що Зарудін співає.

Молодий офіцер співав давній романс:

*Я вас любив, а може, і люблю я,
Огонь у серці не погас моїм... [{2}](#)*

Співав він непогано, але так, як співають люди нерозвинені: замінюючи виразність криком і завмиранням голосу. І спів Зарудіна видався Новикову напрочуд неприємним.

— Це що ж, власний твір? — спитав він із незвичним відчуттям злості й роздратування.

— Ні... Не заважайте! Сидіть тихо! — вередливо наказала Ліда.— Якщо музику не любите, то на місяць дивіться.

Зовсім круглий і ще червоний місяць, і справді, повільно й таємничо визирнув з-за чорних верхівок саду. Його легке невловиме світло ковзнуло по сходах, по Лідиній сукні й по її обличчю, усміхненому

власним думкам. Тіні в саду загусли і стали чорними та глибокими, як у лісі.

Новиков зітхнув.

— Краще вже на вас,— ніяково сказав він і подумав: «Які банальності я здатен говорити!»

Ліда засміялась.

— Тьху, який дубовий комплімент!

— Я не вмю говорити компліментів,— похмуро відказав Новиков.

— Та замовкніть... слухайте ж! — роздратовано смикнула плечима Ліда.

*Та ця любов нехай вас не хвилює,
Не хочу я печалить вас нічим.*

Звуки рояля кришталевими сплесками відлунювали у вогкому саду. Місячне світло все яснішало, а тіні ставали все глибшими і чорнішими. Унизу,

по траві, тихо пройшов Санін, сів під липою, хотів закурити цигарку, та передумав і сидів без руху, ніби зачарований тишею вечора, яку не порушували, а якось доповнювали звуки рояля і молодого голосу в пристрасному співі.

— Лідіє Петрівно! — раптом випалив Новиков, ніби відразу стало очевидним, що не можна прогавити цю мить.

— Що? — машинально спитала Ліда, дивлячись у сад, на місяць і на чотири гілки, викарбувані на його круглому яскравому диску.

— Я вже давно чекаю... хочу поговорити...— нерівним голосом продовжував Новиков.

Санін повів головою і прислухався.

— Про що? — неуважно перепитала Ліда. Зарудін завершив, помовчав і заспівав інший романс. Він уважав, що має на рідкість гарний голос, і любив співати.

Новиков відчув, що вкривається червоними плямами, і що йому зле до запаморочення.

— Я, бачте... Лідіє Петрівно, хочете бути моєю... дружиною... — заплітаючись язиком і відчуваючи, що зовсім не так це говориться і не те відчувається в такі хвилини, і ще до того, як він заговорив, якось само собою стало зрозуміло, що — ні, і що зараз станеться щось ганебне, безглузде, нестерпно смішне.

Ліда машинально перепитала:

— Чиєю? — і раптом спалахнула, встала, хотіла щось сказати, але не сказала і збентежено відвернулась. Місяць дивився просто на неї.

— Я вас кохаю... — далі мимрив Новиков, відчуваючи, що місяць перестав світити, що в саду задушливо і все падає кудись у безнадійну жахливу прірву. — Я... говорити не вмію, але це дурниці і... я дуже вас люблю...

«До чого тут дуже... наче я про вершкове морозиво кажу...» — раптом подумав він і замовк.

Ліда нервово смикала листок, що опинився в неї в руках. Вона розгубилася, тому що це було зовсім несподівано, не потрібно і створювало сумну, непоправну ніяковість між нею і Новиковим, до якого вона здавна звикла, майже як до рідного, і якого трохи любила.

— Я не знаю, справді... Я зовсім не думала... Новиков відчув, як із тупим болем упало кудись униз його серце, зблід, підвівся і взяв кашкета.

— До побачення! — сказав він, сам не чуючи свого голосу. Губи в нього дивно кривились у дурну й недоречно тремтливу посмішку.

— Куди ж ви? До побачення! — розгублено відповіла Ліда, простягаючи руку й намагаючись безтурботно усміхатись.

Новиков швидко потис її руку і, не надягаючи кашкета, сягнистими кроками пішов просто по росяній траві в сад. Коли він зайшов у першу тінь, то раптом зупинився і з силою схопив себе за волосся.

— Боже мій, Боже... Чому я такий нещасний!.. Застрелитись... Усе це дрібниці, а застрелитись... — вихором і безладно пронеслось у нього в голові, і він відчув себе найнещаснішою людиною на світі, осоромленою та смішною.

Санін хотів був гукнути його, та передумав і усміхнувся. Йому було смішно, що Новиков смикає себе за волосся і ледве не плаче через те, що жінка, обличчя якої, плечі, груди і ноги подобались йому, не хоче віддатись.

І ще Саніну було приємно, що вродлива сестра не кохає Новикова.

Ліда кілька хвилин простояла без руху на тому самому місці, і Санін з гострою цікавістю стежив за її білим силуетом, що його невиразно висвітлював місяць. З жовтих дверей будинку, вже освітлених лампою, вийшов на балкон Зарудін, і Саніну виразно чулось обережне подзенькування його острог. У залі Танаров тихо і сумно грав давній вальс, і ніжні звуки розпливались колами.

Зарудін тихо підійшов до Ліди і м'яким спритним рухом обійняв її за талію. Саніну було видно, як два силуети злились в один, що дивно хитався в місячному тумані.

— Про що ви так замислились? — тихо шепнув Зарудін, торкаючи губами її маленьке свіже вухо і сяючи очима.

У Ліди солодко й жаско попливла голова. Як і завжди, коли вона обіймалась із Зарудіним, її охопило дивне відчуття: вона знала, що

Зарудін безмежно нижчий від неї за розумом і розвитком, що вона ніколи не зможе підкоритись йому, але в той же час було приємно і лячно дозволяти ці дотики сильному, великому, вродливому чоловікові, ніби зазираючи в бездонну, таємничу прірву з зухвалою думкою: ану як візьму і кинусь... Захочу і кинусь!

— Побачать...— ледь чутно прошепотіла вона, не притискаючись і не віддаляючись, і ще більше дражнила і збуджувала його цією розкритою пасивністю.

— Одне слово,— ще притискаючись до неї й заливаючись гарячою збудженою кров'ю, продовжував Зарудін.— Прийдете?

Ліда тремтіла. Це питання він ставив їй уже не вперше, і завжди в ній щось починало знемагати й тремтіти і робило її слабкою й безвільною.

— Навіщо? — глухо спитала вона, дивлячись на місяць широко розплющеними, налитими вологою очима.

Зарудін не міг і не хотів відповісти правду, хоча, як усі чоловіки, що легко сходяться з жінками, в глибині душі був упевнений, що Ліда й сама хоче, все знає, але боїться.

— Навіщо... Та подивитися на вас вільно, перекинутись словом. Адже це мука... ви мене мучите... Лідіє, прийдете? — пристрасно притискаючи до своїх тремтячих ніг її опукле, пружне і тепле стегно, повторив він.

І від дотику їхніх ніг, палючого, як розпечене залізо, ще густіше здійснювався навколо теплий, задушливий, як сон, туман. Усе гнучке, ніжне і струнке Лідине тіло завмирало, вигиналось і тяглося до нього. Їй було до болю добре і страшно. Навколо все дивно й незрозуміло змінилося: місяць був не місяць і дивився близько-близько, через раму тераси, неначе висів над найяскравіше освітленою галявиною; сад — не той, який вона знала, а якийсь інакший, темний і таємничий,— присунувся і став навколо. У голові паморочилось повільно і млосно. Вигинаючись із дивною лінню, вона звільнилася в нього з рук і пересохлими, запаленими губами насилу прошепотіла:

— Гарзд...

І, похитуючись, через силу пішла в дім, відчуваючи, як щось страшне, неминуче й принаadne тягне її в безодню.

«Це дурниці... це не те... я лише жартую... Просто мені цікаво, кумедно...» — намагалась вона переконати себе, стоячи в кімнаті перед темним дзеркалом і бачачи тільки свій чорний силует на відображених у ньому освітлених дверях у їдальню. Вона повільно підняла обидві руки до голови, заломила їх і пристрасно потягнулась, стежачи за рухами своєї гнучкої тонкої талії та широких опуклих стегон.

Зарудін, лишившись сам, теж потягнувся, пристрасно замружившись, і, вищиривши зуби під світлими вусами, повів плечима. Він був звично щасливий і відчував, що попереду чекає ще більше щастя і насолоди. Ліда в мить, коли вона віддасться йому, бачилась так пекуче і надзвичайно пристрасно, що він відчував фізичний біль від стримуваної пристрасті.

Спершу, коли він почав до неї залицятись, і навіть тоді, коли вона вже дозволила йому обійняти й поцілувати себе, Зарудін усе-таки її побоювався. У її потемнілих очах було щось незнайоме й незрозуміле — ніби, дозволяючи пестити себе, вона потай його зневажала. Вона здавалася йому такою гордою, що, обнімаючи її, він завмирав, ніби чекав на ляпаса, й остерігався навіть думати про те, щоб по-справжньому нею оволодіти. Часом йому здавалося, ніби вона ним грається, та після сьогоднішньої обіцянки, яку вона дала таким знайомим Зарудіну задимленим, уривчастим і безвільним голосом, він несподівано відчув свою силу і близькість мети і зрозумів, що все буде так, як хоче він.

І до млосного відчуття пристрасного чекання тонко і несвідомо почав домішуватись відтінок зловтіхи: ця горда, розумна, чиста і начитана дівчина лежатиме під ним, як будь-яка інша, і він так само робитиме з нею, що хоче, як і з усіма іншими. Уява поставила перед ним химерно принизливі сцени, у яких голе тіло, розпущене волосся і розумні очі Ліди сплітались у якусь дику вакханалію хтивої

жорстокості. Він раптом ясно побачив її на підлозі, почув свист батога, побачив рожеву смугу на ніжному покірному тілі і, затремтівши, похитнувся від удару крові в голову. Золоті кола попливли перед очима. Було фізично нестерпно навіть думати про це.

Зарудін тремтячими пальцями закурив цигарку, ще раз здригнувся і пішов у кімнати.

Санін, який не чув, але побачив і зрозумів усе, з почуттям, схожим на ревності, пішов за ним.

«І щастить же таким тваринам! — подумав він.— Казна-що! Ліда і він!..»

Вечеряли в кімнатах. Марія Іванівна була не в гуморі. Танаров, за звичаєм, мовчав і мріяв про те, як було б добре, якби він був таким, як Зарудін, і його кохала така дівчина, як Ліда. І йому здавалося, що він кохав би її не так, як Зарудін, не здатний оцінити це щастя. Ліда була бліда, мовчазна і не дивилася ні на кого. Зарудін був веселим і настороженим, як звір на полюванні, а Санін, як завжди, позіхав, їв, пив багато горілки і, вочевидь, нестерпно хотів спати. Та це не завадило йому після вечері заявити, що спати він не хоче і замість прогулянки проведе Зарудіна.

Була вже ніч, і високо плив місяць. Санін і Зарудін у майже цілковитій мовчанці дійшли до квартири офіцера. Санін усю дорогу поглядав на ротмістра і розмірковував, чи не заїхати йому по пиці.

— Та-ак,— заговорив він уже біля будинку,— багато є на світі всілякого виду мерзотників!..

— Тобто? — запитально і здивовано промовив Зарудін, високо піднявши брови.

— Та це я так, загалом... Адже мерзотники — найцікавіші люди...

— Що ви! — посміхнувся Зарудін.

— Звичайно. На світі немає нічого нуднішого за чесну людину... Що таке чесна людина? Програма честності й добродійності давно всім відома, у ній не може бути нічого нового... Від цієї старовизни в людині зникає будь-яка різноманітність, життя зводиться до одних меж, нудних і вузьких. Не кради, не обманюй, не зраджуй, не чини перелюбу... І головне, що все це міцно сидить у людині: кожен і обманює, і зраджує, і перелюб той самий чинить у міру сил...

— Ну, все ж не кожен! — поблажливо відзначив Зарудін.

— Ні, кожен. Варто лише вдуматись у життя кожної людини, щоб знайти в ньому, більш чи менш глибоко, тяжкий гріх... Зраду, наприклад. У ту хвилину, як ми віддаємо кесарево кесарю, лягаємо спокійно спати, сідаємо обідати, ми чинимо зраду...

— Що ви кажете? — обурено вигукнув Зарудін.

— Звичайно. Ми платимо податки і відбуваємо повинність, отже, зраджуємо тисячі людей, віддаючи їх тій самій війні та несправедливості, якій обурюємось. Ми лягаємо спати, а не біжимо рятувати тих, хто в цю мить гине за нас, за наші ідеї... ми з'їдаємо зайвий шматок, прирікаючи на голод тих людей, про добробут яких ми, якщо вже ми добродійні, мали би піклуватися все життя. І так далі. Це елементарно... Інша річ мерзотник, справжній запеклий мерзотник! Перш за все це людина цілком щира і природна...

— Природна?!

— Беззаперечно. Він робить те, що для людини цілком природно. Він бачить річ, яка йому не належить, але яка добра,— і він її бере. Бачить прекрасну жінку, яка йому не віддається,— і знаходить спосіб узяти її силою чи обманом. І це цілком зрозуміло, тому що потреба і розуміння насолоди як такої і є однією з небагатьох рис, якими природна людина відрізняється від тварини. Тварини не розуміють насолоди і не здатні їх домагатися. Вони всього лише задовольняють потреби. Адже всі ми згодні з тим, що людина не створена для страждань, і не страждання ідеал людських прагнень...

— Звісно,— погодився Зарудін.

— Отже, в насолодах і полягає мета життя. Рай — синонім насолоди абсолютної, і всі так чи інакше мріють про рай на землі. І спершу він, кажуть, і був на землі. Ця казка про рай аж ніяк не є нісенітною, це символ і мрія.

— Так,— продовжував, помовчавши, Санін,— людині від природи не властиве утримання, і найщиріші люди,— це люди, які не приховують своїх пожадань... тобто ті, кого в суспільстві називають мерзотниками... От, наприклад, ви...

Зарудін сіпнувся й відсахнувся.

— Ви, звичайно,— вів далі Санін, удаючи, що нічого не помічає,— найкраща людина у світі — принаймні у власних очах. Ну зізнайтеся, чи зустрічали ви коли-небудь людину, кращу за вас?

— Безліч...— нерішуче відповів Зарудін, який уже зовсім нічого не розумів, у тому числі й того, чи доречно зараз образитись.

— Назвіть,— запропонував Санін. Зарудін зчудовано стенив плечима.

— Ну от,— весело підхопив Санін,— ви найкраща людина, і я, звичайно, найкращий, а хіба нам з вами не хочеться красти, обманювати і перелюб учинити... Перш за все — перелюб?

Зарудін знову стенив плечима.

— Ориг-гінально,— пробурмотів він.

— Ви гадаєте? — з невловно образливим відтінком спитав Санін.— А я й не думав... Так, мерзотники — найщиріші люди, притому й найцікавіші, бо кордонів і меж людській мерзоті навіть уявити не можна. Мерзотнику я з особливим задоволенням потисну руку.

Санін із надзвичайно привітним виглядом потиснув руку Зарудіну, дивлячись йому просто в очі, тоді раптом насупився і, вже зовсім іншим тоном пробурмотівши: «Прощавайте, добраніч!» — пішов геть.

Зарудін кілька хвилин нерухомо простояв на місці, дивлячись услід Саніну. Він не знав, як поставитися до його слів, і на душі в нього було тривожно і неприємно. Однак наступної миті він пригадав Ліду і, посміхаючись, подумав, що Санін — Лідин брат, що, власне, він говорить слушно, і відчув до нього майже родинну приязнь.

«Цікавий хлопець, хай йому біс!» — подумав він самовдоволено, ніби й Санін уже якоюсь мірою належав йому. Потім відчинив хвіртку і через освітлене місяцем подвір'я попрямував до свого флігеля.

Санін повернувся додому, роздягнувся, ліг, укритися, спробував був читати «Так казав Заратустра», якого знайшов у Ліди, але з перших сторінок йому зробилося прикро і нудно. Високомовні образи не зачіпали його душі. Він плюнув і, відкинувши книжку, миттю заснув.

4

До відставного полковника і поміщика Миколи Єгоровича Сварожича, який жив у тому самому місті, приїхав його син, студент-технолог.

Його було вислано з Москви під нагляд поліції як підозрюваного в участі в революційній організації. Про те, що його заарештовано, що він просидів у в'язниці півроку і висланий зі столиці, Юрій Сварожич іще раніше повідомив рідних листами, і його приїзд не був для них несподіванкою. Хоча Микола Єгорович мав інші переконання, бачив у синових учинках хлоп'яче безумство і був страшенно засмучений цією історією, він, однак, любив сина і прийняв його ласкаво, намагаючись уникати розмов на дразливу тему.

Юрій два дні їхав у вагоні третього класу, де неможливо було спати від задухи, недоброго запаху і крику немовлят. Він дуже стомився і, ледве привітавшись із батьком і сестрою Людмилою, яку всі в місті називали просто Лялею, як вона сама охрестила себе в дитинстві, влігся відсипатись у Лялиній кімнаті на її ліжку.

Прокинувся він уже під вечір, коли сонце сідало і його скісні промені червоними плямами креслили на стіні силует вікна. У сусідній кімнаті дзвеніли ложки та склянки, долинали веселий Лялин сміх і незнайомий Юрієві приємний, гордовитий чоловічий голос.

Спочатку Юрієві здалося, що він усе ще їде у вагоні і чує в сусідньому відділенні голоси незнайомих пасажирів. Але він умить отямився, підвівся і сів на ліжку.

— Так,— протягнув він, зморщившись і куйовдячи своє чорне, густе й неслухняне волосся.— От я і вдома!

І він почав думати, що не варто було йому сюди приїжджати. Він отримав право вибрати місце меш-

кання. Чому він поїхав саме сюди, Юрій не усвідомлював. Він думав, ніби сказав перше, що спало на думку, однак це було не так: Юрій усе життя жив не власною працею, а допомогою батька, і йому було страшно лишитись самому, без підтримки, в незнайомому місці, серед чужих людей. Він соромився цього почуття й не зізнавався в ньому навіть самому собі. Але тепер він подумав, що вчинив недобре. Рідні не могли зрозуміти і схвалити його, це було ясно; до цього напевно додасться ще й матеріальний інтерес,— попереду зайві роки сидіння у батька на шії. І тому в них не могло бути добрих, щирих і дружніх взаємин.

Крім того, в містечку, де він не бував уже два роки, мало бути дуже нудно. Усіх поспіль мешканців таких маленьких повітових міст Юрій вважав міщанами, не здатними не лише розуміти, а навіть цікавитись тими питаннями філософії та політики, які Юрій вважав єдиним сенсом свого життя.

Юрій підвівся, підійшов до вікна, відчинив його і висунувся в квітник, розбитий під стіною будинку. Увесь він був укритий червоними, блакитними, жовтими, ліловими та білими квітами, барвистими, як у калейдоскопі. За квітником темнів густий сад, що, як і всі сади в цьому містечку, спускався до річки, яка блідим склом поблискувала внизу між деревами. Вечір був тихий і прозорий.

Юрієві стало сумно. Він надто довго жив у великих кам'яних містах, і хоч завжди думав, що любить природу, вона лишалася для нього пустельною і не пом'якшувала його почуттів, не заспокоювала, не тішила, а збуджувала в ньому непояснений, мрійливий і болісний смуток.

— А, ти вже встав, час уже! — сказала Ляля, заходячи до кімнати.

Юрій відійшов від вікна.

Важке почуття від усвідомлення свого відстороненого й непевного становища і тихий смуток, навіяний помиранням дня, зробили так, що Юрію було неприємно бачити сестру веселою і чути її дзвінкий, безтурботний голос.

— Тобі весело? — несподівано для самого себе спитав він.

— От тобі й на! — вигукнула Ляля, зробивши великі очі, але відразу ж розсміялася ще веселіше, ніби братове питання нагадувало їй щось дуже кумедне та радісне.— Чого це тобі надумалося розпитувати про мої веселощі... Я ніколи не нудьгую... Нема коли. Прибравши серйозного вигляду і, вочевидь, пишаючись тим, що повідомляє, вона додала:

— Такий цікавий тепер час, що просто гріх нудьгувати!.. Я тепер займаюся з робітниками, а потім багато часу відбирає бібліотека... Без тебе ми тут народну бібліотеку влаштували. І добре пішла!

В інший час це було б цікаво Юрію і привернуло б його увагу, але тепер щось заважало.

Ляля зробила серйозне обличчя і кумедно, як дитина, чекала на схвалення, а тому Юрій зробив над собою зусилля і сказав:

— Он як?

— Коли ж мені нудьгувати! — задоволено протягнула Ляля.

—

А от мені нудно,— знову відказав Юрій.

— Молодець, нема чого сказати! — жартома обурилась Ляля.— Всього кілька годин удома... та ти й ті проспав, а вже занудьгував!

— Нічого не вдієш, це від Бога! — з легким відтінком самовдоволення відказав Юрій. Йому здавалося, що нудьгувати якимось розумніше, ніж веселитися.

— Від Бога, від Бога! — вдавано суплячись, проспівала Ляля і замахнулася на нього долонькою.— У-у!..

Дзвінкий голос і життєрадісний настрій Лялі швидко і легко розігнали важке почуття, яке спершу здалося йому серйозним і глибоким. І Ляля

несвідомо не вірила в його смуток, а тому нітрохи не образилась на його заяви.

Юрій, усміхаючись, дивився їй в обличчя й казав:

— Мені ніколи не буває весело!

Ляля розсміялася, ніби він повідомив їй щось страшенно кумедне.

— Ну, гаразд, лицарю печального образу! Ніколи то й ніколи. Ходімо краще, я відрекомендую тобі одного юнака... гарної вроди... Ходімо!

Ляля, сміючись, потягнула брата за руку.

— Чекай, що ж це за гарний юнак?

— Мій наречений! — дзвінко і весело вигукнула Ляля й чи то в захваті, чи від збентеження закружляла по кімнаті, роздимаючи сукню.

Юрій і раніше з листів батька і самої Лялі знав, що молодий лікар, який нещодавно приїхав до їхнього міста, залицяється до Лялі, але не знав ще, що справу вирішено.

— Он як! — протягнув він здивовано. Дивно, що ця маленька, така чистенька і свіженька Ляля, яку він усе ще вважав майже дівчинкою, вже має нареченого і скоро вийде заміж, зробиться жінкою, дружиною. Він відчув до сестри ніжність і невиразну тиху жалість.

Юрій обійняв Лялю за талію і вийшов разом із нею до їдальні, де вже горіла лампа, блищав яскраво начищений самовар і сиділи Микола Єгорович і незнайомий кремезний юнак неслов'янської зовнішності зі смаглявим обличчям і швидкими допитливими очима.

Він люб'язно і спокійно підвівся назустріч Юрію.

— Ну, познайомимось...

— Анатолій Павлович Рязанцев,— комічно-урочисто проголосила Ляля, кумедно вивертаючи руку долонею вгору.

— Прошу любити й шанувати,— так само жартома додав Рязанцев.

Вони зі щирою приязню потисли один одному руки, при цьому дружньо й уважно поглянувши в очі.

«Он який у неї брат!» — із подивом подумав Рязанцев, який чекав, що у меткої, білявої та рум'яної маленької Лялі брат має бути так само світлим і життєрадісним. А Юрій був високим, худим і чорним, хоча так само вродливий, як Ляля, і навіть схожий на неї тонкими правильними рисами обличчя. А Юрій, дивлячись на Рязанцева, подумав, що осьде той чоловік, який у маленькій, чистенькій і свіжій, як весняний ранок, дівчинці Лялі покохав жінку. Покохав, звичайно, так само, як кохав і сам Юрій. І чомусь це було неприємним і незручно було дивитися на Рязанцева і Лялю, ніби ті могли прочитати його думки.

Вони відчували, що багато важливого мали сказати один одному. Юрію хотілося спитати: «Ви кохаєте Лялю?.. А чисто, а серйозно?.. Адже шкода, бридко буде, якщо ви її дурите... Вона така чиста, невинна!»

А Рязанцев відповів би: «Так, я дуже кохаю вашу сестру, та її й не можна не кохати: погляньте, яка вона чистенька, гарненька, як міцно вона мене кохає і який у неї милий виріз біля шії...»

Та натомість Юрій промовчав, а Рязанцев спитав:

— Вас вислали надовго?

— На п'ять років,— відповів Юрій.

Микола Єгорович, що походжав кімнатою, на мить затримався, але опанував себе і продовжував ходити занадто правильними розміреними кроками старого військового. Він іще не знав подробиць синового заслання, і ця несподівана звістка його вразила.

«Казна-що!» — подумки спалахнув він.

Ляля зрозуміла цей батьків рух і злякалась. Вона боялася будь-яких сварок, суперечок і неприємностей, тому спробувала перевести розмову.

«Яка я дурна,— подумки докоряла вона собі,— як не здогадатися попередити Толю!»

Але Рязанцев не знав суті справи і, відповівши на Лялине питання, чи хоче він чаю, знов узявся розпитувати Юрія:

— Що ж ви тепер думаєте робити?

Микола Єгорович супився і мовчав. І раптом Юрій відчув його мовчанку, і перш ніж устиг уявити наслідки, у ньому скипіли роздратування і впертість. Він навмисне відповів:

— Поки нічого...

— Як це нічого? — зупиняючись, спитав Микола Єгорович. Голосу він не підняв, але в його звуках виразно було чути прихований докір.

«Як ти можеш говорити “нічого”, як у тебе вистачає совісті це казати, наче я зобов’язаний тебе утримувати!.. Як ти смієш забувати, що я старий, що тобі давно час самому заробляти хліб? Я нічого не кажу, живи, але як ти сам цього не розумієш!» — сказав цей тон.

Батько мав право так думати, та Юрій, однак, був ображений до глибини душі.

— Та так, нічого... Що ж мені тут робити? — зухвало відповів він.

Микола Єгорович хотів сказати щось різке, але змовчав. Стенувши плечима, він знову почав ходити з кутка в куток важкими, розміреними, на три темпи, кроками. Джентльменське виховання не дозволяло йому дратуватися вже в перший день синового повернення.

Юрій стежив за ним блискучими очима, весь наїжившись і насторожившись, щоби вчепитися в найменшу нагоду. Він чудово усвідомлював, що сам провокує сварку, та вже не міг дати раду своїй упертості та роздратуванню.

Ляля трохи не плакала і розгублено переводила благальні очі з брата на батька. Рязанцев нарешті все зрозумів, і йому стало шкода Лялю. Він поквапом і не дуже влучно змінив тему.

Вечір минув нудно й натягнуто. Юрій не міг вважати себе винним, бо не міг погодитися, що політична боротьба не його справа. Проте саме так думав Микола Єгорович. Йому здавалося, що батько не розуміє найпростіших речей, бо старий і нерозвинений, і тому лютує. Бесіда, яку вів Рязанцев, не привертала його уваги, і, неуважно слухаючи, він усе так само напружено і злостиво стежив за батьком своїми чорними блискучими очима.

На саму вечерю прийшли Новиков, Іванов і Семенов.

Семеновим звали хворого на сухоти університетського студента, що вже кілька місяців жив у цьому місті, даючи уроки. Він був дуже негарний, худий і слабкий, і на його передчасто постарілому обличчі невловно, але моторошно лежала тінь близької смерті. Іванов був народний учитель — довговолосий, широкоплечий і незграбний чоловік.

Вони разом гуляли по бульвару і, дізнавшись про Юріїв приїзд, зайшли привітатися.

Із їхнім приходом усе пожвавішало. Почалися дотепи, жарти та сміх. За вечерю всі пили, а Іванов більше за всіх.

За ті кілька днів, які минули з часу його освідчення Ліді Саніній, Новиков трохи заспокоївся. Йому почало здаватися, що відмова була випадковою, що він сам у ній винен, тому що не підготував Лїду. Та все-таки йому було до болю соромно і незручно ходити до Саніних. Тому він старався бачитися з Лїдою не в них, а ніби випадково зустрічаючись із нею то у знайомих, то на вулиці. А що Лїда, жаліючи

його і почуваючись ніби винною, була з ним перебільшено ласкавою та уважною, Новиков знову почав сподіватися.

— Ось що, панове,— сказав він, коли вони вже збиралися йти,— а влаштуймо пікнік у монастирі... Як ви?

Заміський монастир був звичайним місцем прогулянок містян, тому що стояв на горі, у гарному, привільному річковому місці. Розташований він був неподалік від міста, і дорога туди була хорошою.

Ляля, яка більше за все на світі любила всілякий галас, прогулянки, купання, катання на човнах і біганину по лісу, відразу захопилася за цю думку.

— Неодмінно, неодмінно... А коли?

— Та хоч би й завтра! — відповів Новиков.

— А кого ж ми запросимо ще? — спитав Рязанцев, якому теж сподобалася думка про гуляння. У лісі можна безперешкодно цілуватись, обійматись і бути в небезпечній близькості до Лялиного тіла, яке гостро дражнило його своєю свіжістю й чистотою.

— Та кого... От нас... шестеро. Покличемо Шафрова.

— Це хто такий? — спитав Юрій.

— Юний студіозус тут один такий є.

— Ну... а Людмила Миколаївна запросить Карсавіну і Ольгу Іванівну.

— Кого? — знову перепитав Юрій. Ляля засміялась.

— Побачиш! — сказала вона і загадково-виразно поцілувала кінчики пальців.

— Он як,— усміхнувся Юрій.— Поглянемо, поглянемо...

Новиков повагався і неприродно байдуже додав:

— Саніних можна покликати.

— Лїду неодмінно! — вигукнула Ляля не стїльки через те, що їй подобалась Санїна, як тому, що вона знала про кохання Новикова і хотїла зробити йому приємне. Вона була дуже щаслива своїм коханням, і їй хотїлося, щоб і всі навколо були так само щасливі й задоволені.

— Тїльки тоді доведеться й офіцерів кликати,— уїдливо вставив Іванов.

— Що ж, покличемо... Чим бїльше народу, тим лїпше.

Усі вийшли на ганок.

Мїсяць свїтив яскраво і рївно. Було тепло та тихо.

— Оце так нїч! — сказала Ляля, непомїтно притискаючись до Рязанцева.

Їй не хотїлося, щоб він ішов. Рязанцев мїцно притиснув її круглу теплу руку лїктем.

— Так, нїч чудесна! — сказав він, надаючи цим простим словам особливого, тїльки їм двом зрозумїлого значення.

— Хай їй буде добро,— басом озвався Іванов,— а я спати бажаю. Надобранїч, синьйори!

І він рушив вулицею, розмахуючи руками, наче вітряк крилами.

Потїм пішли Новиков і Семенов. Рязанцев довго прощався з Лялею начебто радячись про пїкнїк.

— Ну, бай-бай,— жартома сказала Ляля, коли він пішов, потягнулась і зїтхнула, з жалем залишаючи мїсячне свїтло, тепле нїчне повітря і те, до чого вони кликали її молоде квітуче тїло.

Юрій подумав, що батько ще не спить і якщо вони залишаться вдвох, то неприємна розмова, яка ні до чого не приведе, буде неминучою.

— Ні,— сказав він, дивлячись убік, на блакитнуватий туман, що пеленою тягнувся над річкою за чорним парканом,— я ще не хочу спати... Піду пройдуся.

— Як хочеш,— відгукнулась Ляля тихим і на диво ніжним голосом. Вона ще раз потягнулась, замружилась, як кішечка, усміхнулася кудись назустріч місячному світлу і пішла. Юрій лишився сам. Близько хвилини він непорушно стояв і дивився на чорні тіні будинків і дерев, які здавалися глибокими й холодними, потім стрепенувся і вирушив у той бік, куди перед тим пішов Семенов.

Хворий студент не встиг відійти далеко. Він ішов повільно, сутулячись і глухо покашлюючи, і його чорна тінь бігла за ним по світлій землі. Юрій його наздогнав і відразу помітив зміну, що в ньому відбулася: під час вечері Семенов жартував і сміявся чи не більше за всіх, а тепер він ішов понуро, і в його глухому кахиканні чулося щось печальне і безнадійне, як та хвороба, на яку слабував.

— А, це ви! — неуважно і, як здалося Юрію, неприязно сказав він.

— Щось спати не хочеться. От, проведу вас,— пояснив Юрій.

— Проведіть,— байдуже погодився Семенов.

Вони довго йшли мовчки. Семенов усе кахикав і горбився.

— Вам не холодно? — спитав Юрій, бо його починало обтяжувати це сумовите кахикання.

— Мені завжди холодно,— неначе з прикрістю відказав Семенов.

Юрієві стало ніяково, ніби він ненароком торкнувся болючого місця.

— Ви давно з університету? — знову спитав він. Семенов відповів не відразу.

— Давно,— сказав він.

Юрій почав розповідати про студентські настрої, про те, що серед студентів вважалося найважливішим і найсучаснішим. Спочатку він говорив просто, однак потім захопився й пожвавішав.

Семенов слухав і мовчав.

Потім Юрій непомітно перейшов до занепаду революційних настроїв у масах. І видно було, що його це щиро тривожить.

— Ви читали останню промову Бебеля? — спитав він.

— Читав,— відповів Семенов.

— Ну і що?

Семенов раптом роздратовано махнув своїм ціпком. Його тінь так само махнула чорною рукою, і цей рух нагадав Юрію зловісний помах крила якогось чорного птаха.

— Що я вам скажу,— квапливо і плутано заговорив Семенов,— я скажу, що я от помираю...

І знову він махнув ціпком, і знову чорна тінь хижо повторила його рух. Цього разу і Семенов її помітив.

— От,— сказав він гірко,— у мене за спиною смерть стоїть і кожен мій рух стереже... Що мені Бебель!.. базіка базікає, інший базікатиме інше, а мені все одно не сьогодні-завтра вмирати.

Юрій знічено замовк. Від почутого йому стало сумно, тяжко і кривдно.

— От ви думаєте, що все це дуже важливо... те, що сталося в університеті, і те, що сказав Бебель... А я думаю, що коли вам, як і мені, доведеться вмирати і знати напевно, що помираєш, то вам і на думку не спаде вважати, ніби слова Бебеля, Ніцше, Толстого чи кого ще там.... Мають будь-який сенс!

Семенов замовк.

Місяць, як і раніше, світив яскраво й рівно, і чорна тінь невідступно йшла за ними.

— Організм руйнується,— раптом промовив Семенов зовсім іншим, слабким і жалюгідним голосом.

— Якби ви знали, як не хочеться помирати... Особливо в таку ясну теплу ніч!..— із жалібною тугою заговорив він, повертаючи до Юрія своє негарне, обтягнуте горбкуватою шкірою обличчя з неприродно блискучими очима.— Усе живе, а я помираю... От вам здається — і має здаватися — затертою ця фраза... А я помираю. Не в романі, не на сторінках, написаних «із художньою правдою», а насправді помираю, і вона не здається мені затертою. Коли-небудь і вам не здаватиметься... Помираю, помираю й по всьому!

Семенов закашлявся.

— Я от часом почну думати про те, що скоро буду в цілковитій темряві, в холодній землі, з провале-

ним носом і відгнилими руками, а на землі все буде зовсім так само, як і зараз, коли я йду живим. Ви от будете жити... Ходитимете, дивитиметесь на цей місяць, дихатимете, пройдете повз мою могилу і зупинитесь над нею за своєю потребою, а я лежатиму і огидно гнитиму. Що мені Бебель, Толстой і мільйони інших манірних віслюків! — раптом зі злістю різко викрикнув Семенов.

Юрій мовчав, розгублений і засмучений.

— Ну, прощайте,— тихо сказав Семенов,— мені сюди.

Юрій потис йому руку і з глибокою жалістю подивився на його впалі груди, зігнуті плечі й на його тростину, яку Семенов зачепив за гудзик свого студентського пальта. Юрію хотілося щось сказати, чимось розрадити його й дати надію, але він відчував, що нічим не можна цього зробити, зітхнув і відповів:

— До побачення.

Семенов злегка підняв кашкет і відчинив хвіртку. За парканом іще чулися його кроки та глухе кахикання. Потім усе змовкло.

Юрій пішов назад. І все, що ще півгодини тому здавалося йому легким, світлим, тихим і спокійним,— місячне світло, зоряне небо, тополі, освітлені місяцем, і таємничі тіні — тепер бачилося мертвим, зловісним і страшним, як холод величезної світової могили.

Коли він прийшов додому, тихо пробрався до своєї кімнати і відчинив вікно в сад, йому вперше спало на думку, що все те, чим він так глибоко, довірливо і самовіддано займався,— не те, що було потрібно.

Йому уявилося, що колись, помираючи, як Семенов, він болісно, нестерпно шкодуватиме не про те, що люди не стали завдяки йому щасливими, не про те, що ідеали, перед якими схилявся все життя, залишаться нездійсненими, а про те, що він помирає, перестає бачити, чути і відчувати, не встигнувши вповні насолодитися всім, що може дати життя.

Однак йому стало соромно за ці думки, він зробив над собою зусилля і придумав пояснення.

— Життя і є в боротьбі!

— Так, але за кого... чи не за себе, чи не за свою частку під сонцем? — сумно заперечила таємна думка.

Але Юрій прикинувся, що не чує, і почав думати про інше. Це виявилось складно і нецікаво, думка щохвилини поверталася на ті самі кола, і йому було нудно, важко і млосно до злих і болючих сліз.

5

Отримавши записку від Лялі Сварожич, Ліда Саніна передала її братові. Вона думала, що він відмовиться, і їй хотілося, щоб він відмовився. Вона відчувала, що вночі, при місячному світлі, на річці її так само владно і солодко тягтиме до Зарудіна, що це буде трохи жаска й цікава насолода, і разом з тим їй було соромно перед братом, що це буде саме з Зарудіним, якого брат, очевидно, від душі зневажав.

Однак Санін відразу й охоче погодився.

Був цілковито безхмарний теплий і нежаркий день. На небо було боляче дивитися — воно все тремтіло від чистоти повітря і блиску біло-золотих сонячних променів.

— До речі, там будуть дівчата, от і познайомишся... — машинально сказала Ліда.

— А це добре! — сказав Санін. — І притому погода дуже сприяє. Їдьмо.

У призначений час під'їхали Зарудін і Танаров на просторій ескадронній лінійці, запряженій двійком рославих коней із полкового обозу.

— Лідіє Петрівно, ми чекаємо! — весело закричав Зарудін, увесь чистий, білий і напахчений.

Ліда, одягнена в легку світлу сукню з рожевим оксамитовим комірцем і таким самим широким поясом, збігла з ганку і подала Зарудіну обидві руки. Зарудін на мить виразно затримав її перед собою, оглядаючи постать дівчини швидким і відвертим поглядом.

— Їдьмо, їдьмо! — розуміючи його погляд і збуджуючись ним, закричала Ліда.

І незабаром лінійка швидко котилася мало наїждженою степовою дорогою, пригинаючи до землі цупкі стебла польової трави, яка, випрямляючись, цвюхала по ногах. Свіжий степовий вітер легко ворушив волосся і біг обабіч дороги у м'яких хвилях трави.

На виїзді з міста вони наздогнали іншу лінійку, в якій сиділи Ляля і Юрій Сварожичі, Рязанцев, Новиков, Іванов і Семенов. Їм було тісно й незручно — і від цього весело, налаштовані вони були приязно.

Лише Юрієві Сварожичу після вчорашньої розмови з Семеновим було з ним трохи ніяково. Йому здавалося дивним і навіть неприємним, що Семенов сипле дотепами і сміється так само безтурботно, як усі. Юрій не міг зрозуміти, як може Семенов сміятися після всього, що він сказав учора.

«Хизувався він тоді, чи що? — думав Юрій, скося поглядаючи на хворого студента.— Чи він зовсім і не такий хворий?»

Та він сам засоромився своєї думки і постарався її забути.

З обох лінійок посипалися перехресні дотепи та привітання, Новиков, блазнюючи, зіскочив зі своєї лінійки й побіг по траві біля Ліди. Між ними якість установилася мовчазна згода перебільшено виявляти дружбу. І обоє були надто жартівливими і дружньо зухвалими.

Усе більше ясніючи й виростаючи, завидніла гора, на якій блищали бані й біліли стіни монастиря. Уся гора була вкрита гаєм і здавалася кучерявою від зелених верхівок дубів. Ті самі дуби росли на островах і внизу під горою, між ними текла широка і спокійна ріка. Коні, звернувши з наїждженої дороги, пішли по м'якій і соковитій луговій траві, низько пригинаючи її колесами і м'яко чвакаючи копитами по вогкій землі. Запахло водою й дібровою.

В умовленому місці, на лужку, який особливо всім подобався, на траві й на розстелених килимках, уже чекали студент і дві дівчини в малоросійських костюмах, які приїхали раніше і тепер зі сміхом готували чай і закуску.

Коні, форкаючи й відмахуючись хвостами від мух, зупинились, і всі прибулі, збадьорені дорогою, повітрям і запахом води та лісу, враз висипали з лінійок.

Ляля стала дзвінко цілуватися з двома дівчатами, що готували чай. Ліда привіталася стримано та відрекомендувала їм свого брата і Юрія Сварожича. Дівчата дивилися на них із молодим таємним зацікавленням.

— Та ви й між собою, здається, незнайомі,— раптом спохопилася Ліда.
— Це — мій брат, Володимир Петрович, а це — Юрій Миколайович Сварожич. Санін, усміхаючись, м'яко і сильно потиснув руку Юрію, який не звернув на нього особливої уваги. Саніну була цікавою кожна людина, і він любив знайомитися з новими людьми, а Юрій був переконаний, що цікавих людей мало, і тому був байдужий до нових знайомств.

Іванов уже трохи знав Саніна, і те, що він про нього чув, йому сподобалось. Він із цікавістю подивився на Саніна і першим підійшов і заговорив з ним. Семенов байдужно подав йому руку.

— Ну, тепер можна і повеселитись! — закричала Ляля.— Нудні обов'язки виконано!

Спочатку всім було ніяково, тому що багато з присутніх бачили одне одного вперше. Та коли почали під'їдати і чоловіки випили по кілька чарок горілки, а жінки вина, ніяковість минула, стало весело. Багато пили, сміялися, жартували — і часом дуже вдало,— бігали навзаводи й лазили по горі. Ліс був такий зелений і гарний, скрізь було так тихо, світло і яскраво, що ні в кого не лишилося на душі нічого темного і лихого.

— От,— сказав засапаний Рязанцев,— якби люди більше так стрибали і бігали, дев'яти десятих хвороб не було би!

— І гріхів теж,— сказала Ляля.

— Ну, гріхів у людині завжди буде вдосталь,— зауважив Іванов, і хоча те, що він сказав, нікому не здалось особливо влучним і дотепним, сміялися всі щиро. Поки пили чай, сонце почало сідати. Річка стала золотою, а між деревами простяглися довгі навскісні стріли червонуватого світла.

— Ну, панове, на човни! — крикнула Ліда і першою, високо підібравши сукню, кинулася бігом до берега.— Хто швидше!

І, хто бігом, хто більш солідно, всі потяглися за нею та з реготом і пустощами почали розсідатися у великому, строкато розфарбованому човні.

— Відчалюй! — молодим відчайдушним голосом крикнула Ліда.

І човен легко поплив від берега, залишаючи за собою широкі смуги, що плавно розходилися до обох берегів.

— Юрію Миколайовичу, що ж ви мовчите? — спитала Ліда Сварожича.

— Казати нема чого,— усміхнувся Юрій.

— Невже? — протягнула Ліда, закидаючи голову і відчуваючи, що всі чоловіки нею милуються.

— Юрій Миколайович не любить пустих балачок,— почав Семенов,— і йому...

— А, йому треба серйозну тему? — перебила Ліда.

— Дивіться, он серйозна тема! — закричав Зарудін, показуючи на берег.

Там, під кручею, між вузлуватим корінням старого похиленого дуба, чорніла вузька і похмура діра, заросла бур'яном.

— Це що? — спитав Шафров, який був родом з інших місць.

— Печера тут,— відповів Іванов.

— Яка печера?

— А грець її знає... Кажуть, що тут колись була майстерня фальшивомонетників. Їх усіх, як ведеться, переловили... Надто кепсько, що це «так ведеться»,— вставив Іванов.

— А то б ти відкрив зараз фабрику фальшивих сороківок? — спитав Новиков.

— Нащо?.. Карбо-ованців, друже, карбованців!

— Гм...— вимовив Зарудін і злегка стенив плечима. Йому не подобався Іванов, і жартів його він не розумів.

— Так... Ну, переловили, а печеру закинули. Вона завалилась, і тепер туди ніхто не ходить. Коли я був ще хлоп'ям, я туди лазив. Там доволі цікаво.

— Ще б пак цікаво! — вигукнула Ліда.— Вікторе Сергійовичу, підіть туди... Ви хоробрий!

У неї був дивний тон, як наче тепер, при людях і при світлі, вона намагалася знуцатись і мститися Зарудіну за ту дивну й жаску владу, яку він мав над нею ввечері наодинці.

— Навіщо? — з подивом запитав Зарудін.

— Я піду,— визвався Юрій і зарашівся. Він боявся, що всі подумають, ніби він хизується.

— Хороша річ! — схвалив Іванов.

— Може, і ти підеш? — спитав Новиков.

— Ні, я краще тут посиджу. Усі засміялись.

Човен пристав до берега, і чорна діра зяяла тепер просто над головою.

— Юрію, не роби, будь ласка, дурниць,— приставала до брата Ляля.—
Йй-богу, дурниці!

— Звичайно дурниці,— жартома погоджувався Юрій.— Семенов,
передайте мені свічку.

— А де я її візьму?

— Та позаду вас, у кошику!

Семенов флегматично вийняв із кошика свічку.

— Ви справді підете? — спитала одна з дівчат, висока, вродлива
і повногруда, яку Ляля називала Зіною. Прізвище її було Карсавіна.

— Звичайно, чому б і ні? — прикидаючись байдужим, відповів Юрій
і сам пригадав, як намагався бути так само байдужим під час
небезпечних партійних пригод. Ця згадка чомусь була йому
неприємною.

Біля входу до печери було вогко і темно. Санін зазирнув туди і сказав:
«Бр-р!»

Йому було смішно, що Юрій полізе в це небезпечне і неприємне
місце — і тільки через те, що на нього дивляться інші люди.

Юрій запалив свічку, намагаючись ні на кого не дивитись. Його вже
мучила таємна думка: чи не смішний він? Здавалося, ніби не смішний,
та в той же час якимось дивно виходило, що не тільки не смішний,
а дивовижний, красивий і збуджує в жінках таємничу цікавість. Він
зачекав, поки розгориться свічка, і, сміючись, щоб уберегти себе від
чиєї-небудь кпини, ступив уперед і відразу потонув у темряві. Навіть
свічка ніби згасла. І всім зробилося справді моторошно й цікаво.

— Дивіться, Юрію Миколайовичу,— закричав Рязанцев,— там, бува,
вовки ховаються!

— У мене револьвер! — глухо відгукнувся Юрій, і голос його з-під
землі прозвучав якимось дивно, ніби мертвий.

Він обережно пробирався вперед. Стіни були низькі, нерівні та вогкі, як у великому льосі. Дно то піднімалося, то опускалось, і раз чи два Юрій ледве не зірвався в якісь ями. Він подумав, що краще повернутись або сісти, посидіти, а потім сказати, що зайшов далеко. Раптом позаду почулися кроки, що ковзали по мокрій глині, й уривчасте дихання. Хтось ішов за ним. Юрій підняв свічку над головою.

— Зінаїдо Павлівно! — здивовано скрикнув він.

— Саме вона! — весело відгукнулась Карсавіна, підбираючи сукню, щоби перестрибнути через яму. Юрієві було приємно, що це вона, весела, пишна, вродлива дівчина. Він дивився на неї блискучими очима і усміхався.

— Ну то ходімо далі! — трохи знічено запропонувала вона.

Юрій слухняно і легко пішов уперед, уже зовсім не думаючи про небезпеку і старанно освітлюючи дорогу тільки Карсавиній.

Стіни печери, складені з коричневої вогкої глини, то присувалися, ніби з мовчазною погрозою, то відступали і давали дорогу. Подекуди з них вивернулися цілі купи каміння й землі, а на їхньому місці чорніли глибокі западини. Громаддя землі, нависле над ними, здавалося мертвим, і щось страшне було в тому, що воно не падає, а висить непорушно, підтримуване якимось невидимим могутнім законом. Потім усі тунелі зійшлися в одну велику й похмуру печеру з важким повітрям.

Юрій обійшов її навколо, шукаючи виходу, й услід за ним ішли хиткі тіні та плями світла, що западало в темряві. Виходів було кілька, і всі завалені землею. В одному кутку печально догнивали рештки дерев'яного помосту, нагадуючи викопані з могили й покинуті дошки старої зогнилої труни.

— Мало цікавого! — сказав Юрій, мимоволі знижуючи голос. Громаддя землі тишло.

— А все-таки! — прошепотіла Карсавіна, блискучими від вогню очима роззираючись навколо. Їй було моторошно і вона несвідомо трималася ближче до Юрія, ніби шукаючи в нього захисту.

Юрій це помітив, відчувши якусь зворушену ніжність до краси та слабкості дівчини.

— Наче заживо поховані,— вела далі Карсавіна,— здається, гукни... і ніхто не почує!

— Напевно,— посміхнувся Юрій.

І в нього раптом запаморочилось у голові. Він скося поглянув на високі груди, ледве прикриті тонкою малоросійською сорочкою, і на круглі пологі плечі.

Думка, що вона, власне, у нього в руках і ніхто нічого не почує, була такою сильною й несподіваною, що на мить у нього потемніло в очах. Та він одразу ж опанував себе, бо був щиро й непохитно переконаний, що згвалтувати жінку — огидно, а для нього, Юрія Сварожича, взагалі немислимо. І замість того щоби зробити те, чого в цю хвилину йому хотілося більше за життя, від чого силою та пристрасстю спалахнуло все його тіло, Юрій сказав:

— Спробуймо.

Дивне тремтіння в його голосі налякало її, йому здалося, що Карсавіна про все здогадується.

— Як? — спитала дівчина.

— Я вистрелю,— пояснив Юрій, виймаючи револьвер.

— А склепіння не обвалиться?

— Не знаю,— чомусь відповів Юрій, хоча був переконаний, що не обвалиться.— А ви боїтесь?

— Ні... Ну... стріляйте...— трохи відсуваючись, сказала Карсавіна.

Юрій простягнув руку з револьвером і вистрілив. Блиснула вогненна смуга, пороховий дим, їдкий і важкий, умить затагнув усе навколо, і глухий стугін тяжко і сердито покотився горою. Проте земля висіла так само непорушно, як і раніше.

— Ото й усе,— сказав Юрій.— Ходімо.

Вони рушили назад, і коли Карсавіна повернулася до Юрія спиною й він побачив її круті сильні стегна, знову те саме бажання прийшло до нього, і стало нестерпно важко з ним боротися.

— Послухайте, Зінаїдо Павлівно,— сказав Юрій, сам лякаючись свого голосу і питання, але прикидаючись безтурботним,— от цікаве психологічне питання: як ви не боялися йти зі мною сюди?.. Ви ж самі кажете, що коли гукнути, то ніхто не почує... А ви ж мене зовсім не знаєте...

Карсавіна густо спалахнула в темряві, але промовчала.

Юрій дихав важко. Йому було до болю приємно, ніби він ковзав над якоюсь безоднею, і в той же час до болю соромно.

— Я думала, звичайно, що ви порядна людина...— слабко й нерівно пролепетала дівчина.

— Дарма ви так думали! — заперечив Юрій, усе ще тішачись тим самим пекучим відчуттям. І раптом йому здалося: те, що він так із нею говорить, дуже оригінально і в цьому є щось особливе.

— Я б тоді... втопилась...— іще тихіше й дужче червоніючи, промовила Карсавіна.

І від цих слів у душі в Юрія виникло м'яке жалісне почуття. Збудження минуло, і Юрію зробилося легко.

«Яка славна дівчина!» — подумав він тепло та щиро, і усвідомлення чистоти цього тепла та щирості було йому настільки приємним, що сльози виступили в нього на очах.

Карсавіна щасліва всміхнулася, горда своєю відповіддю і його мовчазним схваленням, що передалося їй.

І поки вони йшли до виходу, дівчина з дивним хвилюванням думала: чому їй було не прикро, не соромно, а, навпаки, бентежно і приємно, що він спитав її про це.

6

Ті, хто лишився нагорі, постоявши біля печери і пожартувавши про Сварожича і Карсавіну, розсілися на березі. Чоловіки закурили, кидаючи у воду сірники та споглядаючи, як розходяться по ній широкі кола. Ліда, тихо наспівуючи, ходила по траві і, взявшись за пояс, виробляла якісь па своїми жовтими маленькими черевиками, а Ляля рвала квіти і кидала ними в Рязанцева, цілуючи його очима.

— А чи не випити нам поки що? — спитав Іванов Саніна.

— Прониклива ідея,— погодився Санін.

Вони спустилися до човна і відкоркували пиво.

— П'яниці безсовісні! — сказала Ляля і кинула в них жмутком трави.

— До-обре! — з насолодою промовив Іванов. Санін засміявся.

— Мене завжди дивувало, що люди так повстають проти вина,— сказав він жартома,— по-моєму, тільки п'яна людина живе як слід.

— Або як тварина,— озвався Новиков з берега.

— Хоч би й так,— відповів Санін,— а все-таки п'яний робить тільки те, що йому хочеться... хочеться йому співати — співає, хочеться танцювати — танцює, і не соромиться своєї радості та веселощів...

— Іноді й б'ється,— зауважив Рязанцев.

— Буває. Люди не вміють мирно пити... вони занадто озлоблені...

— А ти п'яним не б'єшся? — спитав Новиков.

— Ні,— сказав Санін,— я скоріше тверезий поб'юсь, а п'яним я найдобріша людина, тому що забуваю багато мерзоти.

— Не всі ж такі,— знов зазначив Рязанцев.

— Шкода, звичайно, що не всі... Тільки мені до інших, повірте, байдужісінько.

— Ну, так не можна казати! — сказав Новиков.

— Чому не можна? А якщо це — правда?

— Добра правда! — озвалась Ляля, похитуючи головою.

— Найкраща, яку я знаю,— заперечив за Саніна Іванов. Ліда голосно заспівала і з прикрістю обірвала спів.

— Але ж вони не квапляться! — сказала вона.

— А навіщо їм квапитись,— знову вставив Іванов,— квапитись ніколи не слід.

— А Зіна... героїня без страху... і догани, звичайно! — саркастично зауважила Ліда.

Танаров голосно приснув і знітився.

Ліда подивилася на нього, руки в боки, пружно похитуючись усім тілом.

— Що ж, може, їм там і весело! — загадково додала вона, поводячи плечем.

— Тс-с! — перебив Рязанцев.

Глухий стугін вирвався з чорної діри.

— Постріл! — крикнув Шафров.

— Що це значить? — плаксиво питала Ляля, чіпляючись за рукав Рязанцева.

— Заспокойтесь, якщо це й вовк, то вони в цей час сумирні... та на двох і не нападе... — заспокоював її Рязанцев, сердячись на Юрія і його хлоп'ячу затію.

— Ех, їй-богу! — теж із серцем крякнув Шафров.

— Та йдуть, ідуть... не хвилюйтесь! — зневажливо скрививши губи, сказала Ліда.

Зачулося шелестіння кроків, що все наближалось, і невдовзі з темряви виринули Карсавіна і Юрій.

Юрій погасив свічку й усміхнувся всім лагідно й нерішуче, бо не знав ще, як вони поставилися до його вибрику. Він був увесь засипаний жовтою глиною, а у Карсавіної було забруднене плече, яким вона зачепила стіну.

— Ну що? — байдужно спитав Семенов.

— Досить оригінально і красиво, — нерішуче, ніби виправдовуючись, відповів Юрій. — Тільки проходи далеко не йдуть, засипано. Там настил якийсь догниває.

— А постріл ви чули? — жваво блискаючи очима, спитала Карсавіна.

— Панове, ми вже все пиво випили, і душі наші звеселилися достатньою мірою! — закричав знизу Іванов. — Їдьмо!

Коли човен знову вибрався на річкову широчінь, місяць уже зійшов. Було напрочуд тихо і прозоро, і в небі й у воді, вгорі та внизу однаково блищали золоті вогники зірок, і здавалося, що човен пливе між двома бездонними повітряними глибинами. Ліс на березі й у воді був чорний і таємничий. Заспівав соловей. Коли всі мовчали, здавалося, що співає не птах, а якась щаслива, розумна, задумлива істота.

— Як добре! — сказала Ляля, підводячи очі вгору і кладучи голову на кругле тепле плече Карсавіної. І потім знову довго мовчали і слухали. Тьохкання солов'я наповнювало ліс, відлунювало над задумливою

рікою і злинали над луками, де в місячному тумані сторожко застигли трави і квіти, вдалечінь і вгору — до холодного зоряного неба.

— Про що він співає? — знову спитала Ляля, ніби ненароком опускаючи руку долонею догори на коліно Рязанцева і відчуваючи, як це міцне і сильне коліно здригнулось, і лякаючись і тішачись цьому рухові.

— Про кохання, звичайно! — півжартома-півсерйозно відповів Рязанцев і тихцем накрив рукою маленьку теплу і ніжну долоню, що довірливо лежала в нього на колінах.

— У таку ніч не хочеться думати ні про добро, ні про зло, — сказала Ліда, відповідаючи власним думкам.

Вона думала про те, зле чи добре вона чинить, насолоджуючись жаскою та вабливою грою. І, дивлячись на обличчя Зарудіна, ще мужніше і вродливіше в місячному сяйві, вона відчувала ту саму знайому солодку млість і жаске безвілля в усій істоті своїй.

— А зовсім про інше! — відгукнувся Іванов. Санін усміхався й не зводив очей із високих гру-

дей і білої проти місячного світла шиї Карсавіної, що сиділа навпроти нього.

На човен набігла темна легка тінь гори, а коли він, лишаючи за собою блакитні сріблясті смуги, знову вислизнув на освітлене місце, здалося, що зробилося ще світліше, ширше й вільніше.

Карсавіна скинула свій широкий солом'яний капелюх і заспівала. Вона мала високий, красивий, хоч і невеликий голос.

Пісня була російська, красива і сумна.

— Дуже чуттєво! — пробубонів Іванов.

— Добре! — сказав Санін.

Коли Карсавіна закінчила, всі заплескали, і ці оплески дивно та різко відгукнулись у темному лісі й над річкою.

— Заспівай ще, Зіночко! — приставала Ляля.— Або, краще, прочитай свої вірші...

— А ви й поетеса? — спитав Іванов.— Скі-і-ільки може Бог одній людині талантів відважити!

— А хіба це погано? — сором'язливо спитала Карсавіна.

— Ні, це дуже добре,— озвався Санін.

— Почитай, Зіночко! — упрохувала Ляля, вся ніжна і розм'якла від любові.

Карсавіна, сором'язливо всміхаючись, злегка відвернулася до води і, не манірячись, почала тим самим звучним і високим голосом:

*Милий, милий, тобі не скажу я,
Не скажу, як тебе я люблю.
Опущу я закохані очі,
Таємницю сховаю мою.
І її вже ніхто не пізнає.
Знають тільки самотні дні,
Тільки сині безвітряні ночі
Та зірок золотаві вогні,
Тільки світлі мережані віти,
Що закохані в ніч чарівну.
Знають все... Та не скажуть, не скажуть
Про кохання мого таїну...*

І всі знову були в захваті й запекло аплодували Карсавіній. Але не тому, що вірші її були такі вже хороші, а тому, що всім було добре і хотілося кохання, щастя і солодкого смутку.

— Ніч, день і очі Зінаїди Павлівни, будьте такі великодушні, повідомте, чи не я цей щасливець?! — раптом заволав Іванов так голосно, несподівано і таким диким басом, що всі здригнулися.

— Це і я тобі можу сказати,— відгукнувся Семенов,— не ти!

— Лихо мені! — завив Іванов. Усі розсміялись.

— Погані мої вірші? — спитала Карсавіна Юрія. Юрій подумав, що вірші не оригінальні і схожі на сотні подібних, але Карсавіна була така гарна і так благально дивилася на нього своїми темними, соромливими очима, що він зробив серйозне обличчя і відповів:

— Мені вони здалися звучними і красивими. Карсавіна усміхнулась йому і сама здивувалася,

що його похвала була їй такою приємною.

— Ти ще не знаєш мою Зіночку,— сказала Ляля зі щирим захватом,— вона вся звучна і красива.

— Ти ба! — здивувався Іванов.

— Правда,— ніби виправдовуючись, наполягала Ляля,— голос у неї звучний і красивий, сама вона — красуня, вірші в неї звучні та красиві... і навіть прізвище — красиве і звучне!

Карсавіна ніяково зашарілась і сміялася, тішачись похвалам.

— Час додому! — різко сказала Ліда, якій були неприємними похвали, адресовані Карсавіній. Вона вважала себе і вродливішою, і цікавішою, і розумнішою.

— А ти не заспіваєш? — спитав Санін.

— Ні,— сердито відповіла Ліда,— я не в голосі.

— І справді — час,— погодився Рязанцев, пригадавши, що завтра треба рано вставати, їхати до лікарні, а потім на розтин.

А всім іншим було жаль повертатись.

На зворотному шляху всі були мовчазними і відчували вдоволену розімлілу втому.

Знову, але тепер уже невидима, хльоскала по ногах степова трава, невиразно біліла позаду здійнята колесами курява і відразу сонно лягала на білу дорогу. Поля, блакитнуваті від місячного серпанку, здавалися рівними, пустельними і нескінченними.

7

Днів за три, пізно ввечері, Ліда повернулася додому втомлена і нещасна. Її мучила туга, кудись тягло, і вона не знала і водночас знала — куди.

Вона увійшла до своєї кімнати, зупинилась і, стиснувши руки, довго, бліднучи, дивилась у підлогу.

Ліда раптом із жахом зрозуміла, як далеко зайшла, віддавшись Зарудіну. Вона вперше відчула, що з тієї непоправної і незбагненої миті цей дурний і пустий офіцер, людина, що стояла з будь-якого погляду безмежно нижче від неї, здобув над нею якусь принизливу владу. Вона тепер не могла не прийти, коли він зажадає, вже не гралася, то капризно скоряючись його поцілункам, то віддаляючись і сміючись,— а безвільно і покірно, як раба, віддавалася найгрубішим його пестошам.

Як це сталося, вона не могла зрозуміти. Так само, як завжди, вона верховодила ним, і пестоші його були їй підкорені, так само було приємно, лячно й цікаво, і раптом в одну мить вогонь в усьому тілі вдарив у голову якимось білуватим туманом, у якому потонуло все, крім пекучого, допитливого бажання, що штовхало в безодню. Земля попливла під ногами, тіло зробилося безсилим і покірним, перед нею лишилися тільки темні, палаючі, страшні та звабліві очі, її голі ноги безсоромно і болісно здригалися від владного доторку грубих рук, які їх оголювали, хотілося ще і ще цієї цікавості, цієї безсоромності, болу і насолоди.

Ліда вся затремтіла від цього спогаду, повела плечима і закрила обличчя руками.

Похитуючись, вона пройшла через кімнату, відчинила вікно, довго дивилася на місяць, що стояв просто над садом, і слухала, сама не зауважуючи, самотнього солов'я, що співав десь у сусідніх садах. На неї

тиснула туга. У душі була дивна і болісна суміш непевного бажання і тужливої гордості. Вона зіпсувала собі життя заради пустої й нерозумної людини, її падіння дурне, бридке й випадкове. Попереду ввижалося щось грізне, але вона старалася відігнати тривожні передчуття впертою і злою бравадою.

«Ну, зійшлась і зійшлась! — суплячи брови і з якоюсь хворобливою насолодою вимовляючи це вульгарне слово, думала вона.— Усе це дрібниці!.. Захотіла і віддалась!.. А все-таки була щаслива, було так... — Ліда здригнулась і, витягнувши вперед стиснуті руки, потягнулась. — І було б дурістю, якби не віддалась!.. Не треба про це думати... однаково нічого не повернеш!»

Вона із зусиллям відійшла від вікна й почала роздягатися, розв'язуючи шнурівки спідниць і спускаючи їх просто на підлогу.

«Що ж... Життя дається тільки раз,— думала вона, здригаючись від свіжого повітря, що м'яко торкалося її плечей і рук.— Що я виграла б, якби дожидала законного шлюбу?.. Та й нащо він мені?.. Чи не байдуже, невже я настільки дурна, щоб надавати цьому значення... Дурість!..»

Зненацька їй здалося, що й справді все це дрібниці, що від завтра всьому цьому кінець, що вона взяла у цій грі те, що було в ній цікавого, а тепер вільна, як птах, і попереду ще багато життя і щастя.

— Захочу — полюблю, захочу — розлюблю...— тихо проспівала Ліда і, прислухаючись до звуку свого голосу, з задоволенням подумала, що голос у неї кращий, ніж у Карсавіної, і, закинувши голі руки за голову, сильно і рвучко випросталась, так що груди затремтіли.

— Ти ще не спиш, Лідо? — спитав голос Саніна за вікном.

Ліда злякано сіпнулась, але враз усміхнулась, накинула на плечі хустку і підійшла до вікна.

— Як ти мене налякав...— сказала вона.

Санін підійшов і поклав лікоть на підвіконня.

Очі в нього блищали, він усміхався.

— Оце вже дарма! — весело і тихо сказав він. Ліда запитально повела головою.

— Без хустки ти була б значно кращою... — пояснив він так само тихо і виразно.

Ліда з нерозумінням повернулася до нього й інстинктивно щільніше загорнулася у хустку.

Санін засміявся. Ліда сперлась грудьми на підвіконня і висунулась за вікно. Санін дихав їй просто в щоку.

— Ти — красуня! — сказав він.

Ліда швидко поглянула на нього і злякалася того, що привиділось їй у виразі його обличчя. Вона рвучко відвернулася і всім тілом відчула, що Санін дивиться на неї якимось по-особливому. І це здалось їй таким жахливим, що в неї похололо в грудях і стислося серце. Так само на неї дивилися всі чоловіки, і це їй подобалось, але з його боку чомусь було неймовірним, неможливим.

Вона зробила над собою зусилля і усміхнулася.

— Я знаю...

Санін мовчав і дивився на неї. Коли вона сперлася на вікно, сорочка і хустка опустились, і збоку було видно верхню частину освітлених місяцем білих ніжних грудей.

— Люди постійно боронять себе від щастя китайською стіною, — сказав Санін, і його тремкий і тихий голос був дивним і ще більше, майже до жаху, налякав Ліду.

— Як? — беззвучно спитала вона, не відводячи очей від темного саду і боючись зустрітися з ним поглядом. Їй здавалось, що тоді станеться

те, чого навіть можливості не можна допустити.

І в той же час вона вже не сумнівалась і знала, і їй було страшно, бридко й цікаво. Голова в неї горіла, і вона нічого не бачила перед собою, з жахом, огидою і якоюсь відстороненою цікавістю відчуваючи на щоці гаряче й напружене дихання, від якого в неї ворушилося волосся на скроні і дроз пробігав по голій спині під хусткою.

— Та так... — відповів Санін, і голос його зірвався. Ліда відчула — ніби блискавка пробігла по всьому її тілу. Вона швидко випросталась і, сама не помічаючи, що робить, нахилилася до столу і погасила лампу.

— Пора спати! — сказала вона і потягла до себе віконницю.

Коли лампа погасла, на подвір'ї зробилося світліше. Чітко завидніла постать Саніна і його лице, освітлене синім сяйвом місяця. Він стояв у глибокій росяній траві і сміявся.

Ліда відійшла від вікна і машинально опустилась на ліжку. Усе в ній тремтіло і билось, думки плутались. Вона чула кроки Саніна, який ішов геть по шелесткій траві, і притискала рукою серце, що калатало.

«Чи я збожеволіла? — з огидою подумала вона. — Яка гидота! Випадкова фраза, а я вже... Що це, еротоманія? Невже я до решти зіпсована!.. Як низько треба впасти, щоб подумати...»

І раптом, уткнувшись головою в подушку, тихо і гірко заплакала.

«Чого ж я плачу?» — питала вона себе, не розуміючи причини своїх сліз і почуваячись нещасною, жалюгідною та приниженою. Вона плакала через те, що віддалась Зарудіну, і через те, що вона вже не колишня, горда і чиста, і через те, що їй здалося страшним і принизливим у братових очах. Вона подумала, що раніше він не дозволив би собі так на неї дивитись, і все це тому, що вона впала.

Але одне почуття було сильнішим, гіршим і зрозумілішим їй: біль і образа від того, що вона — жінка, і що завжди, поки вона буде

молодою, сильною, здоровою та вродливою, найкращі сили її підуть на те, щоб віддаватися чоловікам, приносити їм насолоду і у відповідь отримувати тим більше зневаги, чим більше насолоди вона принесе їм і собі.

«За що? Хто дав їм це право... Адже я така сама вільна людина...— питала Ліда, напружено вдивляючись у тьмянний присмерк кімнати.— Невже я ніколи не побачу іншого, кращого життя!»

Усе її молоде сильне тіло владно говорило про те, що вона має право брати від життя все, що цікаве, приємне, потрібне їй, і що вона має право робити все, що захоче, зі своїм прекрасним, сильним, живим тілом, яке належить їй одній.

Але думка ця борсалась у якихось сплутаних сітях, рвалась і опадала, безсило і тоскно.

8

Юрій Сварожич давно займався живописом, любив його і віддавав йому весь вільний час. Колись він мріяв стати художником, але спочатку відсутність грошей, а потім партійна діяльність заступили йому шлях, і тепер він займався мистецтвом лише зрідка і без певної мети.

І через те, що в нього не було мети і не було школи, живопис не приносив йому задоволення, а збуджував у ньому тугу й розчарування. Щоразу, коли робота йому не давалась, Юрій дратувався і страждав, а коли вдавалась, поринав у тиху мрійливу задуму, в основі якої лежало неясне усвідомлення, що все це безглуздо і не принесе йому успіху та щастя. Юрієві дуже сподобалась Карсавіна. Він любив таких високих, крупних і пишних жінок із красивими голосами і ніжними, трохи сентиментальними очима. Усе, що він думав про її чарівність, чистоту і душевну глибину, передавалось йому через її красу та ніжність, але Юрій чомусь не зізнавався собі в цьому і старався переконати себе, що дівчина подобається йому не плечима, грудьми, очима і голосом, а саме своєю цнотливістю й чистотою. Думати так йому здавалося легшим, шляхетнішим і гарнішим, хоча чистота і цнота були саме тим, що хвилювало його, запалювало кров і збуджувало бажання. Уже з першого вечора в ньому виникло непевне, знайоме йому, але ще не вповні усвідомлене прагнення позбавити її чистоти й невинності, як виникало це прагнення й тоді, коли він бачив інших вродливих жінок.

Зараз над його думками панувала вродлива і здорова дівчина, сповнена радісного сонячного життя, і Юрію спало на думку написати «Життя». Як завжди легко спалахуючи, він захопився цією ідеєю, і йому здалося, що цього разу він неодмінно впорається з завданням.

Підготувавши велике полотно, Юрій із гарячковим поспіхом, ніби боячись спізнитися, взявся до роботи. Коли він клав перші мазки й на полотні були тільки красиві соковиті плями, усе в нього всередині тремтіло захватом і силою, і майбутня картина в усіх подробицях легко

і цікаво поставала перед ним. Але чим далі просувалася робота, тим більше й більше виникало технічних труднощів, які Юрій не міг подолати. Те, що в уяві видавалося яскравим, сильним і прекрасним, на полотні виходило пласким і безсилим. І вже подробиці не вабили його, а збивали і дратували. Юрій перестав зупинятися на них і став писати широко і недбало, і невдовзі замість яскравого і могутнього «Життя» почали проступати строкато і недбало наляпані обриси жіночої фігури. У ній не було нічого, що здавалося Юрію оригінальним і прекрасним, усе було млявим і шаблонним. І тоді Юрій побачив, що картина його неоригінальна, що він просто наслідує твори Альфонса Мухи^{3}, та й сама ідея картини банальна.

І Юрію, як завжди, зробилося тяжко і сумно.

Якби він не був переконаний, що плакати соромно, він би заплакав, уткнувся б у подушку лицем, почав би хлипати і скаржитися комусь на щось, тільки не на власне безсилля. Замість того він понуро сидів перед картиною і думав, що життя взагалі нудне, каламутне й безсиле, що в ньому немає нічого, що могло б іще зацікавити його, Юрія. Тут він з жахом уявив собі, що багато ще років, можливо, доведеться прожити тут, у містечку.

«Тоді — смерть!» — із холодом на чолі подумав Юрій.

І йому захотілося написати смерть. Він узяв ніж і з якоюсь важкою злістю взявся зчищати з полотна своє «Життя». Фарба відходила неохоче, ніж зісковзував. Потім виявилось, що вугіль не малює на промашеній поверхні, і це завдало Юрію гострого страждання. Він узяв пензель і став писати повільно, недбало, з важким і сумним почуттям. Картина, яку він тепер задумав, не втрачала, а вигравала від його недбалості і від тьмяного, важкого колориту. Але початкова ідея сама собою зникла — тепер Юрій малював «Старість». Він писав її як змарнілу, кістляву стару жінку, що бредє розбитою дорогою в тихих і печальних сутінках. На обрії гасла остання заграва, і в її зеленому світлі чорніли хрести та невиразні темні силуети. І погляд у старої був каламутний, безрадісний, і одна нога її вже стояла на краю чорної ями. Уся картина була похмурою, сумною та зловісною.

Юрія покликали обідати, але він не пішов і продовжував писати. Потім прийшов Новиков, почав щось розповідати, та Юрій не слухав і не відповідав.

Новиков зітхнув і всівся на канапу. Він був радий мовчати і думати, а до Сварожича прийшов лише тому, що не любив сидіти вдома сам. Він був глибоко засмучений. Лідина відмова все ще його пригнічувала, і не можна було розібрати, соромно йому чи сумно. Він був дуже правдивим, але лінивим, і не бажав вдумуватись у плітки про Ліду і Зарудіна, які вже з'явилися в містечку. Ліду він ні до кого не ревнував, а тільки страждав від зруйнованої мрії, яка певний час здавалася йому такою близькою, що він уже й цим був щасливий. Новиков почав думати, що життя його до решти зіпсоване, однак йому не спадало на думку, що коли це так, то й жити не варто, і треба померти. Навпаки, він думав про те, що тепер, коли його власне життя стало суцільною мукою, його обов'язок, припинивши дбати про особисте щастя, присвятити себе іншим людям. Він не міг усвідомити, з чого це випливає, проте вже майже вирішив покинути все і їхати до Петербурга, відновити зв'язки з соціал-демократами. Думка ця здалася йому високою і прекрасною, а усвідомлення того, що прекрасна, висока думка — його власна, пом'якшило смуток і розрадило його. Потім йому зробилося нудно. Сварожич усе писав і не звертав на нього жодної уваги. Новиков підвівся і підійшов до мольберта.

Картина була незавершена, однак саме тому і справляла сильне враження. Водночас це було те, чого Юрій не зміг би звершити.

Новикову картина здалася чудовою. Він навіть трохи роззявив рота і втупився в Юрія з наївним захопленням.

— Ну що? — спитав Юрій, відходячи.

Йому самому здавалося, що хоч полотно, звісно, не позбавлене хиб, і ці хиби, напевно, очевидні й великі, та все-таки воно цікавіше за всі картини, які він будь-коли бачив. Чому це так, Юрій не здавав собі справи, але якби Новиков сказав, що картина погана, він щиро засмутився б. Але Новиков тихо і захоплено промовив:

— Дуж-же добре!

І Юрій відчув себе генієм, що зневажає своє творіння. Він театральньо зітхнув, пожбурих пензлі, вимазавши край канапи, і відійшов, не дивлячись на картину.

— Ох, брате!..— сказав він.

Він ледь не зізнався собі й Новикову в тому, що невиразно усвідомлював: він усе одно нічого не зуміє зробити з цього вдалого начерку. Але натомість промовив уголос:

— Ні до чого це все!

Новиков подумав, що Юрій хизується, та власний смуток одразу штрикнув його в серце, і він подумав: «І правда».

Але, помовчавши, заперечив:

— Як це — ні до чого?

Юрій не міг відповісти на це питання і промовчав. Новиков ще трохи подивився на картину і ліг на диван.

— А я, брате, прочитав твою статтю в «Краї»,— заговорив він знову.— Добре написано!..

— Ну її к бісу! — з досадою, незрозумілою йому самому, відгукнувся Юрій.— Який сенс?.. Так само

будуть страчувати, грабувати, гвалтувати... Тут не статтями треба діяти! Я вже шкодую, що написав... Ну, прочитають її два-три ідіоти. Як мене це, зрештою, обходить?.. Нащо, скажи, битися головою в стіну?

Перед очима Юрія пройшли перші роки його захоплення партійною роботою: конспіративні збори, пропаганда, ризик і невдачі, власний захват і цілковита байдужість саме тих, кого він збирався рятувати. Він пройшовся по кімнаті й махнув рукою.

— Якщо так глянути, то взагалі нічого робити не варто,— протягнув Новиков і, пригадавши Саніна, додав: — Егоїсти ви всі, тільки й того!

— Мабуть, і не варто,— під впливом тих самих спогадів гаряче та щиро заговорив Юрій.— Що значать усі наші зусилля, конституції та революції, коли ми не можемо навіть уявити собі приблизних перспектив, які очікують на людство... Що, коли в тій свободі, про яку ми мріємо, закладено руйнівне начало, і людина, досягнувши ідеалу, розвернеться назад і знову піде на чотирьох — для того щоб розпочати все спочатку?.. А якщо навіть думати тільки про себе, то... Чого я можу досягти? У найкращому разі, я можу своїми талантами і справами здобути славу і шану людей, які ще нижчі й жалюгідніші за мене,— тобто саме тих, кого я не можу поважати і хто, по суті, мене й не повинен цікавити... А потім жити, жити до могили... і лавровий вінок під кінець так приросте до лисого черепа, що набридне...

— Знову тільки про себе! — глузливо пробуркотів Новиков.

Але Юрій не розчув і продовжив, зі смутком і хворобливим задоволенням прислухаючись до власних слів, які збуджували в ньому похмуре і самолюбне почуття.

— А в гіршому разі залишусь невизнаним генієм, смішним мрійником, об'єктом для творців гумористичних оповідань... безглуздим, нікому не потрібним...

— Ага! — переможно урвав Новиков і навіть трохи підвівся.— «Нікому не потрібним»! Значить, ти сам усвідомлюєш!

— Дивний ти чоловік,— у свою чергу перебив його Юрій,— невже ти думаєш, що я не знаю, для чого варто жити й у що можна вірити!.. Я, може, і на хрест пішов би з радістю, якби вірив, що моя смерть порятує світ!.. Але цієї віри в мене нема: хоч би що я зробив, я нічого не зміню в ході історії, і вся користь, яку я можу принести, настільки нікчемна, що якби її й не було, світ ні на йоту не зміниться. І заради цієї неіснуючої йоти я повинен жити, страждати і болісно чекати смерті!..

Юрій не помітив, що говорить уже про інше, відповідаючи не на слова Новикова, а на свої дивні й тяжкі почуття. Він раптом знову пригадав слова Семенова і відчув, як спина похолола від жаху.— Знаєш, мене страшенно мучить ця неминучість,— тихо промовив він, машинально дивлячись у вікно, що потроху темніло.— Я знаю, що це природно, що нічого я зробити не можу, але смерть — це жахливо і потворно! Новиков відчув, що так воно і є, і йому зробилося сумно і страшно. Та все-таки він заперечив:

— Смерть — корисне фізіологічне явище...

«От же ж дурень!» — роздратовано подумав Юрій і заперечив:

— Господи!.. Та що нам до того, принесе наша смерть кому-небудь користь чи ні!

— Навіть смерть на хресті заради ідеї?

— То зовсім інша річ,— нерішуче, вмить охолонувши, заперечив Юрій.

— Ти сам собі суперечиш,— зі зверхнім відчуттям зазначив Новиков, не дивлячись на Юрія.

Юрій зауважив цей тон і спалахнув. Відкинувши назад своє неслухняне чорне волосся, він швидко заговорив:

— Немає тут суперечності... Це ж очевидно: якщо я помираю сам, за власним вибором...

— Усе одно,— продовжував, не поступаючись, тим самим тоном Новиков,— усім вам хочеться феєрверку, аплодисментів... Егоїзм — і тільки!..

— Ну й нехай... це не змінює суті справи... Розмова сплуталась. Юрій відчував, що в його

міркуваннях щось і справді не так, але не міг спіймати нитку, яка ще кілька хвилин тому здавалась йому натягнутою, як струна.

Вони помовчали. Юрій походив по кімнаті, постояв біля вікна і взявся за кашкет.

— Ходімо пройдемоь,— сказав він.

— Ходімо,— погодився Новиков, із таємною надією думаючи про те, що вони напевно де-небудь зустрінуть Ліду Саніну.

9

Вони пройшлись по бульвару раз і другий, не зустрівши знайомих, послушали музику, що звучала в саду. Музиканти грали невлад і фальшиво, але здаля музика здавалася ніжною та сумною. Їм увесь час зустрічалися чоловіки й жінки, що фліртували одне з одним. Їхній сміх і гучні збуджені голоси не пасували до тихого печального вечора і дратували Юрія.

Уже в кінці бульвару до них підійшов Санін і весело привітався. Юрію він не подобався, і тому розмова не клеїлась. Санін сміявся з усього, що наверталось їм на очі, потім зустрів Іванова і пішов з ним.

— Куди ви? — спитав Новиков.

— Почастувати хочу друга! — відказав Іванов, вийняв із кишені й урочисто показав пляшку горілки.

Санін знову засміявся.

Юрієві й ця горілка, і цей сміх здалися неприродними й вульгарними, і він гидливо відвернувся. Санін це помітив, але нічого не сказав.

— Дякую тобі, Господи, що я не такий, як цей митар! — двозначно посміхаючись, пробасив Іванов.

Юрій спалахнув.

«Теж... іще й дотепами сипле!» — подумав він зневажливо, знизав плечима і відійшов.

— Новиков, несвідомий фарисею, ходімо з нами! — причепився Іванов.

— Якого біса?

— Горілку пити!

Новиков тоскно оглянув бульвар, та Ліди ніде не було видно.

— Ліда вдома сидить і в гріхах своїх кається,— усміхаючись, зауважив Санін.

— Дурниці,— образливо пробурмотів Новиков,— у мене хворий...

— Який помре і без твоєї допомоги,— озвався Іванов.— Утім, горілку ми теж можемо випити і без твого сприяння.

«Напитись абощо?» — з гіркотою подумав Новиков і сказав:

— Ну, гаразд... ходімо!

Вони пішли, і Юрію ще довго було чути грубий бас Іванова і безтурботно лагідний сміх Саніна.

Він знову рушив уздовж бульвару. До нього озвались жіночі голоси. Зіна Карсавіна і вчителька Дубова сиділи на одній із бульварних лавок. Було вже майже темно, і в тіні ледве виднілися їхні фігури в темних сукнях, без капелюхів і з книжками в руках. Юрій охоче підійшов.

— Звідки? — спитав він, вітаючись.

— У бібліотеці були,— відповіла Карсавіна.

Дубова мовчки посунулась, звільняючи біля себе місце, і хоча Юрію хотілося сісти біля Карсавіної, та було ніяково, і він сів поряд із негарною вчителькою.

— Чому у вас таке похмуро-несамовите обличчя? — спитала Дубова, за звичкою в'їдливо викривлюючи свої тонкі, сухі губи.

— З чого ви взяли, що похмуре? А втім, і справді, нудно якось...

— Робити вам, видно, нічого,— глузливо відказала Дубова.

— А вам?

— Та вже ж, плакати нема коли.

— Я й не плачу.

— Ну, скиньте...— продовжувала жартувати Дубова.

— Так уже життя моє тепер склалося, що і сміятись розучишся.

У голосі його прорвались такі гіркі інтонації, що всі мимоволі примовкли. Юрій помовчав і усміхнувся.

— Один приятель казав мені, що життя моє цілком повчальне,— сказав він, хоча ніхто цього не говорив.

— Справді? — обережно спитала Карсавіна.

— У тому сенсі, як не слід жити людині.

— Ану ж бо, розкажіть. А чей і ми здобудемо користь із цього прикладу...— запропонувала Дубова. Життя своє Юрій вважав винятково невдалим, а себе — на рідкість нещасною людиною. У цьому було якесь сумне задоволення. З чоловіками він ніколи не заговорював про це, інстинктивно відчуваючи, що вони йому не повірять, але з жінками, особливо молодими і вродливими, охоче і подовгу говорив про себе. Він був красивим і доволі красномовним, і жінки переймалися до нього жалістю, що межувала з закоханістю.

І цього разу, почавши з жарту, Юрій легко взяв звичний тон і довго говорив про своє життя. За його словами виходило, що він людина величезної внутрішньої сили, заїдена середовищем і обставинами, що його не зрозуміли в партії й у тому, що з нього вийшов не політичний вождь, а звичайний студент, висланий через дріб'язкову причину, винні фатальна випадковість і людська дурість. Юрію, як і всім людям з великим самолюбством, не спадало на думку, що це зовсім не доводить його сили, і що кожна видатна людина оточена такими

самими випадковостями і людьми. Йому здавалося, що тільки його одного переслідує доля.

Він розповідав красиво, жваво і яскраво, виходило схоже на правду, і дівчата вірили йому, жаліли і побивалися разом з ним. Музика грала так само невлад, вечір був темний, задумливий, і всім було мрійливо і сумно. Коли Юрій замовк, Дубова, відповідаючи на власні думки про те, що її життя нудне, одноманітне і що скоро вона постаріє, не зазнавши щастя й кохання, тихо спитала:

— Скажіть, Юрію Миколайовичу, у вас ніколи не було думки про самогубство?

— Чому ви про це питаєте?

— Просто так. Вони помовчали.

— Ви, значить, були в комітеті? — з цікавістю спитала Карсавіна.

— Так, — коротко і ніби неохоче відповів Юрій, але йому було приємно в цьому зізнаватися — він думав, що це створює йому якийсь похмурий ореол в очах вродливої й молоді дівчини.

Потім Юрій провів їх додому. Дорогою багато говорили і сміялись, і вже не було сумно.

— Який він славний, — сказала Карсавіна, коли Юрій пішов.

— Дивись не закохайся! — насварилася пальцем Дубова.

— Ну, от іще! — з таємним переляком вигукнула Карсавіна.

Юрій повернувся додому у збудженому й доброму гуморі. Поглянув на почату картину, нічого не відчув — і з задоволенням ліг спати. А вночі йому снилися сласні й сонячні картини, молоді та вродливі жінки.

10

Наступного вечора Юрій знову пішов туди, де зустрівся з Карсавіною і Дубовою. Він увесь день згадував проведений з дівчатами вечір, і йому хотілося знову поговорити про те саме, знову побачити той самий вираз співчуття і ласки у веселих і ніжних очах.

Вечір був зовсім ясний, тихий, спекотний. У повітрі стояла дрібна суха курява, і на бульварі нікого не було, крім випадкових перехожих.

Юрій сердито труснув головою, наче його хтось образив, і повільно побрів по бульвару, дивлячись під ноги.

«Нудьга яка,— подумав він.— Що робити?»

Назустріч йому швидким кроком, помахуючи вільною рукою, йшов студент Шафров, іще здаля поштиво усміхаючись.

— Що ви тут вештаєтесь? — дружньо спитав він, зупиняючись і подаючи крупну широку долоню.

— Та якось і робити нічого. А ви куди? — ліниво і погордливо спитав Юрій. Він завжди так говорив з Шафровим, якого, як колишній член комітету, вважав найвним студентиком, що грається в революцію.

Шафров самовдоволено всміхнувся.

— У нас сьогодні читання,— сказав він, показуючи стосик тоненьких строкатих брошурок.

Юрій машинально взяв у нього одну і, розгорнувши, прочитав довгий сухий заголовок популярної соціальної статті, яку він давно прочитав і забув.

— Де це у вас? — спитав Юрій, повертаючи брошурку з тією самою погордливою усмішкою.

— У міському училищі,— відповів Шафров, назвавши те саме училище, де служили Карсавіна і Дубова.

Юрій пригадав, що Ляля йому вже казала про ці читання, але тоді він не звернув на них уваги.

— Можна мені з вами? — спитав він Шафрова.

— Прошу,— радісно усміхаючись, квапливо погодився Шафров.

Він вважав Юрія справжнім діячем, перебільшуючи його партійну роль, відчував до нього пошану, що межувала з закоханістю.

— Я дуже цікавлюся цією справою,— додав Юрій, із радістю думаючи про те, що вечір буде зайнятий і що можна буде побачити Карсавіну.

Вони проминули бульвар, звернули на міст, по обидва боки від якого вогко пахло свіжістю та водою, і ввійшли у двоповерхову будівлю училища, де вже збиралися люди.

У великій, іще темній залі, заставленій рядами стільців і лавок, невиразно білів екран для чарівного ліхтаря і чувся стримано-веселий сміх. Біля вікна, у яке видно було потемніле небо та верхівки темно-зелених дерев, стояли Ляля і Дубова. Вони зустріли Юрія радісними вигуками.

— От як добре, що прийшов! — сказала Ляля. Дубова міцно потисла йому руку.

— Чого ж ви не починаєте? — спитав Юрій, крадькома озирнувши темну залу.— А Зінаїда Павлівна хіба не бере участі? — розчаровано додав він. У цю хвилину на кафедрі, просто біля екрана, чиркнув сірник і освітив Карсавіну, яка запалювала свічки. Її красиве і свіже обличчя було освітлене знизу і весело усміхалось.

— Іще б я не брала,— дзвінко озвалась вона, згори простягаючи Юрієві руку.

Він мовчки подав свою, і дівчина, злегка спираючись на нього, м'яко зіскочила з кафедри. Юрію в лице повіяло здоров'ям і свіжістю.

— Час починати,— сказав Шафров, з'являючись з іншої кімнати.

Сторож, важко ступаючи великими чобітьми, пройшов по залі, одну за одною запалюючи великі лампи, і зал освітився яскравим і веселим світлом. Шафров відчинив двері в коридор і голосно сказав:

— Просимо, панове!

Почулося спочатку несміливе, а потім усе квапливіше човгання ніг, і у двері почали заходити люди. Юрій дивився з цікавістю; в ньому вже пробудився звичний інтерес пропагандиста. Тут були і старі, й молоді, і діти. У першому ряду ніхто не сідав, і вже потім його зайняли якісь невідомі Юрію дами, гладкий доглядач училища і знайомі Юрію вчителі та вчительки чоловічої й жіночої прогімназії. Усю решту зали затопили люди в чуйках, піджаках, солдати, мужики, жінки і безліч дітей у строкатих сорочках і сукенках. Юрій сів поруч із Карсавіною і став слухати, як Шафров читає про загальне виборче право. Голос у нього був глухий і негнучкий, і все, що він вимовляв, звучало, як статистична таблиця, але слухали його уважно, і тільки інтелігенція, що сиділа в першому ряду, невдовзі почала ворухитись і перешіптуватись. Юрію зробилося прикро, що Шафров так погано читає, і коли студент утомився, Юрій тихо сказав Карсавіній:

— Давайте я дочитаю!

Карсавіна лагідно поглянула на нього крізь вії.

— От і добре... Читайте. Всі будуть раді. Шафров охоче поступився йому місцем.

Юрій умів і любив читати. Не дивлячись ні на кого, він пройшов на кафедру і розпочав сильним, звучним голосом. Двічі він озирнувся на Карсавіну, і обидва рази зустрів її блискучий виразний погляд. Коли він закінчив, із першого ряду зааплодували.

Юрій серйозно вклонився і, сходячи з кафедри, широко усміхнувся Карсавиній, наче хотів сказати їй: «Це для тебе!»

Публіка, перемовляючись і соваючи стільцями, почала розходитись, а Юрій познайомився з двома дамами, які сказали йому кілька приємних слів щодо його читання.

Потім почали гасити вогні, й у кімнаті стало ще темніше, ніж до того.

— Спасибі вам,— тепло сказав Шафров, потискаючи руку Юрієві.— Якби в нас завжди так читали!

Читання було його обов'язком, тому він вважав себе ніби винним Юрію за особисту послугу.

— Ви не поспішаєте? — спитала Дубова, коли вони вийшли надвір.— Ми з Шафровим підемо до Ратових, а ви проведіть Зіну.

— Із задоволенням,— щиро відповів Юрій. Із цим вони й розійшлись.

Надворі було значно світліше, ніж у кімнатах училища, хоча на небі вже теплилися зірки. Усю дорогу до квартири Карсавіної, яка разом з Дубовою винаймала маленький флігель у просторому, але негустому саду, Юрій і Зінаїда проговорили про враження від статті, і Юрію все більше й більше здавалося, що він зробив щось важливе і хороше.

Біля хвіртки Карсавіна сказала:

— Зайдіть до нас на хвилинку!

— Можу,— весело погодився Юрій.

Карсавіна відчинила хвіртку, і вони увійшли на тісне, заросле травою подвір'я, за яким темнів сад.

— Ходіть у сад,— сказала Карсавіна, сміючись,— я б запросила вас у дім, та боюсь: я вдома зранку не була і не знаю, чи в нас прибрано!

Вона пішла у флігель, а Юрій неспіхом попрямував до пахучого і зеленого саду. Не заглиблюючись, він зупинився на стежці й із жадібною цікавістю поглянув на відчинені темні вікна флігеля. Йому здалося, що там зараз відбувається щось особливе, незвичайне і таємниче.

На ганку показалаь Карсавіна, і Юрій ледве впізнав її. Вона зняла свою темну сукню і одяглась у тонку, з широким викотом і короткими рукавами малоросійську сорочку з синьою спідницею.

— Ось і я... — сказала вона, чомусь засоромлено усміхаючись.

— Бачу... — з таємничим і зрозумілим їй виразом відповів Юрій.

Вона усміхнулась, злегка відвернулась, і вони пішли стежкою поміж зелених кущів бузку і високої трави.

Сад був старий, вишневий, із молодим листям, що міцно пахло клеєм. За садом відкрилась широка левада, вкрита квітами і високою некошеною травою.

— Сядьмо тут, — сказала Карсавіна.

Вони сіли на напіврозвалений пліт і стали дивитися на леваду, на прозору згасаючу зірницю.

Юрій притягнув до себе гнучку бузкову гілку, і з неї бризнули дрібні краплі роси.

— Хочете, я вам заспіваю? — сказала Карсавіна.

— Звичайно, хочу! — відповів Юрій.

Карсавіна, як і тоді на річці, випнула груди, що чітко позначилися під тонкою сорочкою, і заспівала: «Кохання ясна зоря...»

Голос її легко, чисто і пристрасно дзвенів у вечірньому повітрі. Юрій затих, ледве дихаючи і не зводячи з неї очей. Вона відчувала цей погляд, заплющувала очі, ще вище піднімала груди і співала все краще

й гучніше. Здавалося, все затихло і слухає, і Юрію згадалася та уважна й таємнича тиша, яка западає, коли навесні співає в лісі соловей.

Коли вона змовкла на високій сріблестій ноті, стало наче ще тихіше. Заграва згасла, і небо потемніло й поглибшало. Ледь чутно захиталося листя, ворухнулась трава, щось ніжне і пахуче налетіло з левади і розпливлося садом. Карсавіна поглянула на Юрія, її очі блищали в присмерку.

— Чого ж ви мовчите? — спитала вона.

— Дуже вже тут гарно! — прошепотів Юрій і знову потягнувся по всипану росою гілку.

— Так, гарно! — мрійливо озвалась Карсавіна.— Узагалі добре жити на світі! — додала вона, трохи помовчавши.

За левадою хтось двічі пронизливо свиснув, і знову все затихло.

— Подобається вам Шафров? — зненацька спитала Карсавіна і сама засміялась від несподіванки. Ревниве почуття ворухнулось у Юрія в грудях,

але він серйозно відповів, трохи силуючи себе:

— Він — добрий хлопець.

— З яким він захопленням віддається своїй справі! Юрій промовчав. На леваді почав підніматися легкий білуватий туман, і трава побіліла від роси.

— Вогко робиться,— сказала Карсавіна, мерзлякувато знизуючи плечима.

Юрій мимоволі подивився на її круглі, м'які плечі й зникнув, вона спіймала його погляд і теж знітилась, але їй було приємно і весело.

— Ходімо.

І вони з жалем пішли назад вузькою стежкою, злегка штовхаючи одне одного. Сад спорожнів, потемнів, і, коли Юрій озирнувся, йому здалося, що, напевно, тепер у саду почнеться своє, нікому незнане, таємниче життя: поміж низьких дерев, по росяній траві заходять тіні, зіступиться сутінь і заговорить тиша якимось нечутним зеленим голосом.

Він сказав про це Карсавіній.

Дівчина озирнулась і довго дивилася в темну хащу. І Юрій подумав, що якби вона раптом скинула вбрання і, гола, біла, весела, побігла б по росяній траві в зелену сутінь, це було б не дивно, а прекрасно і природно. Та сказати про це він не посмів, а знову заговорив про читання і про народ. Однак розмова не в'язалася, ніби вони говорили зовсім не про те, що було потрібно. Так, мовчки, дійшли вони до хвіртки, усміхаючись одне одному й черкаючи плечима мокрі кущі, що бризкали росюю.

На подвір'ї й досі було тихо і порожньо, чорнів відкритими вікнами білий флігель. Але хвіртка на вулицю була відчинена, і в кімнатах чулися спішні кроки і стукіт шухляд комоду, які хтось висував.

— Оля прийшла,— сказала Карсавіна.

— Зіно, це ти? — спитала її з кімнати Дубова, і з голосу чути було, що сталося щось недобре.

Вона вийшла на ганок розгублена і бліда.

— Де ти пропадала... Я тебе шукаю... Семенов помирає,— задихавшись, квапливо проговорила вона.

— Що? — з жахом перепитала Карсавіна і ступила до неї.

— Так, помирає... У нього кров хлинула горлом... Анатолій Павлович каже, що кінець... До лікарні його повезли... і як дивно, несподівано... Сиділи ми у Ратових і пили чай, він був веселий, про щось сперечався з Новиковим, а тоді раптом закашлявся, встав, похитнувся, кров так

і хлинула... просто на скатертину, в блюдечко з варенням... Густа, чорна!..

— Що ж він... знає? — з моторошною цікавістю спитав Юрій, миттю пригадавши місячну ніч, чорну тінь і роздратовано-сумний, слабкий голос: «Ви ще будете живі, пройдете повз мою могилу, зупинитесь за своєю потребою, а я...»

— Здається, знає,— нервово жестикулюючи, відповіла Дубова,— подивився на нас і спитав: «Що це?..», а потім увесь затрусився і промовив: «Уже?..» Усі замовкли. Уже остаточно стемніло, й хоч і далі все було прозорим і красивим, їм здалося, ніби навколо відразу зробилося темно й похмуро.

— Жахлива штука смерть! — сказав Юрій, бліднучи.

Дубова зітхнула і опустила голову. У Карсавіної затремтіло підборіддя, і вона жалібно і винувато всміхнулась. Вона чомусь не могла повірити й уявити, що зараз, коли стоїть такий ясний літній вечір і в ній самій усе таке щасливе і сповнене світла та радості, хтось може страждати й помирати. Це було природно, але їй чомусь здавалося, що це погано. І вона, соромлячись своїх відчуттів, несвідомо намагалася придушити їх і викликати інші.

— Ох, бідолашний... Що ж він?..

Карсавіна хотіла спитати: чи скоро він помре, але не наважилась і, хапаючись за Дубову, все ставила безглузді й непотрібні питання.

— Анатолій Павлович сказав, що він помре сьогодні вночі або завтра вранці,— глухо проказала Дубова.

Карсавіна несміливо і тихо запропонувала:

— Ходімо до нього... чи, може, не треба, не можна?.. Я не знаю...

Юрій нерішуче стенив плечима.

— Ходімо... Там можна і не заходити...

— Може, він захоче кого-небудь бачити,— з полегшенням погодилась Дубова.

— Ходімо,— рішуче сказала Карсавіна.

— Шафров і Новиков уже там,— ніби виправдовуючись, додала Дубова.

Карсавіна забігла в будинок по капелюх і кофтину, і всі троє, похмурі та сумні, вирушили через місто до великого триповерхового, погано обтинькованого будинку, в якому була лікарня, де помирав Семенов.

У коридорах з низькими й лункими склепіннями було темно, гостро пахло карболкою і йодоформом. Коли вони проходили повз відділення для божевільних, там хтось сердито і швидко говорив дивно напруженим голосом, але нікого не було видно, і від цього робилося моторошно. У коридорі їм зустрівся старий і сивий мужик з довгою білою бородою, схожою на нагрудник, і в довгому білому фартусі.

— Вам кого? — спитав він, зупиняючись.

— Студента до вас привезли... Семенова... сьогодні...— сказала Дубова.

— У шостій палаті... прошу нагору,— сказав служитель і пішов геть. Чути було, як він звучно сплюнув на підлогу і зачовгав ногою.

Нагорі було світліше й чистіше, стелі були без склепінь. Двері, на яких була прибита дощечка з написом «Кабінет лікаря», були відчинені. Там горіла лампа, хтось подзенькував склянками.

Юрій зазирнув туди і гукнув.

Склянки перестали дзвеніти, і вийшов Рязанцев, як завжди свіжий і бадьорий.

— А! — сказав він гучно і весело, вочевидь звикнувши до оточення, яке тисло на інших.— А я сьогодні черговий. Здрастуйте, дівчата!

І одразу ж, високо звівши брови і зовсім іншим, сумним і поважним тоном, промовив:

— Здається, вже без пам'яті. Ідїть до нього. Там Новиков та інші...

І поки вони одне за одним ішли безлюдним коридором повз великі білі двері з чорними номерами, Рязанцев говорив:

— По священика вже послали. Дивовижно, як швидко його скрутило! Я навіть здивувався... Утім, він останнім часом усе застуджувався, а це в його становищі було кепсько!.. Ось, тут він...

Рязанцев відчинив високі двері й увійшов. Інші, ніяково штовхаючись, пройшли слідом.

Палата виявилась великою і чистою. Чотири ліжка були порожні й охайно застелені сірими ковдрами; на одному сидів маленький зморщений дідок у халаті, що полохливо поглядав і на тих, хто ввійшов, і на шосте ліжко, на якому лежав, витягнувшись під такою самою ковдрою, Семенов. Біля нього, на стільці, згорбившись, сидів Новиков, а біля вікна стояли Іванов і Шафров.

Семенов дихав різко і важко. Він був зовсім не схожим на того Семенова, якого всі знали. Він був узагалі мало схожий на живу людину. Хоча в нього були ті самі риси обличчя, що й за життя, і ті самі частини тіла, що й у всіх людей, але здавалося, що й риси його, і тіло якісь особливі, страшні й нерухомі. Те, що так просто і зрозуміло оживлювало тіла інших людей і рухало ними, здавалося, вже не існує для нього. Десь у глибині цього дивно непорушного тіла здійснювалося щось квапливе і страшне, якась необхідна і неминуча робота, і все життя його пішло туди: воно ніби дивилося на цю роботу і дослухалося до неї з напруженою увагою.

Лампа, що горіла під стелею, виразно і чітко освітлювала риси його обличчя, що не рухалось, не дивилось і не чуло.

Усі стояли і дивилися, мовчки, тамуючи подих, ніби боялися порушити щось велике, і в тиші виразно було чути потворне, важке, зі свистом,

дихання Семенова.

Відчинилися двері, і застукотіли дрібні старечі кроки. Прийшов маленький товстенький священик із дяком, худим і чорним чоловіком. І з ними в палату зайшов Санін. Священик, підкахикуючи, привітався з лікарями і чемно вклонився всім. Йому якось надто квапливо відповіли всі разом і знову завмерли. Санін, не вітаючись, сів на підвіконня і з цікавістю став дивитися на Семенова й на присутніх, намагаючись зрозуміти, що вони відчувають і думають.

Семенов дихав усе так само й не ворушився.

— Неприємний? — м'яко спитав священик, ні до кого не звертаючись.

— Так, — поспіхом відповів Новиков.

Санін зронив якийсь непевний звук. Священик запитально поглянув на нього, але, не почувши нічого, відвернувся, поправив волосся, надягнув епитрахиль і почав тоненьким солодким тенором читати, що належало на смерть людини християнського сповідання.

У дяка, як виявилось, був хрипкий бас, і ці два голоси, що не пасували один одному, сплітались і розходились, дисонуючи печально і дивно.

Коли почувся різкий і гучний вигук, усі з мимовільним переляком озирнулись на умирущого. Новикову, який був до нього найближче, здалося, що повіки Семенова сіпнулись.

Карсавіна вже на перших звуках заплакала тихо і жалісно, не втираючи сліз, які текли по її молодому і вродливому обличчю. І всі подивилися на неї, і Дубова заплакала, а чоловіки відчували сльози на очах і намагалися втримати їх, зціплюючи зуби. Щоразу, коли спів робився голоснішим, дівчата плакали дужче, а Санін морщився і сердито знизував

плечима, думаючи, що коли Семенов чує, йому має бути нестерпно від цього важкого навіть для здорових і далеких від смерті людей співу.

— Ви б тихіше,— сердито сказав він священику. Священик спочатку люб'язно схилив вухо, але, вслухавшись, насупився і зачитав іще голосніше. Дяк суворо озирнувся на Саніна, і всі полохливо подивилися на нього, ніби він сказав щось непристойне.

Санін з серцем махнув рукою й замовк.

Коли все скінчилось і священик загорнув хрест у єпитрахиль, зробилося ще важче. Семенов і далі не рухався.

І тоді у всіх виникло жахливе, однак нездоланне почуття: хотілося, щоб усе скінчилося швидше, і Семенов нарешті помер. Із соромом і страхом вони намагалися приховати і придушити це бажання, страхаючись поглянути одне на одного.

— Хоч би вже скоріше,— тихо сказав Санін.— Важка штука!

— Та-ак! — озвався Іванов.

Вони говорили тихо, і було очевидно, що Семенов не чує, але інші з обуренням озирнулись на них. Шафров хотів щось сказати, але в цей час почув-

ся новий, невимовно жалібний і печальний звук, що змусив усіх болісно здригнутися.

— І... і-і...— простогнав Семенов.

І потім, ніби знайшовши те, що було йому потрібно, він, уже не змовкаючи, став тягти цей довгий, тягучий звук, що переривався тільки хрипким і важким диханням.

Спочатку люди навколо ніби не зрозуміли, в чому річ, та потім Карсавіна, Дубова і Новиков заплакали. Священик повільно й урочисто став читати відхідну. На його пухкому й добродушному обличчі виразились розчулення і піднесена печаль. Минуло кілька хвилин. Семенов раптом замовк.

— Кінчився...— пробурмотів священик.

Та в цю мить Семенов повільно і важко заворушив запеченими губами, обличчя його скривилось, ніби в усмішці, і всі почули його глухий, неймовірно слабкий і страшний голос, який ішов, здавалося, звідкись із самої глибини грудей, ніби з-під віка труни:

— Спра-авжній ракло! — проказав він, дивлячись просто на священика.

Потім здригнувся, розплющив очі з виразом шаленого жаху і витягнувся.

Усі чули ці слова, але ніхто не поворушився, і тільки вираз піднесеної печалі умить злетів зі спітнілого червоного обличчя священика. Він боязко озирнувся, але ніхто не дивився на нього, і тільки Санін усміхнувся.

Семенов знову заворушив губами, але звуку не було. Потім він іще раз витягся і зробився ще довшим і страшнішим.

І більше жодного звуку, жодного руху.

Тепер ніхто не заплакав. Наближення смерті було страшнішим і сумнішим за її настання. І всім стало якось дивно, що ця тоскна, болюча справа закінчилась так швидко і так просто. Вони ще постояли біля постелі, дивлячись у мертво загострене обличчя, ніби чекаючи ще на щось. Новиков закрив очі і склав руки покійного. Потім стали розходитись, намагаючись не шуміти. У коридорі вже горіли лампи, і там було все так просто, що дихалося вільніше.

Попереду йшов священик. Зітхнувши на ходу, він м'яко проказав:

— Шкода юнака, тим паче що він, очевидно, помер нерозкаяним... Але милосердя Боже, знаєте, того...

— Так... звичайно! — з увічливості погодився Шафров, який ішов слідом.

— У нього сім'я? — спитав священик.

— Чесно кажучи, не знаю,— відповів Шафров. Усі презирнулись, і всім здалося дивним, що ніхто не знає, чи є у Семенова сім'я і де вона.

— Сестра десь у гімназії вчиться,— зауважила Карсавіна.

— А!.. Ну, до побачення! — сказав священник, пухкими пальцями піднімаючи капелюха.

— До побачення! — відповіли всі враз. Вийшовши надвір, вони полегшено зітхнули і зупинились.

— Ну, куди тепер? — запитав Шафров.

Спочатку тупцювали, вагаючись, а потім якось одразу почали прощатись і розходитись.

11

— Ходімо до мене, в Бозі упокоєного пом'янемо! — сказав Іванов Саніну.

Санін мовчки кивнув.

Вони зайшли в лавку по горілку й закуску і пішли далі, доганяючи Юрія Сварожича, який, похнюпившись, повільно брив по бульвару.

Смерть Семенова справила на Юрія непевне й тяжке враження, розібратись у якому здавалося необхідним, але неможливим.

«Що ж, усе це дуже просто,— намагався Юрій провести в мозку пряму і коротку лінію,— людини не було раніше, ніж вона народилася, і це не здається жахливим і незрозумілим... Людини не буде, коли вона помре, і це так само просто і зрозуміло... Смерть як остаточна зупинка машини, що виробляє життєву енергію, цілком зрозуміла, і в ній немає жаху... Був колись хлопчик Юра, який ходив до гімназії, розбивав носи ворогам-другокласникам і рубав кропиву, у нього було своє особливе, дивовижне, складне і цікаве життя... Потім цей Юра помер, а замість нього от ходить і думає зовсім інша людина, студент Юрій Сварожич. Якщо їх звести разом, то Юра не міг би зрозуміти нинішнього Юрія і навіть зненавидів би його, як людину, яка, дивись, стане його репетитором і принесе йому купу неприємностей!.. Отже, між ними прірва, отже, хлопчик Юра справді помер... Помер Юра, помер я сам і навіть не помітив цього досі. Так сталося. Це просто і природно!.. Так... А що ми, по суті, втрачаємо, помираючи? У житті більше лихого, ніж радісного... Щоправда, радість усе-таки є, і втратити її важко, але те полегшення від маси зла, яке приносить смерть, можна все-таки вважати плюсом».

— Так, це дуже просто і нітрохи не страшно! — полегшено зітхнувши, сказав Юрій уголос, але відразу ж подумки перебив себе з гострим відчуттям найтоншого душевного болю: «Ні!.. Те, що цілий світ,

живий, надзвичайно тонкий і складний, в одну мить перетворюється на ніщо, на колоду, на мерзле поліно... Це вам не перетворення хлопчика Юри на Юрія Сварожича, це бузглуздо і огидно, а тому жахливо і незбагненно!..»

Тонкий, холодний піт укрит Юрієве чоло.

Він почав напружувати всі сили свого розуму, щоб зрозуміти той стан, який кожній людині здається неможливим пережити, але який все-таки кожен переживає — як ось щойно пережив Семенов.

«І він не помер від страху! — посміхаючись химерності цієї думки, помислив Юрій.— Навпаки, він ще знущався з нас, із цього попа, співів і наших сліз...»

Здавалося, що є тут якийсь момент, і якщо його ураз зрозуміти,— з'ясніє все. Але ніби глуха і нездоланна стіна стояла між його душею і цим моментом. Розум ковзав по невловно гладенькій поверхні, і в ту хвилину, коли здавалося, що сенс уже близько, думка знову опинялася внизу, на тому самому місці. І хоч би в який бік закидав він сіті найтонших думок і уявлень, у них незмінно втрапляли все ті самі пласкі й до болю набридлі слова: жахливо і незрозуміло!.. Далі думка не йшла і, очевидно, не наважувалась, не могла йти.

Це було болісно й ослаблювало і мозок, і душу, і все тіло. До серця підступала туга, думки робилися млявими й безбарвними, голова боліла, хотілося сісти просто тут, на бульварі, і махнути рукою на все, навіть на сам факт життя.

«Як міг Семенов сміятися, знаючи, що за кілька митей буде по всьому!.. Що він — герой?.. Ні, тут не в героїзмі річ. Отже, смерть зовсім не така страшна, як я думаю?..»

У цей час Іванов голосно й несподівано гукнув до нього.

— А, це ви! Куди? — здригнувшись, спитав Юрій.

— Поминати новоприставленого раба! — грубо і весело відповів Іванов.— Ходімо з нами, чого ви все самотою тиняєтесь!

Напевно, тому, що Юрієві було страшно і сумно, Санін і Іванов не здалися йому так само неприємними, як зазвичай.

— Що ж, ходімо! — погодився він, але відразу згадав свою вищість над ними і сказав собі: «Ну що мені з ними робити? Горілку пити, масні жарти пускати?»

Він уже хотів був відмовитись, але вся його істота інстинктивно постала проти самотності, і Юрій пішов.

Іванов і Санін мовчали, і так, мовчки, дійшли вони аж до дому Іванова.

Було вже зовсім темно, і біля хвіртки на лавці непевно видніла постать чоловіка з товстою гачкуватою палицею.

— А, дядько Петро Ілліч! — радісно закричав Іванов.

— Я,— глухою октавою відгукнувся чоловік, і потужний голос його дзвоном прогув у повітрі.

Юрій пригадав, що дядько Іванова був старим півчим соборного хору. У нього були сиві вуса, як у миколаївського солдата, а від його засмальцьованої чорної тужурки завжди недобре пахло.

— Буб-бу! — слабким ударом у діжку озвався його голос, коли Іванов познайомив його з Юрієм. Юрій незграбно подав старому руку, не знаючи, що казати і як триматися з такою людиною. Проте він одразу ж пригадав, що для Юрія Сварожича мають бути однаковими всі люди, і пішов поряд зі старим пияком-півчим, послужливо поступаючись йому дорогою.

Іванов жив у кімнаті, більше схожій на комору, ніж на житло, так багато там було пилу, мотлоху та безладу. Та коли господар засвітив лампу, Юрій побачив, що всі стіни завішані гравюрами з картин Васнецова, а купи мотлоху виявилися стосами книжок. Юрію все ще

було якось ніяково, і щоб приховати це, він почав уважно розглядати гравюри.

— Любите Васнецова? — спитав Іванов і, не слухаючи відповіді, пішов узяти посуд.

Санін сказав Петрові Іллічу, що помер Семенов.

— Царство небесне,— знову загуло в діжці, і, помовчавши, Петро Ілліч додав:

— Ну що ж... і добре. Усе, значить, справджено. Юрій замислено поглянув на нього і раптом від-

чув симпатію до старого півчого.

Прийшов Іванов і приніс хліба, солоних огірків на тарілці та чарки. Розставивши все це на столі, покритому газетним папером, він узяв пляшку й коротким, майже непомітним рухом вибив корок, не розливши ні краплі.

— Ловко! — похвалив Петро Ілліч.

— Зразу видно, хто тут тямущий! — самовдоволено пожартував Іванов, розливаючи по чарках зелено-білу рідину.

— Ну, панове,— беручи свою чарку й підносячи голос, продовжував він,— за упокій душі і все таке! Стали закушувати, потім випили ще і ще. Мало говорили, більше пили. У маленькій кімнаті зробилося спекотно і душно. Петро Ілліч закурив, і відразу все затягло синіми смугами тютюнового диму. Від випитої горілки, від диму і спеки у Юрія запаморочилось у голові. Він знову згадав Семенова.

— Погана штука смерть!

— Чого б то? — спитав Петро Ілліч.— Смерть?.. О-о!.. Та це... це ж необхідно!.. Смерть!.. А якби жити вічно?.. О-о!.. Ви стережіться таке казати... Вічне життя!.. Що таке?!

Юрій подумав, що якби він жив вічно... Йому враз уявилася нескінченна сіра смуга, що марудно і безцільно розгорталася в порожнечі, ніби з одного валу перемотуючись на другий. Будь-яка уява про барви, звуки, про глибину і повноту переживань якось стиралась і блідла, зливаючись у сіру каламуть, що текла без русла і руху. Це вже не було життям, це була та сама смерть. Юрію зробилося страшно.

— Так, звичайно...— пробурмотів він.

— А на вас, як видно, велике враження справило,— зауважив Іванов.

— А на кого ж це не справить враження? — замість відповіді спитав Юрій.

Іванов непевно кивнув головою й почав розповідати Петрові Іллічу про останні хвилини Семенова. Задуха в кімнаті ставала вже нестерпною. Юрій машинально спостерігав, як горілка, виблискуючи у світлі лампи, переливається в тонкі червоні губи Іванова, і відчував, що все навколо починає тихо кружляти і розпливатися.

— А-а-а-а...— заспівало у нього в вухах тоненьким, таємничо-печальним голосочком.

— Ні, страшна штука смерть! — бездумно повторив він, ніби відповідаючи цьому таємничому голосочку.

— Надто вже ви нервуєте! — зневажливо озвався Іванов.

— А ви й на це не здатні! — машинально відповів Юрій.

— Я?.. Ну н-ні!.. Помирати я, звісно, не маю охоти: це дурне діло, жити неабияк цікавіше... Та коли вже смерть, то що ж, помру зразу й без усяких теревенів.

— Не помирав ти і не знаєш,— усміхнувся Санін.

— І то правда! — засміявся Іванов.

— Усе це банальності,— раптом із понурим озлобленням заговорив Юрій,— казати можна будь-що, а все-таки смерть залишається смертю!.. Вона жахлива сама по собі, і людині, яка... ну, здає собі справу в своєму житті, цей неминучий гвалтовний кінець має отруювати всяку радість життя!.. Який сенс?

— І це банальність,— глузливо перебив Іванов, теж раптово озлоблюючись.— Усі ви думаєте, що тільки ви одні...

— Який сенс? — замислено перепитав Петро Ілліч.

— Та ніякого! — з тим самим незрозумілим озлобленням закричав Іванов.

— Ні, це неможливо,— заперечив Юрій,— надто вже все навколо мудро і...

— А по-моєму, нічого хорошого нема,— озвався Санін.

— Що ви кажете... А природа?

— Що ж природа,— слабко усміхаючись, махнув рукою Санін.— Це ж тільки заведено казати, що природа досконала... А як казати правду, вона так само погана, як і людина: кожен із нас, навіть без особливого напруження фантазії, може уявити собі світ у сто разів кращий за той, що є... Чому б не бути вічному теплу, світлу й суцільному саду, вічно зеленому й радісному?.. А сенс? Сенс, звичайно, є... його не може не бути просто тому, що мета визначає хід речей, без мети може бути тільки хаос. Проте ця мета лежить поза нашим життям, в основах усього світу... це зрозуміло... Ми не можемо бути її початком, а отже, не можемо бути й кінцем. Наша роль суто допоміжна і, очевидно, пасивна. Тим фактом, що ми живемо, виконується наше призначення... Наше життя потрібне, значить, і смерть потрібна...

— Кому?..

— А я звідки знаю! — засміявся Санін.— Та й що мені до того!.. Моє життя — це мої відчуття приємного і неприємного, а що за цими

межами — дідько з ним!.. Хоч би яку гіпотезу ми створили, вона лишається тільки гіпотезою, і на основі її будувати власне життя було б нерозумним. Кому потрібно, той цим хай і переймається, а я житиму.

— Випиймо з сеї нагоди! — запропонував Іванов.

— А в Бога ви вірите? — спитав Петро Ілліч, повертаючи до Саніна помутнілі очі.— Тепер ніхто не вірить... не вірять навіть у те, що можна вірити...

— Я в Бога вірю,— знову засміявся Санін,— віра в Бога лишилася в мені з дитинства, і я не бачу жодної необхідності ні боротися з нею, ні зміцнювати її. Це найвигідніше: якщо Бог є, я принесу йому правдиву віру, а якщо його нема, мені ж і краще...

— Але на основі віри або безвір'я будується життя,— зауважив Юрій.

— Ні,— хитнув головою Санін, і лице його склалося в байдужу веселу усмішку,— я не на такій основі будую своє життя.

— А на якій тоді? — втомлено спитав Юрій.

«Ні, не треба мені більше пити...» — тоскно подумав він, проводячи рукою по вологому й холодному чолі.

Може, Санін щось і відповів, може, ні, та Юрій не чув: запаморочилось у голові, на секунду йому стало зле.

— ...Я вірю, що є Бог, але віра існує в мені сама по собі,— продовжував Санін.— Він є або його нема, але я його не знаю і не знаю, що йому від мене треба... Та і як я міг би це знати навіть із найпалкішою вірою?.. Бог є Бог, а не людина, і ніяку людську мірку до нього прикласти не можна. У його творінні, яке ми бачимо, є все: і зло, і добро, і життя, і смерть, і краса, і потворність... усе... А що при цьому зникає будь-яка певність, усякий сенс, і відкривається хаос, то, виходить, його сенс не людський, а його добро і зло — не людські добро і зло... Наше визначення Бога назавжди залишиться

і долопоклонницьким, і завжди ми наділятимемо свій фетиш фізіономією і вбранням відповідно до місцевих кліматичних умов... Безглуздя!

— Так! — кркнув Іванов.— Правильно!

— Для чого ж тоді й жити? — спитав Юрій, з огидою відсуваючи чарку.

— А для чого ж і помирати?

— Я знаю одне,— відповів Санін,— я живу і хочу, щоб життя не було для мене мукою... Для цього треба перш за все задовольнити природні бажання... Бажання — це все: коли в людині помирають бажання, помирає і її життя, а коли вона вбиває бажання — вбиває себе!

— Але бажання можуть бути лихими.

— Цілком можливо.

— Тоді як?..

— Так само,— лагідно відповів Санін і подивився в обличчя Юрію світлими незмигними очима.

Іванов високо звів брови, недовірливо поглянув на Саніна і промовчав. Мовчав і Юрій — чомусь лячно було дивитися в ці світлі та ясні очі, і чомусь він мусив робити над собою зусилля, щоб не відвести погляду.

Кілька хвилин було тихо, виразно чулося, як самотньо і відчайдушно б'ється з розгону об віконне скло нічний метелик, що залетів до кімнати. Петро Ілліч сумно похитував головою, опустивши п'яне обличчя до брудної газети. Санін усе ще усміхався.

Юрія і дратувала, і вабила ця усмішка.

«Які в нього прозорі очі!» — машинально подумав він.

Санін раптом підвівся, відчинив вікно і випустив метелика. Як помах великого м'якого крила легко пройшла кімнатою хвиля чистого прохолодного повітря.

— Так,— проказав Іванов, відповідаючи на власні думки,— люди бувають усякі, а з такої нагоди випиймо.

— Ні,— похитав головою Юрій,— я більше не питиму.

— Ч-чому?

— Я взагалі мало п'ю...

Від горілки та спеки у Юрія вже боліла голова, хотілося на вільне повітря.

— Ну, я піду,— сказав він, підводячись.

— Куди?.. Випиймо ще!..

— Ні, справді, мені час...— неуважно відповів Юрій, відшукуючи кашкета.

— Ну, тоді до побачення!

Коли Юрій уже зачиняв двері, він почув, як Санін, заперечуючи Петрові Іллічу, говорить:

— Так, якщо не будете як діти, справді... Але ж діти не розрізняють добра і зла, вони просто щирі... У цьому їхнє...

Юрій зачинив двері, й відразу зробилося тихо. Місяць стояв уже високо. На Юрія ввійшло вологим від роси прохолодним повітрям. Усе було зіткане з місячного саява, красиве і задумливе. І поки він ішов сам гладенькими від місячного світла вулицями, йому було дивно і складно думати, що десь є тиха кімната, де на столі, жовтий і непорушний, лежить мертвий Семенов.

Але ті важкі та страшні думки, які ще зовсім недавно пригнічували всю його душу, затягуючи весь світ чорним туманом, тепер не поверталися. Йому було спокійно і сумно, і хотілось лише одного: не відводячи погляду дивитися й дивитися на далекий місяць.

Проходячи через площу, Юрій чомусь згадав про Саніна.

— Що це за людина? — спитав він себе вголос і розгублено завагався.

Йому було неприємно, що знайшовся хтось, кого він, Юрій, не міг розгадати відразу, і тому хотілося думати про нього погано.

«Фразер,— із недобрим задоволенням подумав він,— колись хизувались огидою до життя, найвищими вимогами, а тепер хизуються своєю тваринністю...»

Від Саніна Юрієві думки повернулися до себе: от він нічим не хизується, не маніриться, а все в ньому, і страждання і помисли, особливе, ні на кого не схоже. Це було приємно, та чогось не вистачало, і Юрій почав згадувати покійного Семенова.

Він зі смутком подумав, що ніколи більше не побачить хворого студента, і Семенов, якого він ніколи особливо не любив, раптом став йому близьким і дорогим до сліз. Він знову пригадав слова покійного: «Я лежатиму, а ви пройдете і зупинитесь наді мною за власною потребою...»

«А це ж усе люди! — з жахом подумав Юрій, пильно дивлячись на пухку дорожню пилюку.— Я йду і топчу їхні мізки, серця, очі... Ох!»

Він відчув огидну слабкість під колінами.

«Помру і я... помру, і по мені так само ходитимуть і думатимуть те саме, що тепер думаю я... Так, треба, поки ще не пізно, жити і жити!.. Добре жити, так жити, щоб не змарнувалося жодної миті... А як це зробити?»

На площі було порожньо та світло, а над містом стояла сторожка й загадкова місячна тиша.

— Нудно, сумно, страшно! — голосно проказав Юрій, ніби скаржачись, але сам злякався свого голосу й озирнувся, чи хто не почув.

«Я п'яний...» — подумав він.

12

Коли Карсавіна і Дубова поїхали кудись на гостину, життя Юрія Сварожича потекло рівно й одноманітно.

Микола Єгорович був зайнятий господарством і клубом, а Лялю і Рязанцева так очевидно обтяжувала будь-чия присутність, що Юрію було з ними ніяково. Він почав лягати рано, а вставати пізно, майже аж перед обідом. І цілий день, сидючи то в саду, то в своїй кімнаті, він напружено збирав думки до купи в очікуванні потужного припливу енергії, щоб розпочати щось велике.

Це «велике» набувало щодня нових форм: то це була картина, то низка статей, що мали довести всьому світові, яку непоправну помилку зробили соціал-демократи, не віддавши Юрієві Сварожичу роль лідера своєї партії, іноді це було спілкування з народом і жива безпосередня робота, але завжди все було надзвичайно важливо.

Але день відходив так само, як наставав, і не приносив нічого, крім нудьги. Раз чи два зазирали Новиков і Шафров, сам Юрій ходив на читання і в гості, але все це було чуже йому, розкидане, не мало зв'язку з тим, що знемагало в нього всередині.

Якось Юрій зайшов до Рязанцева. Лікар жив у чистій і просторій квартирі, в його кімнатах була безліч речей, призначених для розваги здорової та сильної людини: гімнастичне приладдя, гіри, еспандери, рапіри, вудки, сіті для перепелів, мундштуки і люльки. Від усього пахло здоровим чоловічим тілом і самовдоволенням.

Рязанцев зустрів його привітно, показав усі свої «іграшки», сміявся, розповідав анекдоти, пропонував курити і пити і зрештою покликав на полювання.

— У мене рушниці нема,— сказав Юрій.

— Візьмете мою, у мене їх п'ять,— відказав Рязанцев.

Він бачив у Юрієві Лялиного брата, і йому хотілося зійтись із ним ближче і сподобатися. Тому він так гаряче й наполегливо пропонував Юрію взяти будь-яку з його рушниць, так весело й охоче притягнув усе, розбирав, пояснював улаштування і навіть вистрелив на подвір'ї в ціль. Нарешті і Юрій відчув бажання так само весело сміятися, рухатись, стріляти і погодився взяти рушницю й набої.

— Ну, от і чудово,— щиро зрадів Рязанцев.— А я саме збирався завтра на переліт... От і підемо разом, ге?

— Залюбки,— кивнув Юрій.

Повернувшись додому, він, сам того не помічаючи, години дві провотузився з рушницею, розглядав її, підганяв ремінь до свого плеча, скидав на плече, цілився в лампу і навіть старанно змастив старі мисливські чоботи.

Наступного дня, вже надвечір, на бігунцях, запряжених сірим гнідим конем, приїхав по нього веселий і свіжий Рязанцев.

— Готові? — закричав він у вікно Юрію.

Юрій, який уже начепив на себе рушницю, набійницю і ягдташ і незграбно плутався в ременях і пряжках, ніяково всміхаючись, вийшов з дому.

Рязанцев був вільно і легко вдягнений і дещо здивовано подивився на Юрієве спорядження.

— Так вам важко буде,— сказав він.— Ви зніміть це все і покладіть ось сюди. Приїдемо на місце, там і надінете.

Він допоміг Юрію зняти спорядження і вкласти під сидіння бігунців, і вони поїхали. Добрий кінь ішов крупною рессю. День хилився до вечора, та було ще спекотно й курно. Бігунці підкидало на вибоїнах, і Юрій мусив триматися за сидіння. Рязанцев не змовкаючи говорив і сміявся, а Юрій із дружнім задоволенням дивився на його міцну спину, обтягнуту зіпрілим під пахвами чесучовим піджаком,

і мимоволі переймав його жарти. Коли вони виїхали в поле, зробилося прохолодніше, легше і курява осіла.

Біля якогось нескінченного, плаского баштану, на якому біліли кавуни, Рязанцев зупинив спітнілого коня і заливистим баритоном довго кричав, приставивши до рота обидві руки:

— Кузьма-а!.. Кузьма-а-а!..

Якісь малесенькі люди, що ледве виднілися на другому кінці баштану, підняли голови і довго дивилися на крикунів, а потім від них відділився один і довго йшов по рядах, аж поки стало видно, що це високий і сивий мужик з великою бородою й вузлуватими руками, що звисали наперед.

Він повільно підійшов і, широко всміхаючись, сказав:

— Мастак, Анатолію Павловичу, кричати!

— Здрастуй, Кузьмо, як живеш?.. Кінь хай у тебе, га?

— Можна й у мене,— спокійно й лагідно сказав мужик, беручи коня за вуздечку.— На полювання, гляди?.. А це хто ж такі будуть? — спитав він, привітно приглядаючись до Юрія.

— Миколи Єгоровича синок,— весело відповів Рязанцев.

— А... То ж бо я дивлюсь, якраз на Людмилу Миколаївну лицем схожі... Так, так.

Юрію чомусь було приємно, що цей старий і привітний мужик знає його сестру і так просто, лагідно говорить про неї.

— Ну, ходімо,— весело і збуджено сказав Рязанцев, виймаючи з передка і завдаючи на плече рушницю й торби.

— Час добрий,— сказав їм услід Кузьма, і чути було, як він тпрукав на коня, завертаючи його під курінь.

До болота довелося йти десь версту, і сонце вже зовсім сіло, коли земля стала соковитіша і вкрилася свіжою луговою травою, осокою й очеретами. Заблищала вода, запахло вогкістю, почало сутеніти. Рязанцев перестав курити, широко розставив ноги і зненацька зробився зовсім серйозним, ніби брався до дуже важливої й відповідальної справи. Юрій відійшов від нього праворуч і за очеретами вибрав негрузьку та зручну місцину. Просто перед ним була вода, яка здавалася чистою та глибокою від світлої зорі, що в ній відображалась, а далі чорнів другий берег, що злився в одну темну смугу.

І майже в ту мить, звідкись несподівано з'являючись і важко змахуючи крильми, почали по дві, по три летіти качки. Вони раптово виникали з-за очеретів і, повертаючи голівки то туди, то сюди, чітко видніючись на ще світлому небі, проносились над головами людей. Першим, і вдало, вистрелив Рязанцев. Убитий ним селезень перевернувся в повітрі й важко гепнувся десь осторонь, хлюпнувши водою і з шумом примаюючи очерети.

— З полем! — звучно й задоволено прокричав Рязанцев і зареготав.

«А він, власне, добрий хлопець!» — чомусь подумав Юрій.

Потім вистрелив сам — і також вдало, але вбита ним качка впала десь далеко, і він ніяк не міг знайти її, хоч і порізав собі руки осокою і втрапив у воду по коліно. Але невдача тільки збадьорила його: тепер усе, хоч би що сталося, було добре.

Пороховий дим якимось особливо приємно пах у прозорому й прохолодному повітрі над річкою, а вогники пострілів із веселим тріскотінням красиво і яскраво спалахували серед уже потемнілої зелені. Убиті качки перекидалися на тлі блідо-зеленого неба, де розпливалася заграва і слабо зблискували перші бліді зірочки. Юрій відчував незвичайний приплив сили та веселості, і йому здавалося, що ніколи він не зазнавав нічого цікавішого й живішого. Потім качки стали летіти все рідше й рідше, і в сутінках, що погустішали, стало складно цілитись.

— Е-гей!..— прокричав Рязанцев.— Час додому!

Юрієві шкода було залишати болото, але він усетаки пішов назустріч Рязанцеву, вже не розбираючи води, тьопаючи по калюжах і плутаючись в очеретах. Зійшлись, блискаючи очима і сильно, проте легко дихаючи.

— Ну що,— спитав Рязанцев,— вдало?

— Ще б пак! — відповів Юрій, показуючи повний ягдташ.

— Та ви краще за мене стріляєте! — наче ще й зрадив Рязанцев.

Юрію була приємною ця похвала, хоча він завжди думав, що не надає жодного значення фізичній силі та спритності.

— Ну, де ж там краще! — самовдоволено заперечив він.— Просто пощастило!

Уже зовсім стемніло, коли вони підійшли до куреня. Баштан потопає у темряві, й тільки найближчі ряди дрібних кавунів, відкидаючи довгі пласкі тіні, біліли від вогню. Біля куреня форкає невидимий кінь, потріскуючи, горіло маленьке, проте яскраве і жваве багаття з сухого бур'яну, чулася міцна мужицька говірка, жіночий сміх і чийсь рівний веселий голос, що видався Юрієві знайомим.

— Та це Санін! — здивовано сказав Рязанцев.— Як він сюди потрапив?

Вони підійшли до багаття. Білобородий Кузьма, що сидів у колі світла, підвів голову і привітно закивав.

— З удачею, чи як? — глухим басом з-під навислих вусів спитав він.

— Не без того,— відгукнувся Рязанцев.

Санін, що сидів на великому гарбузі, теж підняв голову й усміхнувся.

— Ви як сюди потрапили? — спитав Рязанцев.

— Ми з Кузьмою Прохоровичем давні приятелі,— ще ширше усміхаючись, пояснив Санін.

Кузьма задоволено вишкірив жовті корінці з'їдених зубів і приязно поплескав Саніна по коліну своїми твердими, негнучкими пальцями.

— Так, так,— сказав він,— Анатолію Павловичу, сідай, кавунця попоїж. І ви, паничу... Як вас хоч кликати?

— Юрій Миколайович,— чемно усміхаючись, відповів Юрій.

Він почувався ніяково, але йому вже дуже подобався цей спокійний старий мужик з його ласкавою напівросійською-напівукраїнською говіркою.

— Юрій Миколайович, так... Ну, знайомі будьмо.

Сідай, Юрій Миколайович.

Юрій і Рязанцев сіли до вогню, підкотивши два важкі тверді гарбузи.

— Ну, покажіть, покажіть, що настріляли,— поцікавився Кузьма.

Купа битої птиці, заляпуючи землю кров'ю, вивалилась із ягдташів. При мерехтливому світлі багаття вона мала дивний і неприємний вигляд. Кров здавалася чорною, а скорчені лапки ніби ворушились.

Кузьма торкнув селезня під крило.

— Ситий,— сказав він схвально.— Ти б мені двійко, Анатолій Павлович... Куди тобі стільки!

— Беріть хоч усіх моїх,— жваво запропонував Юрій і зашарівся.

— Нащо всіх... Ба який добрий,— засміявся дід.— А я двійко... щоб нікому не кривдно!

Підійшли подивитися інші мужики й молодиці. Не підводячи очей від вогню, Юрій не міг їх роздивитися. То одне, то інше лице,

потрапляючи у смугу світла, яскраво виринали з темряви і зникали. Санін, скривившись, поглянув на вбитих качок, відсунувся і встав. Йому було неприємно дивитися на красивих сильних птахів, що валялися в куряві та крові з розбитим і поламаним шротом пір'ям. Юрій з цікавістю стежив за всіма, жадібно відкушуючи скибки стиглого, соковитого кавуна, що його Кузьма різав складаним ножем із кістяним жовтим руків'ям.

— Їж, Юрію Миколайовичу, добрий кавун... Я й сестрицю Людмилу Миколаївну, і батечка вашого знаю... Їжте на здоров'я.

Юрію все подобалось тут: і запах мужицький, схожий на запах хліба і овчини враз, і жваве мерехтіння вогнища, і гарбуз, на якому він сидів, і те, що здавалося, ніби темінь висить просто над головою, надаючи веселого затишку освітленому місцю, а коли Юрій поглядав угору, спершу нічого не було видно, а потім зненацька проступало високе, велично-спокійне темне небо і далекі зорі.

Та в той же час йому було чомусь ніяково, і він не знав, про що розмовляти з мужиками.

А інші, і Кузьма, і Санін, і навіть Рязанцев, зовсім не добираючи теми, розмовляли так просто і вільно, балакаючи про все, що наверталось на очі, що Юрій лише дивувався.

— Ну, а як у вас із землею? — спитав він, коли на хвилину всі змовкли, і сам відчув, що питання вийшло недоречним. Кузьма поглянув на нього й відповів:

— Ждем і ждем... Мо, що і буде.

І знову заговорив про баштан, про ціну на гарбузи і ще про якісь свої справи, а Юрію чомусь зробилося ще більш ніяково і ще приємніше сидіти тут і слухати.

Почулися кроки. Маленький рудий песик із міцно закрученим білим хвостом з'явився в освітленому колі, закрутив хвостом, понюхав Юрія і Рязанцева й почав тертись об коліна Саніна, що гладив його по цупкій

шерсті. За ним показався білий від вогню маленький дідок із ріденькою клочкуватою борідкою і маленькими очицями. У руці він тримав іржаву одноствольну рушницю.

— Наш сторож... дідуньо...— сказав Кузьма.

Дідок сів на землю, поклав рушницю і подивився на Юрія і Рязанцева.

— З ловів... так...— прошамкав він, відкриваючи голі зжовані ясна.— Еге... Кузьма, пора бульбу варить...

Рязанцев підняв дідову рушницю і, сміючись, показав її Юрію. Це була руда від іржі, важка, зв'язана дротом пістонна рушниця.

— От фузея! — сказав він.

— Як ти з неї, дідусю, стріляти не боїшся?

— Еге ж... Бач, трохи не убився... Степан Шапка казав мені, що і без пістона може вистрелить... Еге... без пістона... казав, як сірка останеться, так і без пістона вистрелить... От я отак положив на коліно, курок узвів... курок узвів, а пальцем отак... а воно як бабахне!.. Трохи не убився!..

Усі засміялись, а в Юрія навіть сльози на очі виступили, таким зворушливим здався йому цей дідусь із клочкуватою сивенькою борідкою і беззубим ротом. Сміявся і дідусь, і очиці в нього сльозились.

— Трохи не убився!..

У темряві, за освітленим колом, чулися сміх і голоси дівчат, які соромилися незнайомих панів. Санін за кілька кроків, зовсім не там, де гадав Юрій, запалив сірника, і коли спалахнув рожевий вогник, Юрій побачив його спокійно-лагідні очі та інше, молоде й чорнобриве лице, що наївно й весело дивилося на Саніна темними жіночими очима.

Рязанцев підморгнув у той бік і сказав:

— Дідусю, ти б за онучкою приглядав, ге?

— А чого її глядіти,— добродушно махнув рукою Кузьма.— Вони молоді!

— Еге-ж, еге! — озвався дідок, голіруч виймаючи з багаття жарину.

Санін весело засміявся в темряві. Але жінка, напевно, застидалась, бо вони відійшли, і голоси їхні зробилися ледве чутними.

— Ну, час іти,— сказав Рязанцев, підводячись.— Спасибі, Кузьмо.

— Нема за що,— ласкаво озвався Кузьма, рукавом струшуючи з білої бороди чорне кавунове насіння, що поприлипало до неї.

Він подав руку Юрію і Рязанцеву. Юрієві знову було ніяково і приємно потиснути його жорсткі негнучкі пальці.

Коли відійшли від вогню, зробилося видніше. Угорі заіскрилися холодні зорі, і здалося, що там напрочуд красиво — спокійно і безкінечно. Зачорнілися люди, що сиділи при багатті, коні і силует воза з горою кавунів. Юрій наткнувся на круглий гарбуз і ледь не впав.

— Обережніш, сюди...— сказав Санін.— До побачення!

— До побачення,— відповів Юрій, озираючись на його високу темну постать, і йому здалося, ніби до Саніна пригортається струнка і висока жінка. У Юрія серце стислось і солодко защеміло. Йому раптом згадалася Карсавіна, і він позаздрив Саніну. Знову застукотіли колеса бігунців і зафоркав добрий кінь по відпочинку. Багаття лишилося позаду, завмерли балачка і сміх. Стало тихо. Юрій повільно звів очі до неба і побачив незчисленну мережу діамантових мерехтливих зірок.

Коли завидніли паркани й вогні міста і загавкали собаки, Рязанцев проказав:

— А філософ цей Кузьма, ге?

Юрій подивився йому в потилицю, напружуючись, аби крізь свої печально-ніжні думки зрозуміти, що він говорить.

— А?.. Так... — не зразу відповів він.

— Я й не знав, що Санін такий молодець! — засміявся Рязанцев.

Юрій остаточно отямився, уявив собі Саніна і те, як йому здалося, надзвичайно ніжне і вродливе обличчя, яке він побачив при світлі сірника. Йому знову зробилося несвідомо заздрісно, й через те він вирішив, що вчинки Саніна щодо цієї селянської дівчини мусили бути неодмінно лихими.

— І я не знав! — з іронією сказав він. Рязанцев не зрозумів його тону, цмокнув на коня, помовчав і нерішуче, але смаковито промовив:

— Гарна дівка, га?.. Я її знаю... Це того дідка-сторожа внучка...

Юрій промовчав. Добродушний і задумливий чар зник, і колишній Юрій уже ясно і твердо знав, що Санін лиха і ница людина.

Рязанцев якось дивно стенив плечима й рішуче кречнув.

— А, чор-рт... Ніч яка!.. Навіть мене взяло!.. Знаєте, а чи не поїхати нам, га?

Юрій відразу не зрозумів.

— Є гарні дівки... Їдьмо, га? — захихотівши, продовжував Рязанцев.

Юрій збуряковів у темряві. Заборонене почуття ворухнулось у ньому з тваринною жагою, жаскі й химерні образи вразили його спаленілий мозок, але він зробив над собою зусилля і сухо відповів:

— Ні, дякую, додому час... І вже злісно додав:

— Та й Ляля нас чекає.

Рязанцев раптом зіщулився, якось змарнів, зробився меншим.

— Ну так... утім... і справді час...— квапливо пробурмотів він.

Юрій, зціплюючи зуби від злості й огиди і з ненавистю дивлячись у широку спину у світлому піджаку, проказав:

— Я взагалі не охочий до таких походеньок.

— Ну так... ха-ха...— боязко і неприязно розсміявся Рязанцев і змовк.

«Ох, чорт... незручно вийшло!» — думав він.

Вони мовчки доїхали додому, і дорога здалася їм нескінченною.

— Ви зайдете? — спитав Юрій, не дивлячись на Рязанцева.

— Н-ні, у мене хворий, знаєте... Та й пізно, так? — нерішуче заперечив Рязанцев.

Юрій зліз із бігунців і зловив себе на тому, що йому навіть не хочеться брати рушницю й дичину. Усе, що належало Рязанцеву, тепер здавалося йому огидним.

Та Рязанцев нагадав:

— А рушниця?

І Юрій проти волі повернувся, з огидою забрав спорядження і биту птицю, незграбно подав руку й пішов геть.

Рязанцев неквапом проїхав кілька сажнів, і раптом, швидко звернувши у провулок, колеса заторохтіли зовсім в інший бік. Юрій прислухався — з ненавистю і неусвідомленою потаємною заздрістю.

— Паскудник! — пробурмотів він, і йому стало шкода Лялю.

13

Юрій заніс добро в дім і, не знаючи, що тепер з собою робити, тихо вийшов на ганок.

У саду було темно, як у безодні, і дивно було бачити над ним засвічене зірками, іскристе небо.

На сходах задумливо сиділа Ляля, і її маленька фігурка непевно вимальовувалась у темряві.

— Це ти, Юро? — спитала вона.

— Я,— відповів Юрій і, обережно спустившись, сів поряд. Ляля мрійливо поклала голову йому на плече. Від її неприкритого волосся в лице Юрієві війнуло свіжим, чистим і теплим запахом. Це був жіночий запах, і Юрій із несвідомою, але тривожною насолодою вдихнув його.

— Добре пополювали? — лагідно спитала Ляля і, помовчавши, додала тихо і ніжно: — А де Анатолій Павлович?.. Я чула, як ви під'їхали.

«Твій Анатолій Павлович брудна тварина!» — хотів був крикнути Юрій з раптовим напливом люті, та замість цього неохоче відповів:

— Далєбі, не знаю... Здається, до хворого поїхав.

— До хворого... — машинально повторила Ляля і замовкла, дивлячись на зірки.

Вона не засмутилася, що Рязанцев не зайшов до неї: дівчині хотілося побути самій, щоб його присутність не завадила їй обмірковувати відчуття, що наповнювало її душу й тіло, таке дороге їй, таке потаємне й важливе. Це було відчуття жаданого й неминучого зламу, після якого має відпасти все дотеперішнє життя і початись нове. До того нове, що сама Ляля має тоді стати зовсім іншою.

Юрію дивно було бачити завжди веселу і сміхотливу Лялю такою тихою й замисленою. Від того, що його самого сповнювали сумні й дражливі почуття, і Ляля, і далеке зоряне небо, і темний сад,— усе здавалося Юрію печальним і холодним. Він не розумів, що під цією мовчазною й непорушною задумою ховається не смуток, а повнота життя: у далекому небі ворушилася могутня незвідана сила, темний сад тягнув із землі живі соки, а в грудях у тихої Лялі було таке довершене щастя, що вона боялася будь-якого руху, щоб не зруйнувати цей чар, цю музику кохання і жаги, що постійно звучала у неї в душі.

— Лялю... ти дуже кохаєш Анатолія Павловича? — тихо й обережно, ніби побоюючись розбудити її, спитав Юрій.

«Хіба можна про це питати?» — не подумала, а відчула Ляля, та враз схаменулась і вдячно пригорнулась до брата за те, що він заговорив з нею не про щось інше, а саме про кохану людину.

— Дуже,— відповіла вона так тихо, що Юрій скоріше вгадав її відповідь, і зробила мужнє зусилля, щоб усмішкою втримати щасливі сльози.

Та Юрію в її голосі почулася тужлива нотка, і ще більше жалості до неї й ненависті до Рязанцева виникло в ньому.

— За що ж? — мимоволі спитав він, сам лякаючись свого питання.

Ляля здивовано поглянула на нього, та не роздивилась його обличчя і стиха розсміялася.

— Дурне-е-енький!.. За що!.. За все... Хіба ти ніколи не був закоханий?.. Він такий хороший, добрий, чесний...

«Вродливий, сильний!» — хотіла додати Ляля, та до сліз зашарілась у темряві й урвала мову.

— А ти його добре знаєш? — спитав Юрій.

«Ех, не треба цього казати,— подумав він сумно й роздратовано.— Нащо?.. Звісно, він здається їй найкращим у світі!»

— Анатолій нічого від мене не приховує! — з сором'язливою втіхою відповіла Ляля.

— Ти в цьому впевнена? — криво посміхнувся Юрій, відчуваючи, що вже не може зупинитися.

У Лялиному голосі бриніло тривожне нерозуміння, коли вона відповіла:

— Звичайно. А що, хіба...

— Нічого, це я так...— злякано відказав Юрій.

Ляля помовчала. Не можна було зрозуміти, що в ній відбувається.

— Може, ти що-небудь знаєш... таке? — зненацька спитала вона, і дивний, болісний звук її голосу вразив і злякав Юрія.

— Та ні... Я так. Що я можу знати, а тим паче про Анатолія Павловича?

— Ні... тоді б ти так не сказав! — тремким голосом наполягала Ляля.

— Я просто хотів сказати, що взагалі...— плутався Юрій, завмираючи від сорому,— ми, чоловіки, добряче-таки зіпсовані, всі без винятків...

Ляля помовчала й раптом полегшено розсміялася.

— Ну, та це я знаю...

Проте сміх її здався Юрію зовсім недоречним.

— Це не так легко, як тобі здається! — з роздратуванням і злою іронією заперечив він.— Та й не можеш ти всього знати... Ти ще й увити не можеш усієї мерзоти життя... Ти надто чиста для цього!

— Ну от,— посміхнулась Ляля, та відразу ж, поклавши руку на братове коліно, заговорила серйозно: — Ти гадаєш, я про це не думала? Багато думала, і мені завжди було боляче і прикро: чому ми так цінуємо свою чистоту, боїмося крок ступити... ну, занаститись, чи що, а чоловіки ледь не подвигом вважають звабити жінку... Це страшенно несправедливо, чи не так?

— Так,— гірко відповів Юрій, водночас усвідомлюючи, що сам він усе-таки не те, що інші.— Це одна з найбільших несправедливостей... Спитай будь-кого з нас: чи одружиться він із... публічною жінкою, і кожен заперечить... А чим, власне кажучи, будь-який чоловік кращий за неї?.. Та принаймні продається за гроші, заради шматка хліба, а чоловік просто... просто волочиться...

Ляля мовчала.

Невидимий кажан безгучно влетів під дашок ганку, двічі черкнув крилом стіну і з легким шурхотом вислизнув геть. Юрій заговорив знову, все більше й більше драгуючись і захоплюючись своїми словами:

— Найгірше те, що всі не тільки знають це і мовчать, ніби так і треба, а навіть розігрують складні

трагікомедії... освячують шлюб... брешуть і перед Богом, і перед людьми! І завжди найчистіші дівчата,— додав він, думаючи про Карсавіну і вже до когось ревнуючи її,— дістаються найбільш зіпсованим, брудним, часом навіть хворим чоловікам... Покійний Семенов якось сказав, що чим чистіша жінка, тим брудніший чоловік, який нею володіє. І це схоже на правду!

— Невже? — з дивною інтонацією спитала Ляля.

— О, ще б пак! — гірко посміхнувся Юрій.

— Не знаю...— раптом промовила Ляля, і в її голосі забриніли сльози.

— Що? — не розчувши, перепитав Юрій.

— Невже й Толя такий самий, як усі! — сказала Ляля, вперше так називаючи Рязанцева при браті, й раптом заплакала.

— Ну звичайно... звичайно, такий! — промовила вона крізь сльози.

Юрій з жахом і болем схопив її за руки.

— Лялю, Лялечко... що з тобою!.. Я зовсім не хотів... Милонько... припини, не плач! — безладно повторював він, відводячи від обличчя й цілуючи її мокрі пальчики.

— Ні... я знаю... це правда... — повторювала Ляля, задихаючись від сліз.

Хоч вона і сказала, що думала про це, але це їй тільки здавалося; насправді вона ніколи не уявляла собі таємного життя Рязанцева. Вона, звичайно, знала, що він не міг кохати її першою, і розуміла, що це значить, але це знання не зачепило її душі, тільки ковзнувши по ній.

Вона відчувала, що кохає його, і що він кохає її, і це було найголовніше, решта не мала значення, однак тепер, після зневажливих братових слів, їй почало здаватися, що перед нею розкривається безодня, що це бридко, непоправно, що її щастя зруйноване, і вона вже не зможе більше кохати Рязанцева.

Юрій, сам ледве не плачучи, вмовляв її, цілував, гладив по волоссю, та вона все плакала, гірко і безнадійно.

— Ох, Боже мій, Боже мій! — захлинаючись сльозьми, примовляла Ляля, а що було темно, то вона здавалася такою маленькою й жалюгідною, а сльози її такими беспорядно-гіркими, що Юрій відчув нестерпну жалість.

Блідий і розгублений, він побіг у дім, боляче стукнувся об двері і приніс, розхлюпоуючи, склянку води.

— Лялечко, перестань же... Ну не можна ж так!.. Що з тобою!.. Анатолій Павлович, напевно, кращий за інших... Лялю! — повторював

він у відчаї.

Ляля вся трусилася від ридань, і зуби її стукотіли об вінця склянки.

— Що сталося? — стривожено спитала покоївка, з'являючись у дверях.— Панночко, що це з вами?.. Ляля, спираючись на ганок, підвелась і, не припиняючи плакати, похитуючись і здригаючись, пішла в кімнати.

— Панночко, голубонько, що з вами?.. Може, пана покликати?.. Юрію Миколайовичу!..

Зі свого кабінету твердою й розміреною ходою вийшов Микола Єгорович і зупинився в дверях, зчудовано дивлячись на заплакану Лялю.

— Що сталося? — спитав він.

— Та так... дрібниці,— вимушено всміхаючись, відповів Юрій,— поговорили про Рязанцева... Дурниці!

Микола Єгорович допитливо поглянув на нього, щось подумав, і раптом його старече лице виразило велике обурення.

— Казна-що! — він стенив плечима і, повернувшись наліво кругом, пішов геть.

Юрій спалахнув, хотів відповісти щось грубе, та йому стало нестерпно соромно і чомусь страшно. Відчуваючи злість проти батька, розгублену жалість до Лялі й болісну зневагу до себе, він тихо вийшов на ганок, спустився сходами й пішов у сад.

Крихітне жабеня пискнуло і смикнулось у нього під ногою, луснувши, як роздавлений жолудь, Юрій послизнувся, здригнувся і, охнувши, відскочив убік. Він довго машинально тер підошвою мокру траву, відчуваючи у спині нервовий холод відрази.

Туга в душі та бридке гидливе відчуття змусили його болісно скривитись. Навпомацки він знайшов у темряві лаву і сів, напружено

вдивляючись у сад і нічого не бачачи, крім хитких клаптів темряви. У голові вовтузились понурі й важкі думки.

Він дивився на те місце, де в темній траві помирало або, можливо, вже померло роздавлене ним жабеня. Там загинув цілий світ, наповнений своєрідним і самостійним життям. І раптом за якоюсь невловною асоціацією у Юрія виникла болюча й незвична для нього думка: усе, що наповнює його життя, навіть найважливіше, заради чого він одне любив, а інше ненавидів, усе це — добро і зло — тільки легка хмара туману навколо нього самого. Для світу, цього величезного цілого, всі його болісні та щирі переживання так само не існують, як невідомі страждання маленької нерозумної істоти. Уявляючи, що його страждання і його розум страшенно важливі для когось, окрім нього самого, він навмисно плів якусь складну сіть між собою і світом. І тільки мить смерті одним махом порве все це, лишивши його в самоті, без оплати і підсумку.

Знову йому пригадався Семенов і його байдужість до найзаповітніших думок і прагнень, що так глибоко хвилювали його, Юрія, і мільйон йому подібних. Тоді йому було незрозуміло, як міг покійний студент надавати значення таким дрібницям, як катання на човні та красиві дівочі тіла, свідомо відштовхуючи найглибші думки та найвищі поняття. Але тепер Юрій знав, що інакше й бути не могло: усі ці дрібниці були життям — справжнім, сповненим захопливими переживаннями й вабливими насолодами, а всі великі поняття були лиш пустими комбінаціями слів і думок, які нічого не значили для неосяжної таїни життя і смерті.

Цей висновок був такий невластивий Юрію і так несподівано виник із його думок про добро і зло, що він розгубився. Перед ним відкрилася якась порожнеча, і на мить гостре відчуття ясності та свободи, схоже на те відчуття, яке дозволяє нам літати, осяяло його свідомість. Але Юрій злякався. Величезним зусиллям волі він зібрав розсипані звичні думки та уявлення про життя, і моторошне відчуття зникло. Зробилося знову темно і складно.

Усього хвилину Юрій готовий був допустити, що сенс справжнього живого життя у здійсненні своєї свободи, що природно, а отже, і добре

жити лише почуттями і насолодами, і навіть Рязанцев із цього погляду більш цілісний і логічніший за нього, прагнучи до якомога більшої кількості статевих зв'язків — цих найгостріших життєвих відчуттів. Але якщо так, то доводиться припустити, що поняття про розпусту і чистоту — всього лиш торішне листя, що вкриває свіжу молоду траву, і навіть найпоетичніші цнотливі дівчата, ті самі Ляля і Карсавіна, мають право вільно поринути в потік чуттєвих насолод. І Юрій не тільки злякався своєї думки — вона здалася йому брудною і блюзнірською, навіть більше — з жахом дізнався, що вона його збуджує.

«Авжеж, — думав він, дивлячись у бездонне небо, заповнене зоряним пилом, — життя — відчуття, та люди не безтямні звірі і мають спрямовувати свої бажання до добра, не давати їм влади над собою... Що, коли й насправді над цими зорями є Бог?»

Відчуття примарної побожності ніби притисло його до землі. Він не відриваючись дивився на найбільшу зірку у хвості Великої Ведмедиці, мимоволі пригадуючи, що мужик Кузьма з баштану називав це величне сузір'я «Возом».

Навіть цей спогад чомусь видався зараз недоречним і навіть ніби образливим. Він перевів погляд у сад, що після зоряного неба здавався зовсім чорним, і знову подумав: «Якщо позбавити світ жіночої чистоти, такої прекрасної та зворушливої, що ж святого залишиться в людині?..»

Йому раптом уявилися тисячі молодих, прекрасних і чистих, як весняні квіти, дівчат у сонячному світлі, на молодій траві, під квітучими деревами. Маленькі груди, округлі плечі, гнучкі руки, стрункі стегна, вигинаючись соромливо і загадково, промайнули перед його очима, і в голові йому солодко запаморочилось.

Юрій провів рукою по чолу й раптом отямився.

— У мене з нервами негаразд... треба йти спати. Невдоволений собою і все ще знемагаючи від хтивого видіння, Юрій з безпредметною

злістю в душі, зумисне різко і рвучко роблячи всі рухи, рушив у будинок.

І вже лежачи в ліжку і надарма намагаючись заснути, він згадав Рязанцева і Лялю.

— Чому, власне, мене так обурює, що Рязанцев кохає не саму лише Лялю?..

Думка не дала відповіді, та перед ним, остуджуючи розгарячений мозок, зринув образ Зіни Карсавіної, і хоч як він намагався заплутати своє почуття, йому стало зрозумілим, навіщо потрібно, щоб вона лишалася чистою й недоторканою.

«Але ж я її кохаю!» — здогадався Юрій, і ця думка раптом витіснила всі інші і змусила його очі зволожитись... Однак наступної миті він із недоброю насмішкою вже допитував себе: «Чому ж тоді я сам кохав інших жінок, до неї?.. Правда, я ще не знав про її існування, але ж і Рязанцев нічого не знав про Лялю. І свого часу обидва думали, що та жінка, якою б ми хотіли володіти певної миті, і є «та сама». Ми помилялись, але, можливо, помиляємось і тепер!.. Виходить, або зберігати вічну незайманість, або дати цілковиту свободу собі... і жінці, звичайно, насолоджуватись коханням і пристрасстю... Але, втім,— із полегшенням урвав себе Юрій,— Рязанцев... не те погано, що він когось там кохав, а те, що він і тепер продовжує користуватися кількома жінками, а я — ні...»

Ця думка на мить наповнила Юрія гордістю, та наступної миті він знову пригадав почуття, що охопило його, коли він побачив тисячі зігрітих сонцем, гнучких і чарівливо чистих дівчат, і збентежився, не в змозі впоратися з хаосом почуттів і думок.

Юрій відчув, що йому незручно лежати на правому боці, все тіло затерпло, і він із незграбною натугою перевернувся на лівий.

«Власне,— подумав він,— усі жінки, яких я тільки знав, не могли б мене задовольнити на все життя. Значить, те, що я називав справжнім коханням, нездійсненне, і мріяти про нього — це просто дурість!»

Юрію стало недобре й на лівому боці і, плутаючись у перекрученому гарячому простирадлі, він перевернувся знову. Було спекотно й незручно. Починала боліти голова.

«Цнота — ідеал, але людство загинуло б, якби він здійснився,— несподівано спало йому на думку,— отже, це безглуздя. Ну... тоді й усе життя — безглуздя!» — Він з такою злістю зціпив зуби, що перед очима закрутилися вогненні кола.

Він пролежав так аж до ранку, перевертаючи в голові схожі на кам'яні брили важкі й суперечливі думки.

Нарешті, щоб виборсатись із суперечностей, він почав переконувати себе, що він сам недобра, хтива й егоїстична людина, і всі його сумніви — просто прихована хіть. Але це ще посилювало безлад у його голові, і, нарешті, безвихідний стан розкрився питанням:

— Та з якої речі я себе так мучу?!

З відчуттям огиди до процесу будь-якого мислення, зовсім виснажений тупою нервовою втомою, Юрій урешті-решт заснув.

14

Ляля доти плакала у своїй кімнаті, уткнувшись обличчям у подушку, поки не заснула. Уранці вона встала з болем у голові і з запухлими очима. Першою її думкою було — не треба плакати, бо сьогодні на обід приїде Рязанцев, і йому буде неприємно, що в неї заплакане негарне лице. Проте відразу ж вона згадала, що однаково кінець і не можна більше кохати, відчула різке горе й пекуче кохання, і знову заплакала.

— Яка бридота, яка мерзенність! — прошепотіла Ляля, відчуваючи, що задихається від гірких, ще не випланих сліз.— За що? За що? — повторювала

вона і в душі в неї був безмежний смуток за щастям, що навіки пішло без вороття.

Вона чудувалась і шкодувала, що Рязанцев міг так легко і постійно брехати їй.

«І не він один, а отже, і всі брехали,— з подивом думала Ляля,— адже всі, всі без винятку раділи нашому весіллю й казали, що він хороша, чесна людина! Ні, втім, вони не брехали, а просто не вважали це поганим. Яка гидота!»

І Лялі зробилося бридко дивитися на звичне оточення, що нагадувало про людей, тепер їй огидних. Вона притулилася чолом до шибки і стала крізь сльози дивитись у сад.

Надворі було хмарно, йшов нечастий, але крупний дощ. Краплі важко стукотіли по шибці і швидко збігали вниз, а Лялі було складно розрізнити, коли сльози, а коли дощові краплі застинали перед нею сад. У саду було вогко, мокре листя печально тремтіло. Стовбури дерев почорніли від води, і мокра трава припала до брудної землі.

І Лялі здалося, що все її життя нещасне, майбутнє безнадійне, пройдешне в чорноті.

Покоївка приходила кликати її пити чай, але Ляля довго не розуміла, про що вона. Потім, у їдальні, їй було соромно, коли до неї починав говорити батько. Їй здавалось, що він говорить із нею з особливою жалістю, і вже всі знають, що її брудно й огидно обдурив коханий чоловік. У кожному слові їй чулася ця образлива жалість, і Ляля пішла до себе. Вона знову сіла до вікна і, дивлячись на заплаканий сірий сад, стала думати.

«Нащо він лукавив? Нащо так мене скривдив?! Значить, не кохає! Ні, Толя мене кохає, і я його кохаю! То в чому ж річ? Так, він обманув мене, він іще раніше кохав якихось інших жінок! І вони кохали його... Як я? — спитала себе Ляля з нестерпною цікавістю.— От маячня, як же це тепер мене обходить! Він же з ними й обманув мене, і тепер усе скінчено! Яка я нещасна!.. Та ні, мене обходить: він мене обманював! А якби зізнався? Все одно! Це бридко... Він уже пестив інших, як мене, і навіть більше... це жахливо!..»

«Жабенятко по стежині скаче в сірій одежині!» — подумки проспівала Ляля, дивлячись на маленьку сіру грудочку, що боязко перебиралася через мокру слизьку стежку.

«Так, я нещасна, і все скінчено! — знову подумала вона, коли жабка пострибала в траву.— Для мене це було так чудесно, так добре, для нього — давня звична річ... саме тому він завжди унікав говорити про минуле! Тому мені здавалося, що весь час у нього лице таке, ніби він про щось думає... Він думав: усе це я знаю, все знаю: і що ти відчуваєш, знаю, і те, що зараз зробиш... А я!.. Як соромно, як бридко... Ніколи, ніколи я вже нікого не кохатиму!» Ляля заплакала і поклала голову на холодне підвіконня, крізь сльози споглядаючи, в який бік рухаються хмари.

«А Толя ж сьогодні приїде обідати! — злякано раптом згадала вона і підхопилася з місця.— Що ж я йому скажу? Що треба говорити в таких випадках?»

Ляля відкрила рота й утупилась у стіну зляканим нетямущим поглядом.

«Треба спитати Юрія!» — згадала вона, заспокоїлась і так само рвучко, не відкладаючи, як завжди робила, пішла до брата.

Але там сидів Шафров і говорив про якісь справи. Ляля розгублено зупинилась у дверях.

— Здрастуйте,— задумливо сказала вона.

— Здрастуйте,— привітався Шафров,— ідіть до нас, Людмило Миколаївно, тут таке діло, що необхідна ваша допомога.

Ляля, з тим самим розгубленим обличчям, покійно сіла до столу й машинально стала перебирати зелені й червоні брошурки, накидані повсюди.

— Бачте, в чому річ,— повертаючись до неї з таким виглядом, ніби він мав пояснити їй щось страшенно заплутане, заговорив Шафров,— курські товариші перебувають у дуже скрутному становищі, треба їм неодмінно допомогти. От я придумав дати концерт... як?

Тут Ляля згадала, навіщо прийшла, і поглянула на Юрія з довірою і надією.

— Чому ж, це дуже добре...— машинально відповіла вона, дивуючись, що Юрій навіть не дивиться на неї.

Після вчорашніх Лялиних сліз і власних нічних роздумів Юрій почувався розбитим і не готовим відповідати сестрі. Він чекав, що вона прийде питати порад, і як не міг відмовитися від своїх слів, переконати Лялю, що вона помиляється, і штовхнути її знову до Рязанцева, так не міг і завдати остаточного удару по її наївному щастю.

— От ми вирішили,— вів далі Шафров,— запросити співати Саніну і Карсавіну... спочатку вони заспівають соло, потім дуетом... У однієї

контральто, у другої сопрано, це буде гарно... Потім я зіграю на скрипці. Потім заспіває Зарудін, а Танаров акомпануватиме...

— Хіба офіцери братимуть участь у цьому концерті? — так само машинально, думаючи про інше, спитала Ляля.

— О, будуть! — замахав руками Шафров. — Аби лиш погодилась Саніна, а вони від неї не відстануть. Зарудін радий співати будь-де, аби співати. А це притягне до нас офіцерів, і ми зробимо збір на славу...

— Карсавіну запросить, — порадила Ляля, з сумним нерозумінням дивлячись на брата. «Не може бути, щоб він забув, — думала вона, — як же він може розмовляти про цей дурнуватий концерт, коли я...»

— Так я ж і кажу! — здивувався Шафров.

— О так, — слабо усміхнулась Ляля. — Ну... а Ліда Саніна... так, утім, ви казали...

— Авжеж, авжеж, — закивав Шафров. — Але кого б іще, га?

— Не знаю, — розгублено сказала Ляля, — у мене щось голова болить.

Юрій швидко озирнувся на неї і зі стражданням відвернувся. Бліда, з великими потемнілими очима сестра здалася йому надзвичайно слабою й печальною.

«Ох, нащо, нащо я сказав їй це, — подумав він, — для мене й самого це так незрозуміло, і для всіх це кляте питання, а для її маленької душі... Навіщо?»

Він ледь не смикнув себе за волосся.

— Панночко, — покликала її з дверей покоївка, — Анатолій Павлович приїхали...

Юрій знову злякано озирнувся на Лялю і, зустрівши її застиглий страдницький погляд, розгублено сказав Шафрову:

— Ви читали Чарльза Бредлоу?..

— Читав. Ми разом з Дубовою і Карсавіною читали. Цікава річ.

— Так... А вони хіба повернулись?

— Так.

— Коли? — з потаємним хвилюванням спитав Юрій.

— Іще позавчора.

— Невже? — перепитав Юрій, дослухаючись до того, що робить Ляля. Йому було нестерпно соромно і страшно, ніби він обманув сестру.

Ляля постояла, торкнула щось на столі й нерішуче рушила до дверей.

«Що я наробив!» — дослухаючись до її незвично нерівних кроків, подумав Юрій.

Ляля пройшла в залу, відчуваючи, що всередині в неї все застигло в напружено-скорботному подиві. Ніби вона заблукала в туманному лісі. Дорогою вона поглянула в дзеркало і побачила там потемніле хворе обличчя.

«Ну і нехай... нехай бачить!» — подумала вона. Посеред їдальні стояв Рязанцев і говорив Мико-

лі Єгоровичу своїм веселим по-панськи самовпевненим голосом:

— Явище це, звичайно, дивне, але воно зовсім нешкідливе.

При звуках його голосу щось затремтіло і обірвалося у Лялі в грудях. Побачивши її, Рязанцев урвав фразу, підійшов до неї і так подав їй обидві руки, наче хотів обійняти, але щоб цей рух був помітний і зрозумілий тільки їй одній.

Ляля знизу поглянула йому в обличчя, і губи в неї затремтіли. Вона мовчки і з зусиллям вивільнила руку і, пройшовши в залу, відчинила

скляні двері на балкон. Рязанцев зі спокійним подивом подивився їй услід.

— Моя Людмила Миколаївна зволять сердитись,— із жартівливою ніжністю сказав він Миколі Єгоровичу.

Микола Єгорович зареготав.

— Ну що ж, ходіть миріться!

— Нічого не вдієш! — комічно зітхнув Рязанцев і вийшов за Лялею на балкон.

Дощ усе йшов, і його тонкий водяний звук висів у повітрі. Але хмари, світліючи й рідшаючи, вже розходились угорі.

Притулившись щокою до мокрого холодного дерева стовпа, Ляля виставила голову під дощ, і її волосся відразу намокло.

— Моя принцеса гнівається... Лялечко! — сказав Рязанцев і потягнув її до себе, притискаючись губами до мокрого пахучого волосся.

І від цього дотику, такого знайомого і щасливого, все розтануло в грудях у Лялі, і перш ніж вона встигла щось надумати, руки її, майже проти волі, обвилися наволо міцної шиї Рязанцева і між довгими запаморочливими поцілунками вона сказала:

— Я на тебе страшенно сердита...

І їй самій було дивно, що нічого немає ні страшного, ні важкого, ні непоправного, зрештою — яке їй діло! Аби лиш кохати і бути коханою цим великим, вродливим чоловіком із такими широкими грудьми... Але за обідом їй було соромно дивитися на Юрія, що з нерозумінням поглядав на сестру, і, вибравши хвилину, Ляля благально прошепотіла йому:

— Я негідниця...

Юрій криво посміхнувся. У глибині душі він був радий, що все скінчилося добре, але не міг висловити зневаги до цієї міщанської терпимості та міщанського щастя. Він пішов до себе і майже до вечора просидів сам, а коли перед сутінками посвітлішало і вияснилось небо, взяв рушницю й вирушив на полювання, на те саме місце, де був учора з Рязанцевим. Про те, що сталося, Юрій старався не думати. Після дощу все болото ожило. Лунала сила-силенна нових різноманітних звуків, трава ворушилася від прихованого в ній таємничого життя. Жаби виспівували на всі голоси, якийсь птах виводив нескладні рипучі ноти, качки жваво кахкали десь у мокрій осоці, але на постріл не летіли. Юрію й не хотілося стріляти. Він завдав рушницю на плече і пішов додому, прислухаючись до кришталевих звуків і придивляючись до глибоких вечірніх барв.

«Добре,— думав він,— усе добре, лише людина потворна».

Здаля він побачив вогник на баштані й освітлені постаті Кузьми та Саніна, які сиділи просто біля вогню.

«Живе він тут чи що?» — з подивом і цікавістю подумав Юрій.

Кузьма щось говорив і сміявся, розмахуючи руками. Сміявся і Санін. Вогник, ще рожевий, а не червоний, як уночі, горів рівно, як свічка, угорі мирно і м'яко засяяло зірками небо. Пахло свіжою землею і збризнутою вологою травою.

Юрій чомусь боявся, що його помітять, і йому було сумно, що він не може піти туди, що між ним і цими людьми стоїть щось незрозуміле, пусте, ніби воно навіть не існує, але цілковито нездоланне, як безповітряний простір.

Він почувався зовсім самотнім. Світ із його вечірніми барвами, вогниками, зірками, людьми і звуками, повітряний і світлий, існував окремо від Юрія, маленького і темного всередині, як затемнена кімната, у якій хтось нудиться і плаче. Самотня туга так міцно проникла в його плоть і кров, що, коли він проходив повз баштан, сотні кавунів, що біліли в сутінках, нагадали йому людські черепи, розкидані на полі битви.

15

Літо розгорнулось, переповнюючись теплом і світлом, і здавалося, що між іскристим блакитним небом і натомленою спекою землею тремтить і струмує золотий серпанок. У гарячому мареві, розімлівши від спеки й опустивши непорушне листя, сонно стояли дерева, їхні короткі рідкі тіні безпорадно лежали в запиленій гарячій траві.

Проте в кімнатах було прохолодно. Відблиски саду м'яко зеленіли на стелях, і, дивно живі, коли все застигло в гарячому спокої, злегка хилитались на вікнах гардини.

Розстебнувши білий кітель, Зарудін повільно крокував із кутка в куток, і з особливою лінивою недбалістю, яку він ретельно виробив, показуючи крупні білі зуби, димів цигаркою. А Танаров, увесь спітнілий, у самій сорочці та рейтузах, лежав на дивані і крадькома стурбовано стежив за ним маленькими чорними очищами. Йому були край потрібні п'ятдесят карбованців, але він уже двічі просив їх у Зарудіна і, не наважуючись просити втретє, з нудьгою чекав, коли Зарудін сам згадає прохання. Зарудін пам'ятав, але в цьому місяці він уже програв сімсот карбованців, і йому було шкода грошей.

«За ним уже й так двісті п'ятдесят,— думав він, не дивлячись на Танарова і потроху дратуючись від спеки й образи,— дивно, чесне слово!.. Ми, звісно, маємо добрі взаємини, але як йому не соромно врешті-решт... Хоч би вибачився, що багато винен, і таке інше!.. Ні, не дам!» — з жорстокою радістю додав він подумки.

Увійшов денщик, маленький і веснянкуватий, весь вивалений в пуху. Він криво і мляво виструнчився і, не дивлячись на Зарудіна, сказав:

— Вашбродь, дозвольтє доложить, що як їхнє благородіє хотіло пива, так пиво все вийшло.

Зарудін, спалахнувши роздратуванням, мимоволі поглянув на Танарова.

«Ну от! — подумав він,— біс його знає, це стає зовсім нестерпним!.. Знає, що в мене вільної копійки немає, а ще й пиво!..»

— Горілка знов-таки кінчається,— додав солдат.

— Та йди ти к бісу... Там у тебе два карбованці лишилось, от і купи, що треба,— все більше досадуючи, відмахнувся Зарудін.

— Ні. Нічого не лишилось.

— Як так, що ти брешеш? — обурився Зарудін.

— Так що їхнє благородіє наказали пралі віддати, так я карбованець сім гривень віддав, а тридцять копійок на столі в кабінеті поклав, вашбродь...

— Ага...— удавано недбало, червоніючи і хвилюючись, озвався Танаров,— я вчора сказав... незручно, знаєш... Цілий тиждень баба ходить...

Червоні плями з'явилися на чисто виголених щоках Зарудіна, під тонкою шкірою недобро зарухались вилиці. Він мовчки пройшовся по кімнаті і раптом зупинився навпроти Танарова.

— Послухай,— промовив він, і голос його дивно затремтів,— я попросив би тебе не розкидатися моїми грошима...

Танаров увесь спалахнув і зарухався.

— Гм, дивно... це ж такі дрібниці...— ображено пробурмотів він, стенаючи плечима.

— Річ не в дрібницях,— заперечив Зарудін, ніби прагнучи йому за щось помститись,— а в принципі... З якої речі, скажи, будь ласка?

— Я...— почав був Танаров.

— Ні, я вже тебе попрошу! — тим самим наполегливим тоном перебив Зарудін.— Ти міг хоча б сказати... А це вкрай незручно!

Танаров безпорадно поворушив губами і похнюпився, обертаючи між тремтячими пальцями перламутровий мундштук. Зарудін трохи зачекав відповіді, потім круто повернувся і, брязкаючи ключем, поліз у стіл.

— На, купи, що треба...— сердито, але вже спокійніше сказав він солдатіві, подаючи сто карбованців.

— Слухаю,— відповів солдат і, повернувшись кругом, вийшов.

Зарудін повільно, роздумливо клацнув ключем від скриньки і засунув шухляду. Танаров мигцем глянув туди, де лежали необхідні йому п'ятдесят карбованців, провів їх несміливим поглядом і, зітхнувши, почав скромно закурювати. Йому було страшенно кривдно, і в той же час він боявся визнати цю кривду, щоб Зарудін не розсердився ще більше.

«Ну що йому ці два карбованці...— думав він,— знає ж, як мені потрібні гроші...»

Зарудін ходив по кімнаті, нетямлячись від роздратування, але потроху почав заспокоюватись, а коли денщик приніс пиво, Зарудін сам із насолодою випив склянку крижаної пінистої рідини і, обсмоктуючи кінчики вусів, заговорив, ніби нічого не сталось:

— А вчора в мене знову Лідка була... Цікава, брате, дівка!.. Вогонь!..

Танаров ображено мовчав.

Зарудін, не зважаючи, повільно пройшовся по кімнаті, при цьому очі в нього сміялися якимось спогадам. Здорове, сильне тіло мліло від спеки, і думки були гарячі, збудливі. Раптом він голосно, ніби коротким іржанням, розсміявся і зупинився.

— Ти знаєш... учора я хотів...— він вимовив особливе, грубе і страшенно принизливе для жінки слово,— так вона спершу дибки стала... Знаєш, у неї такий гордий вогник в очах іноді з'являється... Танаров, відчуваючи, як жадібно напружується його тіло, мимохіть розпустив лице в липку збуджену усмішку.

— А потім так... що мене самого ледь корчі не взяли! — здригаючись від нестерпно гострого спогаду, закінчив Зарудін.

— Щастить тобі, хай йому грець! — заздрісно вигукнув Танаров.

— Зарудін, ви вдома? — прокричав з вулиці розкотистий голос Іванова.
— Можна до вас?

Зарудін здригнувся від несподіванки і, як завжди, злякався, чи не чув хто-небудь його розповіді про Ліду Саніну. Однак Іванов кричав через паркан із провулка, його навіть не було видно.

— Удома, вдома! — крикнув Зарудін у відповідь. У передпокої почулися голоси та сміх, ніби туди ввалилася ціла ватага. Прийшли Іванов, Новиков, ротмістр Малиновський, ще два офіцери і Санін.

— Ур-ра! — оглушливо закричав Малиновський, косо переступаючи поріг і сяючи багряно-червоним обличчям, на якому посіпувались налиті щоки, а пухнасті вуса були схожі на два житні снопи.— Здорові були, хлопці!..

«Ех, дідько... знов четвертак щезне!» — з прикрістю подумав Зарудін. Та більше за все на світі він боявся, як би хто не подумав, що він не найщедріший, найбагатший і найбільш компанійський із офіцерів, і тому, широко усміхаючись, гукнув:

— Звідки ви такою компанією? Чудово!.. Гей, Черепанов!.. Тягни горілки і ще чогось!.. Збігай у клуб, скажи, щоб прислали ящик пива... Пива хочете, панове?.. Спека!

Коли з'явилися горілка і пиво, галас побільшав. Заходилися реготом, охоплені буйними веселощами, пили і кричали всі. Тільки Новиков був

похмурий, і на його завжди м'якому й лінивому обличчі раз у раз зринало щось недобре.

Учора він дізнався про те, що досі лишалося для нього таємницею, хоч уже все місто говорило про це, і відчуття нестерпної образи й гострого ревнивого приниження в першу хвилину приголомшило його.

«Не може бути! Брехня, плітки!» — подумав він спочатку. Його розум відмовлявся уявити собі горду, неприступно прекрасну Ліду, у яку він був так чисто, так святобливо закоханий, у мерзенно брудній близькості з Зарудіним, якого він завжди вважав безмежно нижчим і дурнішим за себе. Але потім дикі тваринні ревності піднялись із дна душі й закрили все. Була мить гіркою відчаю, а потім страшною, майже стихійною ненависті й до Ліди, і, здебільшого, до Зарудіна. Це почуття було таким незвичним для його м'якої, дещо млявої душі, що виявилось неможливим його витримати, і воно вимагало виходу. Усю ніч він провів на болісній межі нестерпної жалості до себе і темної думки про самогубство, а на ранок якимось застиг. Лишилося тільки дивне, зловісне бажання побачити Зарудіна. Тепер, під вигуки п'яних голосів, він сидів осторонь, машинально пив пиво і кожним атомом свого напруженого єства стежив за найменшими рухами Зарудіна, ніби звір, що зустрівся в лісі з іншим звіром і вже припав до землі перед стрибком, але прикидається, що нічого не бачить.

Усе — і усмішка, що відкривала білі зуби, і краса, і сміх, і голос Зарудіна, било гострими поштовхами у щось болюче, що складало, здавалося, саме єство Новикова.

— Зарудін,— раптом сказав високий і худий офіцер з надміру довгими руками, що теліпалися перед корпусом,— я тобі книжку приніс...

Крізь шум і гвалт Новиков одразу ж почув ім'я Зарудіна і його голос у відповідь, ніби всі мовчали, а тільки він говорив.

— Яку?

— Толстого, «Про жінок»,— чітко відповів довготелесий офіцер, і з його безбарвного довгастого обличчя було видно, який він

задоволений, що читає Толстого і говорить про нього.

— А, то ви Толстого почитуєте? — спитав Іванов, відзначивши цей гордий і наївний вираз.

— Фон Дейц — толстовець! — пояснив п'яний Малиновський і зареготав.

Зарудін узяв тонку червону брошурку, перегорнув кілька сторінок і спитав:

— Цікаво?

— А от побачиш! — захлинаючись від захвату, відповів фон Дейц.— Це, я тобі скажу, голова!.. Здається, ніби й сам усе знаєш...

— А навіщо... Віктору Сергійовичу читати Толстого, коли його власні погляди на жінок цілком певні...— стиха промовив Новиков, не підводячи очей від склянки.

— З чого ви зробили такий висновок? — обережно спитав Зарудін, інстинктивно відчувши загрозу.

Новиков промовчав. Усе в ньому рвалося закричати, ударити у вродливе, самовдоволене лице Зарудіна, збити його з ніг у дикому пориві жорстокої, випущеної на волю люті. Але слова не йшли з язика, і, сам відчуваючи, що говорить не те, що треба, і ще більше страждаючи та втрачаючи глузд від цього усвідомлення, Новиков криво посміхнувся і сказав:

— Досить на вас поглянути, щоб зрозуміти! Дивний і зловісний тон його голосу прорізав загальний шум — і відразу все стихло, як перед убивством. Іванов умить здогадався, в чому річ.

— Мені здається...— дещо змінившись на лиці, та відразу опанувавши себе, холодно почав Зарудін.

— Ну, панове, панове... Що там ще таке? — закричав Іванов.

— Облиш їх, нехай поб'ються! — усміхаючись, перебив Санін.

— Мені не здається, а це так і є... — усе ще не підводячи голови від склянки й тим самим тоном продовжував Новиков.

Однак жива стіна криків, махання руками, неприродно широко усміхнених облич і вмовлянь постала між ними. Зарудіна відтіснили фон Дейц і Малиновський, Новикова — Іванов та інший офіцер. Танаров почав наливати і щось кричати, ні до кого не звертаючись. Здійнялась фальшива, вдавано весела метушня, і раптом Новиков відчув, що вже не має сил продовжувати. Він недоладно кривив губи в усмішці, озирався на Іванова і офіцера, що відволікали його розмовами, і розгублено думав:

«Що ж це я... треба бити!.. Прямо — підійти і вдарити!.. Інакше я залишусь дурнем, усі вже здогадалися, що я шукав сварки...»

Та замість того він з удаваною цікавістю слухав, що кажуть Іванов і фон Дейц.

— У погляді на жінку я, знаєте, з Толстим не зовсім згоден... — самовдоволено просторікував офіцер.

— Жінка — самка, і це передусім! — відповів Іванов. — Серед чоловіків хоч одного на тисячу ще можна знайти такого, який заслуговує зватись людиною, а жінки... жодної серед них!.. Голі, рожеві, тлусті, безволосі мавпи, от і все!

— Оригінальне спостереження! — із задоволенням відзначив фон Дейц.

«І правда!» — гірко подумав Новиков.

— Е, милий мій! — відказав Іванов, змахнувши рукою просто перед носом фон Дейца. — Скажіть так: а я вам кажу, що кожна, хто на чоловіка подивиться з пожадливістю, та вже вчинила з ним перелюб у серці своїм... і дуже багато хто подумає, що чує безмежно оригінальну річ!..

Фон Дейц хрипко засміявся, ніби загавкав лягавий пес, і з заздрістю подивився на Іванова. Насмішки він не зрозумів, але заздрив, що не висловився так красиво.

Новиков несподівано простягнув йому руку.

— Що? — здивовано спитав фон Дейц, із цікавістю й чеканням дивлячись у простягнуту долоню.

Новиков не відповів.

— Куди? — спитав і Санін.

Новиков знову промовчав. Він відчував, що ще мить і ридання, які переповнили груди, ринуть через край.

— Знаю я, що з тобою, плюнь! — сказав Санін. Новиков поглянув на нього жалісним поглядом, губи в нього затремтіли і, махнувши рукою, він пішов, не прощаючись. У ньому скніло відчуття прикрого безсилля, як у людини, яка не підняла щось важке, і, щоб утішити себе, Новиков подумав: «Ну що ж... Що б я довів, якби натовк пику цьому мерзотнику? Вийшла б лише паскудна бійка... Та й не варто було руки бруднити!»

Але відчуття невтамованих ревнощів і огидного безсилля не минало, і в глибокій тузі Новиков прийшов додому, ліг обличчям у подушку і так пролежав майже весь день, караючись тим, що нічого іншого зробити не може...

— Хочете в макао [4](#)? — спитав Малиновський.

— Шкварте! — погодився Іванов.

Денщик розставив ломберний столик. Зосереджена жвавність охопила всіх, і Малиновський, твердо постукуючи короткими волохатими пальцями, узявся банкувати. Яскраві карти зручно, правильними колами розліталися по зеленому сукну, срібні карбованці з дзвінким стукотінням перекочувалися із табло на табло; як жадібні павуки,

заходили навсібіч руки, підбираючи гроші. Було чутно лише короткі слова і одноманітні вигуки завчених досади і задоволення. Зарудіну не щастило. Він уперто ставив на коло по п'ятнадцять карбованців і щоразу програвав. На його вродливому обличчі виступили зловісні плями безпредметного роздратування. Настрій його передався й іншим. Фон Дейц і Малиновський обмінялись різкостями.

— Я ставив на крила! — стримано зазначив фон Дейц, щиро дивуючись, що п'яний і грубий Малиновський сміє сперечатися з ним, розумним і порядним фон Дейцом.

— Що ви мені тут розкажете! — грубо крикнув Малиновський.— Кий чорт!.. Коли я б'ю, кажуть на крила, а коли даю...

— То есть, позвольте! — зле вимовляючи російською, як завжди, коли хвилювався, скипів фон Дейц.

— Не позволю... Візьміть назад... Та ні, візьміть!..

— А я вам кажу!..— тонким голосом закричав фон Дейц.

— Панове! Це казна-що! — раптом спалахнув Зарудін, жбурляючи карти.

Та відразу ж злякався і свого вигуку, і п'яних розхристаних людей, і карт, і пляшок — усіх обставин грубої армійської гульні, бо побачив у дверях нову особу.

Високий і тонкий пан у просторому білому костюмі й дуже високих тугих комірцях із подивом застиг на порозі, очима відшукуючи Зарудіна.

— О, Павле Львовичу!.. Яким вітром! — увесь червоний від збентеження, вигукнув Зарудін, квапливо підводячись назустріч.

Пан нерішуче зайшов до кімнати, і всі першим чином мимоволі помітили його абсолютно білі черевики, що втрапили в болото пивних калюж, корків і розтоптаних недопалків. І весь він був такий білий,

чистий і напахчений, що серед хмар тютюнового диму і п'яних людей скидався б на лілію в озері, якби не був таким худорлявим, нервово спритним і якби в нього не було маленького, з поганими дрібними зубками і тонкими вусиками обличчя.

— Звідки ви?.. Чи давно з Пітера? — з надмірною метушливістю проказав Зарудін, міцно потискаючи руку гостя.

— Учора тільки приїхав,— відповів нарешті білий пан, і голос у нього виявився самовпевнений, але слабкий, як придушений півнячий крик.

— Мої товариші по службі,— представив Зарудін,— фон Дейц, Малиновський, Танаров, Санін, Іванов... Панове — Павло Львович Волошин.

Волошин злегка вклонився.

— Будемо знати,— жахаючи Зарудіна, проголосив п'яний Іванов.

— Сюди, Павле Львовичу... Хочете вина або, може, пива?

Волошин обережно всівся в крісло і ніжно забілів на цератовій грубій оббивці.

— Я на секунду... не турбуйтеся! — із гидливою прохолодою, оглядаючи компанію.

— Ні, як же можна... Я звелю подати білого... Ви, здається, любите...

Зарудін вискочив у передпокій.

«Треба ж було цій погані саме сьогодні припертись! — із прикрістю подумав він, наказуючи денщику злітати по вино.— Цей Волошин усім знайомим у Пітері такого нарозказує, що в порядний дім потім і не впустять!»

Тим часом Волошин, не криючись, ніби почувався незмірно вищим за присутніх, продовжував роздивлятися компанію. Погляд його сірих скляних очиць був відверто допитливим, ніби йому показували

якихось дивних тваринок. Зріст, неприхована міць костистих плечей і костюм Саніна привернули його увагу.

«Цікавий тип... сила, мабуть!» — зі щирою прихильністю, яку всі маленькі та слабкі люди відчувають до великих і сильних, подумав він і хотів був заговорити, але Санін, спершись грудьми на підвіконня, дивився в сад.

Волошин затнувся і слабкий обірваний звук власного голосу вразив його.

«Хулігани якісь!» — подумав він. У цей час повернувся Зарудін.

Він усівся поруч із Волошином і став розпитувати його про Петербург і завод Волошина, щоб дати зро-

зуміти іншим, яка багата і поважна людина цей гість. І на його вродливому обличчі сильної тварини з'явився вираз дріб'язкового й дивного самовдоволення.

— Усе так само, як бачите, — байдужно відказав Волошин. — А ви як?..

— Що ж я!.. Животію! — сказав Зарудін і сумно зітхнув.

Волошин мовчав і зневажливо дивився в стелю, по якій нечутно блукали зелені відблиски саду.

— У нас тут одна розвага! — продовжував Зарудін, широким жестом захоплюючи в одне ціле і пляшки, і карти, і своїх гостей.

— Та-ак... — непевно протягнув Волошин, і в його тоні Зарудіну почулось: «А сам ти що?»

— Ну, втім, мені час... Я зупинився тут у готелі, на бульварі. Ми, звісно, ще побачимось, — заговорив Волошин, змінюючи тон і підводячись.

Саме в цю мить увійшов денщик, мляво виструнчився і оголосив:

— Вашбродь, панна прийшли...

— Що? — здригнувшись, перепитав Зарудін.

— Так точно.

— А, так... я знаю...— швидко і ніяково бігаючи поглядом, заговорив Зарудін, відчуваючи, як миттєве передчуття штрикнуло його в серце.

«Невже Лідка?» — зчудувався він.

Очі Волошина спалахнули жадібним і допитливим вогником, а його худорляве тіло заворушилося під білим просторим костюмом.

— Так... Ну, до побачення! — осміхаючись, виразно заговорив він.— А ви не міняєтесь!..

Зарудін криво і стурбовано усміхнувся. Волошин у супроводі Зарудіна швидко вийшов,

мигаючи білими черевиками і гострим поглядом оглядаючи все навколо.

Зарудін повернувся.

— Ну, панове... Танаров, став за мене, а я зараз...— квапливо бігаючи поглядом, проказав він.

— Дзуськи!..— озвався вже зовсім п'яний схожий на бика Малиновський.— Ми ще подивимося, що там за панна!

Але Танаров узяв його за плечі й силоміць повернув за стіл. Інші поспіхом розсідалися, намагаючись не дивитися на Зарудіна. Санін також сів, підсміюючись.

Він здогадався, що до Зарудіна прийшла Ліда, і непевне почуття ревнивої жалості до вродливої і тепер уже, цілком очевидно, нещасної сестри спалахнуло в ньому.

16

На ліжку Зарудіна боком, незручно, сиділа Ліда Саніна і розгублено зминала в руках хустинку. Навіть Зарудіна вразила зміна, що з нею сталася: від гордої, витонченої й сильної дівчини не лишилося й сліду, перед ним сиділа згорблена, розгублена і хворобливо слабка жінка. Обличчя її змарніло, зблідло, темні очі тривожно блукали.

Коли увійшов Зарудін, ці очі піднялись на нього і вмить опустились, і він інстинктивно відчув, що Ліда боїться його. Цілком несподівано в ньому піднялися злість і роздратування. Він замкнув двері і зовсім не так, як раніше, а грубо і прямо ступив до неї.

— Ти дивовижна людина,— ледве владаючи собою й чомусь відчуваючи пекуче бажання вдарити її, заговорив він,— у мене повна вітальня народу... брат твій тут... Наче не можна було вибрати іншого часу... Це казна...

Темні очі піднялися з дивним виразом, і, як завжди, Зарудін злякався своєї різкості, догідливо вишкірив білі зуби і, взявши Ліду за руку, сів поруч.

— Ну, втім, це байдуже, та я ж за тебе боюсь... я радий, я скучив...

Зарудін поцілував її трохи вологу й гарячу руку над рукавичкою.

— Це правда? — вимовила Ліда і знову підвела на нього очі, що ніби казали: «Чи правда, що ти кохаєш мене? Ти бачиш, яка я нещасна... зовсім не така, як раніше... Я боюсь тебе і вгадую весь жах свого приниження, та більше мені нема на кого спертися...»

— А ти хіба сумніваєшся? — невпевнено відказав Зарудін.

Від цих слів повіяло холодом. Він знову взяв її руку й поцілував.

Дивна і складна плутанина почуттів і думок була в ньому. Ще два дні тому, ось на цій білій подушці було розметане темне Лідине волосся, звивалось у пароксизмі пристрасті її гнучке, гаряче та пружне тіло, горіли губи, проймаючи все його єство темним вогнем нестримної насолоди. У ту мить увесь світ, усе життя, всі його насолоди об'єдналися для нього в тому, щоби пристрасніше, ніжніше і грубіше, безсоромніше й жорстокіше мучити саме це спаленіле, вимогливе й покірне тіло. А тепер він раптом відчув, що вона йому бридка, що йому хочеться піти, відштовхнути її, не бачити і не чути.

Бажання це було таким великим і нездоланим, що навіть сидіти поруч із Лідою здавалося мукою. Однак у той же час темний, змістий страх перед нею забирав у нього волю і приковував до місця. Усім єством Зарудін усвідомлював, що нічим не зв'язаний, що володів нею з її згоди, нічого не обіцяючи, та разом з тим йому здавалося, що він глибоко втрапив у якусь грузьку чіпку масу, проти якої неможливо боротися. Він чекав, що Ліда чогось вимагатиме від нього, і він муситиме або погодитись, або зробити щось складне, брудне і огидне. При цьому він почувався цілковито безсилим. Це було прикро й обурювало. Хотілося крикнути, сказати раз і назавжди, що вона не має права нічого від нього вимагати, та замість цього в Зарудіна полохливо завмерло серце, і він сказав дурницю, очевидну навіть для нього самого:

— О жінки, жінки, як казав Шекспір!..

Ліда злякано поглянула на нього. І раптом ніби яскраве й безжалісне світло осяяло її душу. В одну мить вона зрозуміла, що пропала: те велике, чисте й величне, що вона могла дати, вона віддала людині, якої не існує. Прекрасне життя, чистоту, якій нема вороття, і сміливу гордість кинуто під ноги паскудному боязкому звіряті, що не вміє відчувати вдячності, а просто обгидило все це в актах своєї темної й тупої похоті. Вибух відчаю ледве не кинув її на підлогу з безсилим риданням, але з хворобливою пристрастю відчай змінився напливом мстивої й гострої злості.

— Невже ви не усвідомлюєте своєї дурості! — уривчасто, крізь зціплені зуби, вимовила вона, посунувшись упритул до Зарудіна.

Ці грубі слова і погляд, запалений ненавистю, були такими несподіваними у витонченій і жіночній Ліді, що Зарудін відсахнувся. Але він не зрозумів справжнього значення цього погляду і спробував звести все на жарт.

— Що за слова? — здивовано й ображено сказав він, витріщаючись і піднімаючи плечі.

— Мені не до того, щоб добирати слова! — гірко відмовила Ліда.

— Ну, навіщо стільки трагізму! — скривившись, озвався Зарудін, із несподіваним збудженням несвідомо обводячи поглядом вигин її точених, округлих рук і плечей. Щось у її голосі знову повернуло йому впевненість у власній зверхності.

Наче вони стояли на різних чашах терезів, і коли опускалась одна, вмить піднімалася друга, і Зарудін із гострим задоволенням відчув, що дівчина, яку він підсвідомо вважав вищою за себе і до якої відчував інстинктивний страх навіть у хвилині пристрасних пестощів, грає тепер найнікчемнішу і найганебнішу роль. Це завдало йому втіхи і змусило полагіднішати.

Він ніжно взяв її за безвільно опущені руки і трохи потягнув до себе, вже збуджуючись і починаючи частіше дихати.

— Ну, годі... адже не сталось нічого жахливого!

— Ви гадаєте? — знаходячи силу в іронії й дивлячись на нього незвичайно пильним поглядом, спитала Ліда.

— Ну, звісно! — відповів Зарудін і спробував її обійняти тими особливими, збудливо безсоромними обіймами, силу яких він знав.

Та від неї віяло тільки холодом, і руки його ослабли.

— Ну, годі... чого ти розгнівалася, моя кицю! — з ніжним докором промовив він.

— Дайте спокій!... — зі злим зусиллям Ліда вивернулася із його рук.

Зарудін образився — порив його пристрасті було змарновано.

«Чорт зна що! — подумав він.— От і зв'яжись з ними!..»

— Та що з тобою таке? — роздратовано спитав він. Червоні плями виступили в нього на вилицях. Ліда, ніби це питання раптом відкрило їй щось, затулила обличчя руками і цілком несподівано для Зарудіна залилася слізьми. Вона плакала так, як плачуть сільські жінки: ховаючи лице, нахиляючись усім тілом уперед і протяжно схлипуючи. Довгі пасма волосся повисли вздовж її мокрого обличчя, і вона зробилася майже потворною.

Зарудін розгубився. Усміхаючись і водночас боючись її образити цією усмішкою, він спробував відвести її руки від обличчя, проте Ліда затято опиралась і плакала.

— О, Господи! — вирвалось у Зарудіна. Йому знову захотілося grimнути на неї, штовхнути, сказати що-небудь грубе.— Та чого ти, власне, рюмсаєш?.. Ну, зійшлась ти зі мною... ну? Ото вже горе! І чому саме зараз, що таке? Та припини ж урешті! — верескнув він і смикнув її за руку.

Лідина голова сіпнулась від поштовху, і вона раптово замовкла, опустивши руки, зіщулившись і з дитячим страхом дивлячись на нього знизу вгору. Божевільна думка, що тепер кожному дозволено її бити, раптом промайнула в неї в голові. Але Зарудін заговорив улесливо і невпевнено:

— Ну, Лідочко... годі! Ти сама винна... До чого ці сцени... Ну, ти багато втратила, та зате і щастя було багато... Ніколи нам не забути ці...

Ліда знову заплакала.

— Та припини ж! — гаркнув Зарудін.

Він пройшовся по кімнаті, посмикуючи вуса, губи його тремтіли.

Було тихо, за вікном похитувалось тонке зелене гілля, напевно, зачеплене птахом. Зарудін насилу опанував себе, підійшов до Ліди і обережно обійняв її. Проте вона знову вирвалася і, гостро вивернувши лікоть, ненароком ударила його в підборіддя, та так, що зуби Зарудіна виразно клацнули.

— А, чорт! — вигукнув він, розлютившись і від болю, і ще більше від того, що звук цей був несподіваним — і смішним.— Та від цього в кого хочеш урветься терпець! Хоч би зрозуміти, нарешті, в чому річ!

— А ви справді не знаєте? — іронічно протягнула Ліда.

Повисла мовчанка. Ліда вперто дивилася на нього, і обличчя її горіло. Зненацька Зарудін почав бліднути, швидко і рівно, ніби сірий наліт укривав його лице.

— Ну, що ж ви?.. Що ви мовчите? Кажіть щось, утішайте! — заговорила Ліда, і голос її поступово перейшов на істеричний крик, що налякав її саму.

— Я... — проказав Зарудін, і нижня губа його затремтіла.

— Так, на жаль, ви! — прокричала Ліда, задихаючись від злих і розпачливих сліз.

Ряд комбінацій із блискавичною швидкістю промайнув у голові Зарудіна, ніби туди ввірвалася згряя наляканих мишей. І перша з них була — негайно розірвати з Лідою, дати грошей, щоб вона влаштувала викидень, і скінчити з цією історією. Та хоч він і вважав це найкращим для себе і тому необхідним, Ліді про це не сказав.

— Я справді не чекав... — пробурмотів він.

— Не чекав! — вигукнула Ліда.— А про що ж ви думали?

— Лідо... я ж нічого не... — проказав Зарудін, боячись того, що хотів сказати, і відчуваючи, що все одно скаже.

Ліда і без слів його зрозуміла. Гримаса відчаю викривила її обличчя. Вона безпорадно опустила руки і знову сіла на ліжко.

— То що ж мені робити? — з дивною задумою проказала вона ніби сама до себе.— Утопитись, чи що?

— Н-ну... навіщо ж так?..

— А знаєте, Вікторе Сергійовичу,— раптом проникливо, гостро дивлячись йому в очі, повільно промовила Ліда,— ви ж, певно, зовсім не від того, щоб я втопилась!

І в її очах, і в губах, що гарячково тремтіли, було щось настільки печальне та страшне, що Зарудін мимоволі відвів погляд.

Ліда підвелась. Раптом їй зробилося страшно і гидко від того, що вона могла думати про нього як про рятівника, про те, щоб лишитися з ним назавжди. Їй захотілося висловити йому свою зневагу, але вона відчула, що коли заговорить, то розплачеться, і цим ще більше принизить себе. Останні залишки гордості втримали її, і замість того вона здушено, але чітко й виразно промовила, ніби дала ляпаса:

— С-скотина!!!

І кинулась до дверей. Мереживо її рукава зачепилось за клямку і з тріском розірвалося.

Уся кров ударила в голову Зарудіну. Якби вона крикнула «мерзотник» або «негідник», він би зніс це цілком спокійно. Проте слово «скотина» так суперечило його уявленню про себе, що Зарудін розгубився. Почервоніли навіть білки його красивих випуклих очей. Він розгублено усміхнувся, стенив плечима, застебнув і знову розкрив кітель — і раптом відчув себе нещасним.

Та водночас десь у глибині його тіла виникло й почало рости відчуття свободи і радості, що, так чи інакше,— усе це скінчилось. Боязка думка підказала йому, що така жінка, як Ліда, більше ніколи не повернеться.

На мить йому стало прикро, та він махнув рукою.

— Та й біс із нею... чи мало їх!

Він поправив кітель, іще тремтячими руками закурив і, надавши обличчю безтурботного вигляду, вийшов до гостей.

17

Серед тих, хто залишився у вітальні, ніхто, крім п'яного Малиновського, вже не цікавився грою. Усім було страх як цікаво, що за жінка і для чого прийшла до Зарудіна. Ті, хто здогадувався, що це Ліда Саніна, підсвідомо заздрили, і уява заважала їм грати, малюючи її чарівливу голість і злягання з Зарудіним.

Санін недовго посидів за ломберним столом, підвівся і сказав:

— Не хочу більше. До побачення.

— Чекай, друже, куди ж ти? — спитав Іванов.

— Піду погляну, що там робиться, — відповів Санін, тицьнувши пальцем у замкнені двері. Усі засміялись із його слів, як із жарту.

— Годі блазнювати! Сідай, вип'ємо! — сказав Іванов.

— Сам ти блазень! — байдуже заперечив Санін і пішов геть.

Коли Санін вийшов у вузький провулок, де росла соковита й густа кропива, він зміркував, куди мають виходити вікна спальні Зарудіна. Він дістався паркану й легко виліз на нього. Нагорі він ледь не забув, нащо сюди заліз — так приємно було дивитися вниз на зелену траву і густий сад, усіма напруженими від зусилля м'язами відчуваючи свіжий і м'який вітерець, що наскрізь продував його тонку сорочку.

Потім він зіскочив униз, утрапив у кропиву, почухав ужалене місце й пішов по саду. До вікна він підібрався саме тоді, коли Ліда промовила: «А ви справді не знаєте?» — і відразу ж за дивним звучанням її голосу зрозумів, у чому річ.

Притулившись плечем до стіни, він дивився в сад і з цікавістю слухав перемінені, засмучені, збуджені голоси коханців. І йому було шкода вродливу принижену Ліду, до чарівного образу якої так не пасувало

грубе, тваринне й важке слово «вагітна». Та більше ніж сама розмова, його цікавив дивний контраст між дикими та злими голосами людей у кімнаті і світлою тишею в зеленому саду, що належав тим самим людям.

Білий метелик, опускаючись і злітаючи, легко літав над травою, купаючись у сонячному повітрі, і Санін так само уважно стежив за його польотом, як і за тим, що чув.

А коли Ліда крикнула: «С-скотина!» — Санін весело розсміявся, відштовхнувся всім тілом від стіни і, вже не думаючи про те, що його можуть побачити з вікон спальні, повільно пішов по саду.

Ящірка, яка квапливо перебігла йому дорогу, привернула його увагу, і Санін довго стежив за її гнучким трав'янисто-зеленим тільцем, що спритно рухалось у бур'яні.

18

Ліда пішла не додому, а зовсім в інший бік.

Вулиці були безлюдні, спекотне марево струмувало в повітрі. Короткі тіні лежали під парканами і стінами, знищені переможною спекою.

Не помічаючи, спекотно чи холодно, світло чи темно, Ліда швидко йшла вздовж парканів, що заросли запорошеною травою, сухими блискучими очима дивлячись під ноги. Зрідка їй зустрічалися байдужі, засапані, розварені спекою люди, та їх було мало — літня післяобідня тиша стояла над містом. Якийсь білий цуцик, обережно принохуючись, причепився до Ліди. На розі стояв хлопчик — маленький, кумедно гладкий, в сорочині, що вибилася ззаду з панталонів, і, надимаючи вимазані щоки, відчайдушно пищав у стручок акації.

Усе це ковзало поверхнею Лідиної свідомості, а душа її була замкнена. Темна сила, що відрізала

її від світу, несла її, самотню й заціпенілу, мимо зелені, сонця і радощів життя все далі й далі, до чорної діри, близькість якої вже відчувалася в холодній тузі, що стискала серце.

Неподалік проїхав знайомий офіцер і, помітивши Ліду, змусив пританцьовувати свого рудого, трохи спітнілого коня, на гладенькій шерсті якого грали золоті відблиски.

— Лідіє Петрівно, — гукнув він веселим дзвінким голосом, — куди ви в таку спеку?

Ліда ковзнула поглядом по його кашкету, хвацько заломленому над спітнілим чолом, і промовчала, тільки за звичкою кокетливо всміхнулась. І раптом розгублено спитала себе: «Куди і справді?»

У неї не було ні злості, ні думок про Зарудіна. Коли вона йшла до нього, сама не знаючи навіщо, їй здавалося, що не можна жити і неможливо розв'язати своє горе без нього, але тепер він просто зник із її життя. Усе це померло, а те, що лишилось, стосувалося тільки її. Отже, їй і вирішувати.

Швидко і гарячково чітко запрацювали думки. Найжахливішим було те, що горда і прекрасна Ліда зникне, а замість неї залишиться маленька, загнана тварина, з якої всі знущатимуться, яка буде зовсім безпорадною перед плітками і цькуванням. Треба зберегти гордість і красу, піти від бруду туди, куди не долине його липка хвиля.

І щойно Ліда усвідомила це, відразу ж відчула, що навколо порожнеча, що світло сонця, життя і люди вже не для неї, що вона серед них самотня, що нема куди йти і треба померти.

Це уявилося їй так завершено чітко, ніби кам'яне коло замкнулось, відокремивши її від усього, що було і що могло бути. На мить зникло навіть те жахливе своєю непотрібністю і невідхильністю відчуття чогось усередині її, що було ще незрозумілим, але вже зруйнувало її життя.

Навколо утворилась безбарвна порожнеча, у якій панувала байдужість смерті.

«Як це, власне кажучи, просто!.. І нічого більше не треба!» — подумала Ліда, озираючись навколо й нічого не бачачи.

Вона враз пришвидшила крок, хоч і без того вже не йшла, а майже бігла, плутаючись у широкій модній спідниці.

«Ось цей будинок, а там ще один, із зеленими віконницями, а потім пустир...»

Річки, мосту і того, що мало там відбутися, Ліда поки не уявляла. Була якась туманна порожня пляма, де все скінчиться.

Однак такий стан тривав лише доти, доки Ліда не ступила на міст. А коли вона зупинилася біля поруччя і внизу, за ним, побачила каламутну зеленкувату воду, відразу зникло відчуття легкості, і все її єство сповнилося важким страхом і чіпким бажанням жити. І тієї миті вона почула звуки голосів, горобине цвірінькання, побачила сонячне світло, білу ромашку в кучерявій зелені берега, цуцика, який так і трюхикав за нею, остаточно вирішивши, що Ліда — його законна хазяйка. Цей песик усівся навпроти Ліди, підігнувши передню лапку, і зворушливо закрутив хвостиком, залишаючи на піску кумедні ієрогліфи.

Ліда пильно подивилася на нього — і ледве не схопила в обійми. Крупні сльози виступили в неї на очах. Відчуття жалості до свого милого і красивого життя, яке мусило загинути, виявилось таким великим, що в Ліди запаморочилось у голові, і вона судомно сперлася на гаряче від сонця поруччя. Із цим рухом вона впустила у воду рукавичку і з німим жахом провела її поглядом.

Рукавичка, кружляючи, полетіла у воду й нечутно впала на рівну сонну поверхню. Від неї до берегів пішли швидкі кола, і Ліді було видно, як потемніла, намокаючи, світло-жовта рукавичка, і як повільно вона занурилась у темну зелену глибину. Ліда, напружуючи зір, намагалася не втратити її з очей, але жовта пляма виднілася все слабше, ось вона майнула ще раз і другий — і безгучно зникла. Перед Лідиними очима й далі була тільки рівна, сонна поверхня.

— Як же це ви, панно! — прозвучав зовсім поряд жіночий голос.

Ліда злякано відсахнулась від поруччя і глянула в обличчя гладкої курносої молодиці, що дивилася на неї з цікавістю і жалем.

І хоч цей жаль стосувався лише потонулої рукавички, Ліді здалося, що добродушна жінка знає і жаліє її, і на мить у неї з'явилася думка, що якби розказати все, то стало б легше і простіше. Та, ніби розпавшись надвоє в цю хвилину, Ліда усвідомлювала, що це неможливо. Зашарівшись, вона пробурмотіла: «Нічого, не страшно...» — і нерівно, наче п'яненька, пішла геть із мосту.

«Тут не можна... Побачать, витягнуть...» — промайнуло в холодно спорожнілій Лідиній голові.

Вона одразу повернула ліворуч берегом, на вузьку стежку, протоптану в кропиві, ромашці, лопухах і гірко-пахучому полині, що тяглася між річкою і плотом якогось саду.

Тут було тихо й мирно, як у сільській церкві. Верби, звісивши тонке гілля, задумливо дивились у воду; сонце плямами і смугами мережало зелений крутий берег; широкі лопухи тихо дрімали у високій кропиві, а реп'яхи чіплялися за мережива Лідиної спідниці. Якась кучерява, висока, як деревце, трава обсіпала її дрібним білим пилком. Тепер Ліда вже змушувала себе йти туди, куди йшла, всупереч могутній внутрішній силі, що цьому опиралась.

«Треба, треба, треба, треба...» — повторювала вона в глибині душі, і ноги її ніби на кожному кроці розриваючи якісь липкі пута, насилу несли її все далі й далі від мосту, до того місця, яке раптом чомусь уявилося їй кінцем шляху.

Та коли Ліда прийшла туди й побачила чорну холодну воду, що швидко огинала навислий берег за тонким сплутаним пруттям верболозу, то зрозуміла, як їй хочеться жити, як страшно помирати і як усе-таки вона помре, тому що жити їй не можна. Вона насліп упустила парасольку та вцілілу рукавичку на траву і звернула зі стежки просто в гущавину прибережного бур'яну, до води.

У цю хвилину Ліда згадала і відчула неймовірно багато: на самому дні її душі давно забутий дитячий голосок із наївним благанням і страхом повторював: «Господи, спаси... Господи, поможи...», звідкись виринув мотив арії, яку вона зовсім недавно розучувала, і вся вона промайнула у неї в голові. Вона згадала Зарудіна, але не затрималась на ньому; змигнуло обличчя матері, в цю мить безмежно їй дороге і миле,— і саме це обличчя штовхнуло її до річки. Ніколи досі Ліда не розуміла так ясно і глибоко, що мати та інші люди, які любили її, власне, любили не ту Ліду, якою вона була, з її вадами і бажаннями, а те, що їм хотілося в ній бачити. І тепер, коли вона зійшла з дороги, що, на їхню

думку, була для неї єдиною, саме ці люди, і найбільше мати, почнуть її мучити.

Далі все сталося, як у маренні: і страх, і бажання жити, і усвідомлення неминучості, і недовіра, і впевненість у тому, що все скінчено, і надія на щось, і розпач, і болісне впізнавання місця, де їй належало померти, і чоловік, схожий на її брата, що поспіхом перелазив через пліт і біг до неї.

— Нічого дурнішого придумати не могла! — викрикнув Санін, важко дихаючи.

За невловимим поєднанням думок і прагнень Ліда прийшла саме туди, де закінчувався сад Зарудіна. Саме тут, спираючись на напівзруйнований пліт, у страшенно незручній позі, захована від місячного світла чорною тінню дерев, вона вперше віддалась Зарудіну.

Санін ще здаля помітив її і здогадався, що вона збирається зробити. Першим його порухом було піти геть і не заважати їй вчинити по-своєму, та її стрімкі рухи, мимовільні й болісні, змусили його серце стиснутись від жалощів, і він бігом, стрибаючи через кущі та лави, кинувся до сестри.

На Ліду голос брата подіяв із неймовірною силою: до краю напружені в боротьбі з собою нерви вмить ослабли, в голові млосно запаморочилось. Ліда вже не могла втямити, де вона, у воді чи на березі. Санін устиг перехопити її просто біля кручі, і власні спритність і сила йому дуже сподобалися.

— Ось так! — сказав він.

Потім відвів Ліду до плоту, посадовив на перелаз і розгублено роззирнувся.

«Що ж мені тепер з нею робити?» — подумав він. Проте Ліда майже відразу прийшла до тями і, бліда, розгублена і слабка, ніби надламана, гірко і нестримно заплакала.

— Боже мій, Боже! — схлипуючи, як дитина, промовила вона.

— Дурненька ти! — ніжно і співчутливо сказав Санін.

Ліда не розчула чи не зрозуміла, та коли Санін поворушився, судомно вхопилася за його руку і заридала ще голосніше.

«Що я роблю! — з жахом подумала вона.— Не можна плакати, треба обернути все на жарт... він здогадається!»

— Ну, чого ти страждаєш! — лагідно гладячи її плечі, продовжував Санін.

Ліда несміливо, з-під капелюшка, зовсім подитячому подивилася йому в обличчя і притихла.

— Я ж усе знаю,— мовив Санін,— давно знаю... усю цю історію...

Хоч Ліда розуміла, що багато хто здогадується про її зв'язок, усе одно, ніби брат ударив її в обличчя, відсахнулась усім своїм гнучким тілом, а її широко розплющені очі вмить висохли і наповнились жахом.

— Ну, чого ти?.. Ніби я тобі на хвоста наступив! — добродушно посміхнувся Санін, узяв її за круглі м'які плечі, що полохливо здригалися під його сильними пальцями, і знову всадовив на пліт.

— Що тебе, власне, так засмутило? — спитав Санін.— Те, що я все знаю? То невже ж ти, віддавши зарудіну, такої недоброї думки про свій вчинок, що боїшся в ньому навіть зізнатися?.. От уже чого я не розумію!.. А те, що Зарудін з тобою не одружиться, так це слава Богу. Ти й сама тепер знаєш... та й раніше знала, що це людинка хоч і красива, і для кохання придатна, та загалом паскудна й підла... Тільки й було в ньому хорошого, що врода, але нею ти вже скористалась!

«Він скористався мною, а не я... або... я теж... так!.. Господи!» — проносилося у запаленій Лідиній голові.

— Ось те, що ти вагітна...

Ліда заплющила очі і втягла голову в плечі.

— Це, звісно, кепсько,— вів далі Санін м'яко і неголосно,— по-перше, тому, що народжувати немовлят діло нудне, брудне, болюче і безглузде, а подруге, і це головне,— тому що люди тебе замучать... Лідочко ти моя! — відчуваючи приплив ніжності до дівчини, урвав сам себе Санін.— Нікому ти зла не зробила, і якщо народиш хоч тузінь немовлят, то від цього нікому, крім тебе, лиха не буде!

Санін помовчав, замислено покушуючи вус, і схрестивши на грудях руки.

— Я б тобі сказав, що треба робити, але ти надто слабка і недостатньо розумна для цього... У тебе не вистачить ні зухвальства, ні сміливості... Однак і помирати теж не варто. Поглянь, як навколо добре... Он як сонце світить, як вода тече... Уяви, що після твоєї смерті всі дізнаються, що ти померла вагітною. Ну, і що тобі до того?.. Отже, ти помираєш не через те, що вагітна, а через те, що боїшся людей, боїшся, що вони не дозволять тобі жити. Увесь жах не в тому, що ти нещасна, а в тому, що ти ставиш це нещастя між собою і життям і гадаєш, що далі вже немає нічого. А насправді життя лишається таким, як і було... І ти не боїшся тих людей, які тебе не знають, а боїшся тільки тих, хто тобі близький, і найбільше тих, хто тебе любить і для яких твоє «падіння» буде жахливим ударом — тільки тому, що воно сталося не на шлюбному ложі, а де-небудь у лісі, на траві. І вони без вагань вирішать покарати тебе за твій гріх. То що ж і тобі в них?.. Значить, вони дурні, жорстокі й пусті, а ти мучишся і збираєшся померти заради дурних, пустих і жорстоких людей?..

Ліда повільно підвела на нього розширені очі, і Санін побачив у них іскру розуміння.

— Що ж мені робити... як бути? — з тугою промовила вона.

— У тебе два виходи: або позбутися цієї дитини, нікому на світі не потрібної, чиє народження, крім горя, нікому в цілому світі не принесе нічого...

Одна річ — убити істоту, яка вже зрозуміла радість життя і жах смерті, а вбити зародок, безтямну грудочку плоті...

Темний переляк промайнув у Лідиних очах. Дивні почуття охопили її: спочатку гострий сором, такий, ніби її роздягли догола і грубими пальцями рились у потайних закутках її тіла. Їй було страшно глянути на брата, щоб вони обоє не померли від сорому. Але сірі очі Саніна дивились ясно і твердо, голос не тремтів і був спокійним, ніби вимовляв найпростіші слова, що нічим не відрізнялися від усіх інших. І під непохитністю цих слів сором розлізся, втратив силу і навіть сенс. Ліда побачила глибоке дно цих слів і відчула, що в ній самій немає вже ні сорому, ні страху. Тоді, злякавшись своєї зухвалості, вона з відчаєм схопилася за скроні, змахнувши легкими рукавами сукні, як наляканий птах крильми.

— Не можу... не можу я! — перебила вона. — Можливо, це й так, можливо... Та я не можу... це жахливо!

— Ну, не можеш, нехай... — опускаючись перед нею на коліна і бережно відводячи її руки від обличчя, сказав Санін. — Тоді доведеться приховувати... Я зроблю так, що Зарудін поїде звідси, а ти... ти вийдеш заміж за Новикова і будеш щасливою... Я ж знаю, що якби не з'явився цей красивий жеребець, ти покохала б Новикова... до того все йшло... На звук імені Новикова щось світле і миле промайнуло в Лідиній душі. Через те, що Зарудін зробив її такою нещасною, і через те — вона знала, — що Новиков ніколи б так не вчинив, Ліді на мить здалося, ніби все це можна було виправити: зараз вона встане, піде кудись, щось скаже, усміхнеться, і життя знову заграє всіма своїми сонячними барвами. Знову можна буде жити, кохати, тільки набагато краще, міцніше й чистіше. Та вона тієї ж миті згадала, що це неможливо, що вона вже брудна, заплямована негідною, дурною розпустою.

Грубе слово, якого вона ніколи не вимовляла, раптом зринуло в її пам'яті. Цим словом, як важким ляпасом, вона затаврувала себе з хворобливою насолодою, і сама злякалась. «Боже мій... Але хіба це так, хіба я така?.. Авжеж, авжеж... така, така!..»

— Що ти кажеш! — із розпачем прошепотіла вона братові, нестерпно соромлячись свого звучного і прекрасного голосу.

— А що? — спитав Санін, дивлячись згори на її красиве скуйовджене волосся над похиленою білою шиєю, по якій рухалася золота плямка сонячного світла, що прослизнуло між листям.

Йому раптом зробилося страшно, що не вдасться вмовити її, і ця вродлива молода жінка, здатна дати щастя багатьом людям, відійде в безтямну порожнечу.

Ліда безпорадно мовчала. Вона намагалася придушити в собі жадану надію, яка проти волі охоплювала все її тіло. Їй здавалося, що після того, що трапилось, соромно не тільки жити, а навіть хотіти жити. Але могутнє, наповнене сонцем молоде тіло відкиладо ці потворні думки, ніби отруту.

— Що ж ти мовчиш? — спитав Санін.

— Це неможливо... Це було б підло, я...

— Облиш ти, будь ласка, ці дурниці... — невдоволено відказав Санін.

Ліда знову скоса поглянула на нього повними сліз очима.

Санін помовчав, підняв якусь гілочку, перекусив її й кинув.

— Підло, підло... — промовив він. — Тебе страшенно вразило те, що я сказав... А чому? Ні ти, ні я на це питання конкретної відповіді не дамо... А якщо й дамо, то це буде не відповідь! Ти вважаєш, що це злочин? А що таке злочин? Коли під час пологів матері загрожують смерть, розрізати на шматки, четвертувати, роздушити голову сталевими щипцями вже живій, готовій закричати дитині — не злочин, а нещасна необхідність!.. А припинити несвідомий фізіологічний процес, щось таке, що ще не існує, якусь хімічну реакцію, — це, по-твоєму, злочин, щось неможливе, хоча від цього не меншою мірою залежить життя жінки, і навіть більше, ніж життя, — її щастя!.. Чому? Ніхто не знає, але всі згодні! — Санін осміхнувся. — Ех, люди, люди...

Створять собі примару, умову, міраж — і страждають. А самі кричать: «Людина — це прекрасно, важливо, незбагненно! Людина — цар природи!» Цар, якому ніколи не випадає царювати: усе він страждає і боїться власної тіні!

Санін помовчав.

— Та, власне, не в тому річ. Ти кажеш — підло. Не знаю... може. Та якщо розказати про твоє падіння Новикову, він переживе жорстоку драму, може, навіть застрелиться, але кохати тебе не припинить. І він сам буде винен, тому що страждає від тих самих забобонів, у які нібито не вірить. Якби він був справді розумним, він не надавав би ніякої ваги тому, що ти з кимось спала, вибач за грубий вислів. Ні тіло твоє, ні душа від цього не стали гіршими... Боже мій, він же одружився б з удовою, наприклад, якби покохав її! Отже, справа тут не в факті, а в тій плутанині, яка у нього в голові. А ти... Якби людині було властиво кохати лише один раз, то зі спроби покохати знову нічого б не вийшло, було б боляче, зле і незручно. А цього нема... Покохаєш ти Новикова... А не покохаєш, то... Їдьмо зі мною, Лідочко! Жити можна скрізь!..

Ліда зітхнула, ніби намагаючись виштовхнути зсередини щось важке.

«А може, і справді все буде знову добре... Новиков... він милий, добрий і... і вродливий теж... Ні... Так... Не знаю...»

— Ну, що було б, якби ти втопилась? Добру і злу ні прибутку, ні шкоди... Затягло б мулом твій розпухлий, потворний труп, потім би тебе витягли й поховали... Ото й усе!

Перед очима в Ліди заколихалась зелена зловісна глибина, потяглись повільними, зміїстими рухами якісь слизькі нитки, смуги, бульбашки, зробилося раптом страшно і бридко.

«Ні, ні, ніколи... Нехай ганьба, Новиков, будьщо, тільки не це!» — бліднучи, подумала вона.

— Он ти як очманіла зі страху! — сміючись, сказав Санін.

Ліда усміхнулась крізь сльози, і ця випадкова усмішка, ніби показавши, що ще можна сміятися, зіграла її.

«Хай там як, треба жити!» — з пристрасним і майже переможним поривом подумала вона.

— Ну от,— радісно сказав Санін і рвучко підвівся.— Ні від чого не буває так тоскно, як від думки про смерть, але якщо не перестанеш чути і бачити життя, то й живи! Так?.. Ну, давай лапку!

Ліда простягла йому руку, і в цьому несміливому жіночньому русі була дитяча вдячність.

— От і добре... Гарна в тебе ручка!

Ліда мовчки усміхнулась.

Не слова Саніна подіяли на неї. У ній самій було величезне й уперте життя, і хвилина слабкості лиш натягнула його, як струну. Іще один рух — і струна б порвалась, але цього не сталося, і вся душа її ще доладніше і дзвінкіше зазвучала зухвалістю, жагою життя і відчайдушною силою. Із захватом і подивом, із незнайомою їй бадьорістю, Ліда дивилась і слухала, кожною клітинкою свого ества вловлюючи могутнє радісне життя у світлі сонця, у зеленій траві, у річці, що бігла наскрізь пронизана світлом, в усміхненому спокійному обличчі брата — і в ній самій. Їй здалося, що вона все бачить і чує вперше.

— Ну от,— тим часом промовив Санін,— я допоміг тобі, тобі було нелегко, а ти мене за це поцілуй, тому що ти красуня!..

Ліда мовчки усміхнулась, і усмішка вийшла загадкова, як у лісової діви. Санін злегка обійняв її за талію і, відчуваючи, як у його мускулястих руках здригається пружне тепле тіло, міцно притягнув її до себе.

У Лідиній душі відбувалося щось дивне, але невимовно приємне: усе в ній жило і жадібно прагло ще більше життя. Не тямлячи, що робить,

вона повільно обхопила братову шию обома руками і, напівзаплющивши очі, підставила губи. І почувалась навдивовижу щасливою, поки Санін довго і боляче її цілував. У цю мить її не обходило те, хто її цілує, як байдуже квітці, зігрітій сонцем, до далекого світила.

«Що ж це зі мною,— думала вона з радісним подивом,— о, так... я хотіла втопитись... Яка дурниця!.. Навіщо?.. Ох, як добре... і байдуже, хто... Тільки б жити!».

— Ну от...— повторив Санін, відпускаючи її,— і ні на що більше не треба зважати!

Ліда повільно поправила волосся, дивлячись на нього зі щасливою й безтямною усмішкою. Санін подав їй парасольку і рукавичку; і Ліда спершу здивувалася відсутності другої, а потім тихо розсміялася, пригадавши, яким величезним і зловісним здавалося їй те, що втонула рукавичка, хоч це взагалі нічого не значило.

«Отже, все!» — думала вона, ідучи з братом по берегу і підставляючи високі груди гарячому сонячному світлу.

19

Новиков сам відчинив Саніну і, побачивши гостя, насупився. Для нього було тяжким усе, що нагадувало про Ліду.

Санін помітив це і ввійшов, примирливо усміхаючись. У кімнаті Новикова панував безлад, ніби по ній пройшов вихор, засипавши підлогу папірцями, соломою й усіляким мотлохом. На ліжку, стільцях і висунутих шухлядах комода валялись книжки, білизна, інструменти й валізи.

— Куди? — з подивом спитав Санін.

Новиков, стараючись не дивитись на нього, мовчки пересував на столі якісь дрібниці.

— Їду, брате, в голодну волость... бумагу отримав...— ніяково, сердячись на себе за цю ніяковість, відповів він.

Санін подивився на нього, потім на валізу, потім знову на нього — і раптом широко всміхнувся. Новиков промовчав, машинально ховаючи разом з якимись пробірками та скляними трубками чоботи. Йому було боляче, і відчував він цілковиту, тоскную самотність.

— Якщо ти так пакуватимешся,— зауважив Санін,— то приїдеш і без інструментів, і без чобіт.

— А...— промовив Новиков, мигцем поглянувши на Саніна, і його очі, повні сліз, сказали: «Дай ти мені спокій... бачиш, як мені важко!»

Санін зрозумів і замовк.

У вікно вже запливали задумливі літні сутінки, і над зеленню саду гасло ясне, чисте, як кристал, небо.

— А по-моєму,— почав Санін, помовчавши,— як їхати чортзна-куди, краще б тобі одружитися з Лідою!

Новиков неприродно швидко повернувся до нього і зненацька весь затрусився.

— Я тебе... попрошу... припинити ці дурні жарти! — із тремтінням у голосі прокричав він.

Звук його голосу відлетів у задумливий прохолодний сад і дивно продзвенів під тихими деревами.

— Чого ти визвірився? — спитав Санін.

— Послухай... — хрипко видушив Новиков, і очі в нього зробилися круглі, а обличчя стало зовсім не схожим на те добре і м'яке лице, яке знав Санін.

— А ти гадаєш, що одруження з Лідою не щастя? — весело сміючись самими куточками очей, спитав Санін.

— Припини! — верескнув Новиков, хитаючись, як п'яний, кинувся до Саніна, схопив той самий нечищений чобіт і з силою махнув ним над головою.

— Тихше ти, чорт! — сердито сказав Санін, відсуваючись.

Новиков з огидою пожбуричав чобіт і зупинився перед ним, важко дихаючи.

— Це мене старим чоботом? — докірливо похитав головою Санін. Йому було шкода Новикова і водночас смішно від усього, що той робив.

— Сам винен... — відразу ослабнувши і знітившись, відказав Новиков.

І відразу ж відчув ніжність і довіру до Саніна. Той був такий великий і спокійний, і Новикову, ніби маленькому хлопчикові, захотілось

поскаржитися на те, що його так вимучило. Навіть сльози знову виступили в нього на очах.

— Якби ти знав, як мені важко! — сказав він уривчасно, докладаючи величезних зусиль, щоб не заплакати.

— Та я, голубе, все знаю,— ласкаво відповів Санін.

— Ні, ти не можеш знати! — довірливо заперечив Новиков, машинально сідаючи поряд. Йому здавалося, його стан такий винятковий, що ніхто не в змозі його зрозуміти.

— Ні, знаю... — сказав Санін,— хочеш, побожусь?.. Якщо ти більше не кидатимешся на мене зі старим чоботом, то я тобі це доведу. Не будеш?

— Так... Ну, пробач, Володю,— зникло пробурмотів Новиков, назвавши Саніна на ім'я, чого ніколи не робив.

Саніну це сподобалось, і від цього бажання допомогти і все владнати стало в ньому ще сильнішим.

— Слухай, голубе, поговорімо відверто,— розпочав він, поклавши долоню на коліно Новикова,— ти ж і їхати збирався лише тому, що Ліда тобі відмовила, а тоді, у Зарудіна, тобі примарилось, що це Ліда прийшла.

Новиков похнюпився. Йому здавалося, що Санін грубо торкається свіжої, нестерпно болючої рани.

Санін поглянув на нього і подумав: «Ех ти, добра й дурна худобина!»

— Я не буду тебе переконувати,— продовжував він,— що у Ліди не було зв'язку з Зарудіним, я цього достеменно не знаю... але не думаю... — квапливо додав він, помітивши страдницький вираз, що промайнув на обличчі Новикова, ніби тінь від хмари. Новиков дивився на нього з непевною надією.

— Їхні стосунки почалися так недавно,— пояснив Санін,— що нічого серйозного бути не могло. Особливо якщо взяти до уваги Лідин характер... Ти ж знаєш Ліду!

Перед очима Новикова постала Ліда, така, якою він її знав і любив: струнка горда дівчина з великими, чи то ніжними, чи то грізними очима, у холоді дівочої чистоти, ніби в крижаному сяйві. Він заплющив очі й повірив Саніну.

— Та якщо між ними й був звичайний весняний флірт, то тепер усе це, очевидно, скінчено. І що тобі до маленького захоплення дівчини, ще вільної й у пошуку свого щастя, коли сам ти, навіть не дуже заглиблюючись у спогади, звичайно, згадаєш десятки власних подібних захоплень.

Новиков повернувся до нього, і від довіри, якою сповнилась його душа, очі його стали світлими і прозорими. У душі його заворушився живий паросток, але такий слабкий, щохвилини готовий зникнути, що він боявся необережним словом або думкою згубити його.

— Знаєш, якби я...— Новиков недоговорив, бо не зміг оформити у слова те, що хотів сказати, але відчув, як до горла підступають солодкі сльози замилювання своїм горем і своїм почуттям.

— Що — якби? — підвищуючи голос і блискаючи очима, урочисто заговорив Санін.— Я тобі лиш одне можу сказати: між Лідою і Зарудіним нічого немає і не було!

Новиков розгублено подивився на нього.

— Я думав...— із жахом заговорив він, відчуваючи, що вже не вірить.

— Дурниці ти думав,— зі щирим роздратуванням відказав Санін,— ти хіба не розумієш Ліду: раз вона стільки часу вагалась, яке ж це кохання?

Новиков схопив його за руку, із захватом дивлячись йому в рот.

І раптом страшна злість і огида охопили Саніна. Якийсь час він мовчки дивився в обличчя чоловіка, який зазнавав блаженства від думки, що жінка, з якою він сам хотів би злягтись, не злягалася раніше ні з ким. Голі тваринні ревнощі, пусті й жадібні, як болотяний гад, дивилися з добрих людських очей, змінених щирим стражданням.

— О-о! — зловісно протягнув Санін і встав.— Ну, то я тобі скажу от що: Ліда не лише була закохана в Зарудіна, вона була з ним у зв'язку і тепер навіть вагітна від нього!

Дзвінка тиша повисла в кімнаті. Новиков, дивно усміхаючись, дивився на Саніна і потирав руки. Губи його сіпнулися, заворушилися, але з них вилетів і помер лише якийсь слабкий писк. Санін стояв над ним, дивлячись просто в очі, і в кутиках його рота з'явилася жорстока й небезпечна складка.

— Ну, що ж ти мовчиш? — спитав Санін.

Новиков швидко підвів на нього очі й відразу опустил, і далі мовчки й розгублено усміхаючись.

— Ліда пережила страшну драму,— тихо розпочав Санін, ніби розмовляючи сам із собою,— і якби не випадок, тепер її вже не було б на світі. Те, що вчора було прекрасною живою дівчиною, зараз лежало б голе й потворне, поїдене раками, де-небудь у прибережній твані... Не в тому річ, що вона б померла... кожна людина вмирає, але з нею померла б величезна радість, яку вона приносила в життя тих, хто її оточував... Ліда... вона не одна, звичайно... і особисто я, коли починають безглуздо цькувати молоду і вродливу дівчину, відчуваю лише одне бажання — кого-небудь убити!.. Слухай, насправді мені байдуже, одружишся ти з Лідою чи підеш к бісовій матері, та мені хочеться сказати ось що: ти, Новиков, ідіот! Якби у тебе в довбешці була хоч одна притомна думка, хіба ти страждав би так і робив би нещасним себе та інших лише через те, що жінка, вільна і молода, вибираючи самця, помилилась і знову стала вільною — але вже після статевого акту, а не перед ним... Вас, бовдурів, що зробили життя в'язницею без сонця і радості, мільйони!.. Ну а ти сам: скільки разів ти сам лежав на якій-небудь повії, звиваючись від похоті, п'яний брудний,

як собака?.. У Лідиному падінні була пристрасть, була поезія, сміливість і сила, а ти? Яке ти маєш право відвертатися від мене, ти, що вважаєш себе розумною й інтелігентною людиною, між розумом якої і життям нібито не існує перепон!.. Що тобі до її минулого? Вона стала гіршою, менше принесе тобі насолоди? Тобі самому хотілося позбавити її цноти?.. Ну?!

— Ти сам знаєш, що це не так... — проговорив Новиков, і губи його тремтіли.

— Ні — так! — викрикнув Санін. — А якщо не так, то що ж?..

Новиков мовчав.

У душі його було порожньо й темно, і тільки, ніби освітлене вікно в темному полі, далеко-далеко мерехтіло печальне щастя прощення, жертви, подвигу.

Санін дивився на нього і, здавалося, читав його думки.

— Я бачу, — заговорив він знову тихим, але гострим тоном, — що ти думаєш про самопожертву... У тебе вже з'явилася лазівка: я буду до неї поблажливим, я прикрию її від юрми і так далі... і ти вже ростеш у власних очах, як черв'як на падлі!.. Ні, дзуськи! Ні на мить у тобі немає самозречення: якби Ліду спотворила оспа, ти, може, і піднатужився б для подвигу, але за два дні зіпсував би їй життя, послався б на долю або втік би, або заїв би її і йшов би на свій подвиг із розпачем у душі. А тепер ти на себе, як на ікону, дивишся!.. Ще б пак: ти ясний лицем, і кожен скаже, що ти святий, а втратити ти зовсім нічого не втратив — у Ліди лишилися ті самі руки, ті самі ноги, ті самі груди, та сама пристрасть і життя!.. Приємно насолоджуватись усвідомлюючи, що робиш святе діло!.. Ще б пак!

І під цими словами в душі Новикова полохливо зіщулилось і померло, як роздушений черв'як, те жалюгідне самолюбство, яке починало розцвітати там, і м'яка душа його дала нове почуття, простіше та щиріше від першого.

— Ти гірше думаєш про мене, ніж я є! — з печальним докором сказав він.— Я зовсім не такий тупий, як ти вважаєш... Можливо... не сперечатимусь, у мені міцно сидять упередження, проте Лідію Петрівну я кохаю... і якби я знав, що вона мене кохає, я б не став замислюватись...

Останнє слово він насилу вимовив, і ця складність сказати те, у що віриш, уже завдавала йому самому страждання.

Санін раптом охолов. Він замислився, пройшовся по кімнаті, зупинився біля вікна і тихо відповів:

— Вона тепер нещасна, їй не до кохання... Кохає вона тебе чи не кохає, хто її зна. Я тільки думаю, що коли ти підеш до неї і будеш другою людиною на світі, яка не карає її за хвилиanne, випадкове щастя, то... хто знає!..

Новиков замислено дивився перед собою. У ньому були одночасно і печаль і радість; і ця печальна радість, і ця радісна печаль народили в його душі світле, як літній вечір, зворушливе щастя.

— Ходімо до неї,— сказав Санін,— хай там як, а їй буде легше бачити людське обличчя серед масок, під якими самі звірячі морди... Ти, друже мій, не надто розумний, це правда, але маєш ти, у самій твоїй нерозумності, щось таке, чого не мають інші... Що ж, на цьому нерозумі світ довго будував своє щастя і свої надії... Ходімо!

Новиков несміливо всміхнувся.

— Я підумав... та тільки чи буде їй самій це приємно?

— А ти не думай про це,— опустив йому на плечі обидві руки Санін, — якщо вважаєш, що робиш добре,— роби, а там буде видно...

— Ну, ходімо! — рішуче сказав Новиков. У дверях він зупинився і, дивлячись просто в очі Саніну, з несподіваною силою сказав:

— І знаєш, якщо це можливо, я зроблю її щасливою... Звучить банально, та я не можу інакше висловити те, що відчуваю...

— Нічого, друже,— м'яко відповів Санін,— я й так розумію!..

20

Спекотне літо стояло над містом. Ночами високо в небі ходив круглий світлий місяць, повітря було теплим і густим, і разом із запахом листя та квітів збуджував чуттєвість.

Удень люди працювали, займалися політикою, мистецтвом, здійсненням різноманітних ідей, їдою, питтям, купанням і розмовами, та щойно спадала спека, лягала не землю курява і на темному обрії, з-за далекого гаю або близького даху, виникав край загадкового диска, заливаючи сади холодним таємничим сяйвом, усе зупинялося, ніби скидало з себе строкате вбрання, і, легке та вільне, починало жити справжнім життям. І чим молодшими були люди, тим повнішим і вільнішим було це життя. Сади стогнали від солов'їного співу, трави, зачеплені легкою жіночою сукнею, загадково хитали голівками, тіні поглиблювались, у повітрі витала любовна млість, очі то загорались, то туманились, щоки рожевіли, голоси ставали загалковими і закличними.

І нові покоління людей стихійно зароджувалися під холодним місячним світлом, у тіні мовчазних дерев, що дихали прохолодою, на притолоченій соковитій траві.

І Юрій Сварожич, разом з Шафровим займаючись політикою, гуртками саморозвитку і читанням найновіших книжок, думав собі, що саме в цьому його справжнє життя, і в цьому розв'язання і заспокоєння всіх його тривог і сумнівів. Та хоч би скільки він читав, скільки організовував, йому все здавалося нудним і тяжким, і в житті не було вогню. Спалахував він лише в ті хвилини, коли Юрій почувався здоровим, сильним і закоханим.

Спочатку всі жінки, молоді та вродливі, здавалися йому однаково цікавими й однаково хвилювали його, та от серед них виділилась одна й мало-помалу взяла собі всі барви і всі принади, і стала перед ним окремо, як береза на узліссі весною.

Вона була дуже вродлива: висока, пишна і сильна, вона ходила, із кожним кроком виступаючи вперед високими грудьми, голову носила відкинутою на білій шиї, дзвінко сміялась, чудово співала, і хоч багато читала, любила розумні думки і власні вірші, відчувала цілковите задоволення лише тоді, коли їй випадало робити фізичні зусилля, сміятися, співати і дивитися на сильних і вродливих чоловіків. Часом, коли, спалюючи все темне, палило сонце або блищав у темному небі місяць, їй хотілося роздягтись і голою побігти по зеленій траві, кинутись у темну неспокійну воду, когось чекати й шукати, закликаючи мелодійним криком.

Її присутність хвилювала Юрія, викликаючи в ньому незнані, ще не використані сили. При ній гострішим ставав його розум, сильнішими м'язи, міцнішим серце. Увесь день він думав про неї і вечорами йшов шукати її, приховуючи це навіть від самого себе.

Однак у душі його було щось роз'їдене, ніби кислотою, що вічно заважало силі, яка рвалася на волю зсередини. Кожне почуття, що виникало в ньому, він ніби зупиняв і допитував, і відчуття одразу тьмяніло, в'яло і втрачало пелюстки, як квітка на морозі. Питаючи себе, що вабить його до Карсавіної, він відповідав: статевий інстинкт, та й годі,— і хоч сам не знав чому, але ці прямокутні слова викликали в ньому важку для нього самого зневагу.

А тим часом між ними зміцнювався мовчазний таємничий зв'язок, і, як у дзеркалі, кожен його рух відображався в ній, а її — в ньому.

Карсавіна не замислювалась про те, що в ній відбувається, та почуття своєму тішилася, боялась його і намагалася приховати від інших, щоб воно цілковито належало їй одній. Її мучило, що вона не може зрозуміти всього, що відбувається в душі цього красивого, майже близького їй чоловіка. Час від часу їй здавалося, що між ними нічого немає, і тоді вона страждала, плакала і нудилась, ніби втративши якесь багатство. При цьому увага інших чоловіків, які дивилися на неї дивними, зрозумілими і незрозумілими очима, тішило і хвилювало її. І тому, особливо тоді, коли вона починала вірити, що Юрій її кохає, вона вся розцвітала, як наречена, хвилювалась сама і хвилювала інших.

І особливо дивні відчуття у неї викликав Санін із його широкими плечима, міцними грудьми, спокійними очима і впевненими сильними рухами. Зловивши себе на цьому таємному хвилюванні, Карсавіна лякалась, обзивала себе дурною й розпусною, і все-таки продовжувала з цікавістю дивитись на нього.

Увечері того дня, коли Ліда переживала свою драму, Юрій і Карсавіна зустрілися в бібліотеці. Вони просто привіталися й узялись кожне до своєї справи: Карсавіна добирала книжки, а Юрій проглядав петербурзькі газети. Але само собою сталося так, що вийшли вони разом і пліч-о-пліч рушили вже порожніми, яскраво освітленими місяцем вулицями. У повітрі було напрочуд тихо, і долинали тільки пом'якшені відстанню звуки калатала нічного сторожа і гавкання собаки десь на задвірках. На бульварі вони нашттовхнулися на якусь компанію, що сиділа в тіні дерев. Там було чутно жваві голоси, виднілись вогники цигарок, що спалахували і на мить освітлювали чийсь вуса й бороди. І коли вже проходили близько, чистий і веселий чоловічий голос проспівав:

*Серце жіноче
До зрад охоче!..*

Не доходячи до будинку Карсавіної, вони сіли на лаву біля чужих воріт, у глибокій тіні, звідки видніла широка, рівно освітлена місяцем вулиця, а в кінці її — біла огорожа церкви і темні липи, над якими холодно, як зоря, блищав у небі хрест.

— Подивіться, як гарно! — мелодійно проказала Карсавіна, вказуючи туди.

Юрій мигцем поглянув на її біле повне плече, що округло блищало в широкому викоті малоросійської сорочки, і відчув нестримне бажання стиснути її в обіймах, поцілувати ці пухкі соковиті губи, які були так близько. Він раптом відчув, що це треба зробити, і що вона сама чекає цього, і боїться, і прагне.

Та замість того, прогавивши мить і раптово знесилівши, він поморщився і глузливо гмикнув.

— Що таке? — спитала Карсавіна.

— Так, нічого... — стримуючи пристрасне тремтіння, відповів Юрій. — Надто вже гарно.

Вони помовчали, сторожко прислухаючись до віддалених звуків за темними садами і дахами, що блищали від місяця.

— Були ви колись закохані? — спитала раптом Карсавіна.

— Був... — повільно відповів Юрій. «А що, як сказати?» — замираючи подумав він і додав уголос: — Я й зараз закоханий.

— У кого ж? — уривчастим голосом спитала Карсавіна.

— Та в вас! — намагаючись надати голосу жартівливої інтонації, але збиваючись із тону, відповів Юрій, нахилиючись і зазираючи їй в очі, що дивно блищали в тіні.

Вона швидко й сполохано поглянула на нього. Її налякане блаженне обличчя було сповнене чекання.

Юрій хотів її обійняти. Він уже відчував під своїми руками м'які холоднуваті плечі та пружні груди, але злякався, знову змарнував нагоду і замість цього ніяково і вдавано позіхнув.

«Він жартує!» — з болем подумала Карсавіна, усе в ній похололо від горя й образи. Вона відчула, що зараз розплачеться, і зціпила зуби, щоб стримати сльози.

— Дурниці! — квапливо підвівшись, інакшим тоном пробурмотіла вона.

— Я серйозно кажу! — сказав Юрій уже зовсім неприродним голосом, — я вас кохаю, і повірте — пристрасно!

Карсавіна, не відповідаючи, збрала книжки.

«Навіщо він так... за що?» — з тугою думала вона і раптом, жахнувшись, подумала, що видала себе, і тепер він її зневажає.

Юрій подав їй книжку, що впала на землю.

— Час додому... — тихо промовила вона.

Юрію було нестерпно шкода, що вона піде, і в той же час йому здавалося, що сцена вийшла оригінальною й далекою від будь-якої банальності.

Саме тому він загадково відповів:

— До побачення!

Проте коли Карсавіна подала йому руку, Юрій, не втримавшись нахилився і поцілував її м'яку теплу долоню, від якої війнуло йому в лице чимось милим і ніжним. Карсавіна вмить із легким скриком відсмикнула руку.

— Що ви!..

Але хвилиenne відчуття дотику до губів її прохолодної долоні було таким сильним, що Юрію запаморочилось у голові, і він міг тільки блаженно і безтямно усміхатися, прислухаючись до звуку її даленіючих кроків.

Потім рипнула хвіртка, і Юрій, і далі всміхаючись, вирушив додому, глибоко вдихаючи чисте повітря і почувуючись сильним і щасливим.

21

Однак у своїй кімнаті, задушливій і вузькій, як каземат, Юрій знову почав думати, що все-таки жити нудно, і все це дріб'язок.

— Зірвав поцілунок! Як це поетично: місяць, герой зваблює панну палкими словами і поцілунками... Банальність! У цій клятій глушині так швидко опускаєшся!

І як у місті Юрій гадав, що варто йому тільки потрапити до села, поринути у просте життя зі справжньою, невігданою роботою, щоб життя набуло, нарешті, істинного сенсу, так тепер йому подумалось, що якби не ця глушина, якби повернутися до столиці, його життя знайшо б справжній шлях і сенс.

— У столиці шум, гримлять витії! — з пафосом продекламував Юрій.

Але, відразу зловивши себе на тому, що поводитья як хлопчисько, махнув рукою.

«А втім, що з того?.. Політика, наука... усе це ефектно лише здаля, в ідеалі, взагалі, а в житті однієї людини — таке саме ремесло, як будь-яке інше! Боротьба, титанічні зусилля... так... Але в наші дні це неможливо. Що з того, що я з усіх сил борюсь, страждаю, долаю... А потім? Остаточна мета боротьби лежить за межами мого життя. Прометей хотів дати людям вогонь — і дав, це перемога. А ми можемо тільки підкидати трісочки у вогонь, що не ми запалили, не ми погасимо...»

І раптом у нього промайнула думка, що все це тому, що він, Юрій, зовсім не Прометей. Думка ця була неприємною, але він усе-таки з болісним відчуттям продовжив її:

«Ну який я Прометей! У мене все відразу — я, я, я!.. Для мене, через мене!.. Я так само слабкий і нікчемний, як і всі ці людці, яких я щиро зневажаю!»

Ця паралель була такою нестерпною, що Юрій збився і якийсь час тупо дивився перед собою, підшукуючи виправдання.

«Ні, і все одно я не те, що інші,— з полегшенням вирішив він,— хоча б тому, що я про це думаю... Рязанцеви, Новикови, Саніни не здатні думати про такі речі. Вони далекі від трагізму, задоволені життям, як переможні свині Заратустри! У них усе обмежено їхнім власним мікроскопічним «я», це вони й заражають мене своєю ницістю... З вовком жити — вовком бути! Це так природно!»

Юрій почав ходити туди-сюди по кімнаті, і, як це часто буває, зі зміною пози і думки його змінились.

«Ну, гаразд... нехай це так, а все-таки треба багато обміркувати: які в мене стосунки з Карсавіною? Кохаю я її чи ні — неважливо, але що може з цього вийти? Якщо я одружуся з нею або матиму з нею зв'язок якийсь час, чи стане це для мене щастям? Обманути її — злочин, а якщо я її кохаю, то... припустімо, в неї буде дитина,— чомусь червоніючи, квапливо подумав Юрій,— у цьому, звичайно, нічого поганого, але все-таки це зв'яже мене і забере свободу дій! Сімейне щастя, міщанські радощі! Ні, це не для мене!»

«Одна, друга, третя... — рахував Юрій, машинально стараючись ступати так, щоб попадати через дві дошки підлоги на третю.— Якби точно знати, що дітей не буде... Або якби я міг полюбити своїх дітей так, щоб присвятити їм життя... Ні, це теж банально... Адже й Рязанцев любитиме своїх чад, чим же тоді ми відрізнятимемось один від одного? Жити і жертвувати! От справжнє життя!.. Так... Але кому жертвувати? Як?.. Хоч би на яку дорогу я звернув і яку мету поставив, де він, той чистий і безсумнівний ідеал, за який не шкода померти?.. Так, це не я слабкий, а життя не варте жертв і любові. А якщо так, то не варто й жити!»

Цей висновок ніколи ще так чітко не формулювався в його мозку.

На столі в нього завжди лежав револьвер, і тепер він, поблискуючи своїми нікельованими частинами, наvertався на очі Юрію щоразу, коли той доходив до столу і повертав назад.

Юрій узяв зброю й уважно оглянув. Револьвер був заряджений. Юрій звів курок і приставив дуло до скроні.

«Так просто... — подумав він, — раз — і по всьому! Дурна чи розумна річ застрелитись? Самогубство — слабкодухість... Ну що ж, значить, я слабкодухий!»

Дотик холодного заліза до гарячої скроні був приємним і трохи лячним.

«А Зіна? — промайнуло в голові Юрія. — Отже, я ніколи нею не володітиму?»

Від цієї думки усе в ньому сласно і ніжно завмерло. Зусиллям волі Юрій змусив себе подумати, що все це дрібниці, ніщо в порівнянні з тими важливими і глибокими думками, які, як йому здавалося, наповнюють його голову. Але відкинуте почуття помстилося йому голодною тугою й небажанням жити.

«Справді, чому б і ні?» — завмираючи серцем, запитав себе він.

Знову, і вже з наміром, у який ще не вірив і з якого сам ніяково посміхнувся, Юрій приклав револьвер до скроні й не усвідомлюючи, що робить, натиснув спуск.

Щось холодне і гостре з диким жахом сіпнулось у ньому. У вухах задзвеніло, і вся кімната ніби метнулася кудись. Та пострілу не було, почулося лише металеве клацання курка.

Охоплений слабкістю, Юрій повільно опустив руку з револьвером. Усе в ньому тремтіло і млоїло, в голові паморочилось, у роті вмить пересохло. Коли він повертав револьвер на стіл, пальці стрибали.

«Досить», — подумав він і, опанувавши себе, підійшов до дзеркала і поглянув у його темну холодну поверхню.

«Отже, я боягуз? Ні, — з гордістю промайнуло в ньому, — не боягуз! Усе-таки я зробив це і не винен, що вийшла осічка!»

Із глибин дзеркала на нього дивилося таке саме обличчя, як і завжди, але Юрію воно здалось урочистим і суворим. Він із задоволенням, намагаючись, однак, запевнити себе, що не надає цьому ніякого значення, показав собі язик і відійшов.

— Не судилося, значить! — промовив він уголос, і слова ці розрадили й підбадьорили його.

«А що, якби мене хтось побачив?» — із боязкою ніяковістю подумав він наступної миті й мимоволі озирнувся.

Та все було тихо. За замкненими дверима ні звуку. Здавалося, що за межами кімнати взагалі нічого немає, і Юрій сам живе і страждає в безмежній порожнечі. Він погасив лампу і здивувався, що в кімнату крізь щілини віконниць уже пробивається блідо-рожеве світло ранку.

Він улігся, й уві сні йому привиділось, що хтось важкий і великий навалився на нього, блимаючи зловісним червоним світлом.

«Це диявол!» — з жахом вигукнула його душа. Юрій докладав гарячкових зусиль, щоб звільнитися. Та Червоний не йшов, не говорив, не сміявся, а тільки прицмокував язиком. Не можна було розібрати, що означає цей звук — насмішку чи співчуття, і це було вдвічі нестерпніше.

22

М'яко і любовно, дихаючи запахом трав і квітів, у відчинене вікно запливали сутінки.

Санін сидів за столом і при останньому світлі дня читав уже багато разів читане оповідання про те, як трагічно самотньо помирав старий архієрей, оточений людьми, поклонінням і кадильним димом, убраний у золоті ризи, діамантові хрести і всіхню пошану.

У кімнаті було так само прохолодно й чисто, як і надворі, і легке дихання вечора вільно ходило кімнатою, наповнюючи груди, ворущачи м'яке волосся Саніна і пестячи його сильні плечі, уважно і серйозно похилені над книжкою.

Санін читав, думав, ворущив губами і був схожий на великого хлопчика, що поринув у книгу. І чим більше читав він, тим сильніше і глибше виникали в ньому сумні думки про те, скільки жаху в людському житті, які тупі та грубі люди і наскільки він далекий від них. І йому здавалося, що якби він знав того архієрея, то це було б добре, і життя старого не було б таким самотнім.

Двері до кімнати відчинились, і хтось увійшов.

Санін озирнувся.

— А!.. Здрастуй,— сказав він, відсуваючи книжку.— Ну, що скажеш нового?

Новиков слабо потиснув йому руку і посміхнувся з блідою та печальною гримасою.

— Нічого. Усе так само кепсько, як і було! — відповів він і, махнувши рукою, відійшов до вікна.

Звідти, де сидів Санін, було видно тільки його високий силует, м'яко окреслений пригаслим фоном заграви. Санін довго й уважно дивився на нього. Коли вперше він привів зніченого й змученого стражданням Новикова до жалюгідної й розгубленої Ліди, зовсім не схожої на ту сміливу й горду дівчину, якою вона була ще недавно, вони не сказали жодного слова про те, що до дна проникало в їхні душі. І Санін зрозумів, що вони будуть нещасними, коли скажуть, але вдвічі нещаснішими, якщо не зроблять цього. Він відчув: те, що здається йому зрозумілим і простим, вони можуть знайти тільки навпомацки, пройшовши крізь страждання, і тоді ж зрозумів — ці двоє перебувають у замкненому колі, і зустріч їхня неминуча.

«Ну й нехай,— подумав Санін,— нехай перемучаться... від страждання люди робляться м'якшими і чистішими... Нехай!..»

А тепер він відчував, що цей час настав.

Новиков стояв біля вікна і мовчки дивився, як згасає небо. Його сповнило дивне відчуття, у якому

туга за втраченим без вороття зливалася з дрожем нетерплячого очікування нового щастя. У цих сутінках він яскравіше уявляв собі Ліду несміливою, нещасною, всіма приниженою і скривдженою, і йому здавалося, що якби вистачило сили, він опустився б перед нею навколішки, зігрів би її холодні пальці поцілунками і віродив би її до нового життя своїм великим коханням. Усе горіло в ньому жагою подвигу, замилуванням собою й любовною жалістю до Ліди, та не було сил лише на одне — наблизитися до неї.

Санін і це зрозумів. Він повільно підвівся, скинув головою і сказав:

— А Ліда в саду... Ходімо.

Із тугою та щастям стислося серце Новикова. Легка судома перебігла його обличчям і зникла. Видно було, як сильно тремтять його пальці, посмикуючи вуса.

— Ну що ж?.. Ходімо до неї? — повторив Санін, і голос у нього був поважним і спокійним, ніби він розпочинав важливу, але добре знайому справу.

За цим тоном Новиков зрозумів, що Санін бачить усе, що в ньому відбувається, відчув величезне полегшення та наївний дитячий переляк.

— Давай, давай... — м'яко додав Санін, узяв Новикова за плечі й підштовхнув до дверей.

— Що ж... я ж... — пробурмотів Новиков і раптом чомусь виникло бажання розцілувати Саніна. Однак він не наважився цього зробити й тільки подивився йому в обличчя глибокими мокрими очима. У саду було темно, пахло теплою росою. Зеленаві просвіти зорі стояли між стовбурами, як готичні вікна. Над блідими моріжками тонко курився перший туман. Здавалося, хтось тихий і невидимий ходить безлюдними стежками серед мовчазних дерев, і коли він наближається, так само тихо здригаються в напівсні трави та квіти.

На березі було світліше, зоря на півнеба стояла за річкою, що зблискуючи зміїлася в темних луках. Ліда сиділа тут, просто біля води, і її тонкий похилений силует білів на траві, ніби таємнича тужлива тінь. Той просвітлий і зухвалий настрій, що його вселив у неї впевнений голос брата, зник так само швидко, як і з'явився. Знов за її спиною застовбичила чорна пара — сором і страх, вселяючи в неї думку, що вона не має права не тільки на нове щастя, а й на саме життя.

Цілими днями з книжкою в руках вона просиджувала в саду, бо не могла прямо і просто дивитися в очі матері. Тисячі разів усе в ній повставало, тисячі разів казала вона собі, що мати — ніщо поряд з її власним життям, але щоразу, коли та підходила до неї, Лідин голос змінювався, втрачав дзвінкість, а в її очах з'являлося щось винувате й несміливе. А її збентеження, рум'янець, нетвердий голос і уникливий погляд, у свою чергу, тривожили матір. Нудні розпитування, тривога і допитливі погляди, що її переслідували, так змучили Ліду, що вона почала ховатися.

Так сиділа вона й того вечора, сумно стежачи, як танула зоря. Вона думала про те, що не розуміє життя. Воно здавалося їй неосяжно величезним, переплутаним, як спрут, липким і могутнім.

Сила прочитаних книжок, великих і гордих ідей сформували її душу, і вона бачила, що вчинок її був абсолютно природним. Він нікому не завдав лиха, а їй і другій людині подарував насолоду. І без цієї насолоди в неї не було б молодості, і життя було б сумним, як дерево восени. Думка про те, що релігія не освятила її союз із чоловіком, була їй смішною. Виходило так, що вона мала б радіти, як радіє квітка, що була запилена сонячним ранком і на якій зав'язався плід, а вона страждала і почувалась так, ніби вона на дні провалля, нижче за всіх людей, остання з останніх. І хоч як вона кликала на допомогу великі ідеї та непорушні істини, перед ганьбою, що чекала на неї, вони танули, як віск від вогню. Тому Ліда думала тільки про те, щоб урятуватись самій і обманути людей.

Думки її тяглися до Новикова, як до останньої надії. Але сподіватися, що він урятує її, здавалося злочинно підлим, часом у ній спалахувало обурення тим, що вона опиниться залежною від чийогось уміння прощати й любити, однак сильнішим за переконання й сильнішим за внутрішній протест було усвідомлення власного безсилля і любов до життя. Замість того щоб обурюватися людською дурістю, вона тремтіла, а замість того щоб вільно поглянути в очі Новикову, ніяковіла перед ним, як невільниця. У цій болісно роздвоєній дівчині було щось жалюгідне й безпорадне, як у птахові з підрізаними крилами, якому вже ніколи не злетіти.

Однак у ті миті, коли муки її здавалися нестерпними, Ліда завжди згадувала про брата, і душа її

сповнювалася найвним подивом: їй було зрозуміло, що у брата немає нічого святого, що він дивиться на неї, на сестру, очима самця, що він егоїстичний і аморальний, і водночас це була єдина людина, з якою їй було легко, з якою вона, не соромлячись, могла говорити про найпотаємніші секрети свого життя. При ньому все здавалося простим і дрібним: вона була вагітна, так, але що з того? Вона була в любовному зв'язку, так,— але їй це подобалось! Її зневажатимуть

і принижуватимуть — то що ж; перед нею життя, сонце і привілля, а люди є скрізь. Мати страждатиме — її право!.. Ліда не бачила, як жила мати в молодості, і мати не стежитиме за нею, коли помре. Випадково зустрівшись на дорозі життя і разом подолавши частину шляху, вони не можуть і не повинні заважати одна одній.

Ліда бачила, що їй самій ніколи не стати такою вільною. Думаючи так, вона тільки підкоряється чарам цього спокійного і твердого чоловіка, але з тим більшим подивом і захопленою ніжністю дивилася вона на нього. І дивні думки блукали у неї в душі.

«Якби він був чужий, не брат...» — похливно й сторожко думала вона, якнайшвидше відганяючи цю соромітну, але звабливу думку.

І знову поверталася до Новикова й несміливо чекала та сподівалася на його прощення і кохання.

Так замикалося це зачароване коло, і Ліда безсило блукала в ньому, втрачаючи останні сили своєї молоді душі.

Вона почула кроки і обернулась.

Новиков і Санін мовчки підходили до неї, ступаючи просто по високій траві. Їхні обличчя не можна було роздивитись у блідому присмерку вечора, та чомусь Ліда відразу зрозуміла, що вирішальна мить наближається. Вона відчула слабкість і зблідла.

— Ну от,— сказав Санін,— я привів до тебе Новикова, а що йому потрібно — він сам тобі скаже... Посидьте тут, а я піду чай пити.

Він різко повернувся і пішов геть, широко ступаючи через бур'ян.

Якийсь час, поступово зливаючись із пільмою, ще біліла його сорочка, потім вона зникла за деревами, і стало так тихо, аж не вірилося, що Санін просто пішов, а не стоїть у тіні дерев.

Новиков і Ліда провели його поглядами і обоє за цим рухом зрозуміли, що все сказано, лишається тільки повторити вголос.

— Лідіє Петрівно,— тихо промовив Новиков, і звук його голосу був таким печальним і зворушливо щирим, що Лідіне серце ніжно стислось.

«А він теж бідний, жалісний і хороший...» — із сумною радістю подумала дівчина.

— Я все знаю, Лідіє Петрівно...— вів далі Новиков, відчуваючи, як росте в ньому співчуття до цієї скорботної несміливої фігурки,— але я вас так само кохаю... Може, і ви мене покохаєте коли-небудь... скажіть, ви... хочете стати моєю дружиною?

«Не треба багато говорити про це,— подумав він,— нехай вона навіть не знає, яку я жертву приношу заради неї...»

Ліда мовчала. Було так тихо, що чулися на річці швидке плюскотіння хвильок, що набігали на кущі верболозу.

— Обоє ми нещасні,— зненацька, несподівано для самого себе, із самої глибини душі промовив Новиков,— та, можливо, вдвох нам буде легше жити!..

Теплі сльози вдячності та ніжності навернулись Ліді на очі. Вона підняла обличчя до нього і сказала:

— Так... напевно!

«Бог свідок, я буду доброю дружиною і завжди любитиму і жалітиму тебе!» — сказали її очі.

Новиков зрозумів цей погляд, швидко і рвучко опустився біля неї навколішки і став цілувати її тремтливую руку, і сам увесь тремтів від ніжності й несподіваної радісної пристрасті. І ця пристрасть так яскраво та глибоко передалась Ліді, що враз зникло болюче й жалісне відчуття збентеження й сорому.

«Ну, от усе й скінчилося... і знову я буду щасливою... Милий, бідний!» — плачучи щасливими слізьми, думала вона, не забираючи

руки і сама цілуючи м'яке волосся Новикова, що завжди їй подобалось. Непевний спогад про Зарудіна промайнув у ній, але вмить погас.

Коли повернувся Санін, який вирішив, що часу для освідчення досить, Ліда і Новиков тримали одне одного за руки, ведучи тиху й довірливу розмову. Новиков говорив, що ніколи не припиняв її кохати, а Ліда говорила, що кохає його тепер. І це було правдою, тому що Ліді хотілося кохання і щастя, вона сподівалася знайти їх у ньому і любила свою надію. Їм здавалося, що вони ніколи ще не були такими щасливими. Побачивши Саніна, вони замовкли і дивилися на нього збентеженими, радісними і довірливими очима.

— Ну, розумію,— поважно промовив Санін, ледве поглянувши на них.
— І слава Богу. Будьте тільки щасливі!

Він хотів ще щось додати, але чхнув на всю річку.

— Вогко... Не підхопіть нежить! — додав він, протираючи очі.

Ліда щасливо засміялась, і сміх її прозвучав над річкою загадково і красиво.

— Я вже йду! — оголосив Санін, трохи помовчавши.

— Куди? — спитав Новиков.

— А там прийшли по мене Сварожич і цей офіцер... шанувальник Толстого... як його?... Довготелесий такий німець...

— Фон Дейц! — безпричинно сміючись, підказала Ліда.

— Таки він. Прийшли кликати на якісь сходи.

Тільки я сказав їм, що вас удома нема.

— Ну нащо? — усе ще сміючись, спитала Ліда.— Може, і ми б пішли.

— Залишайтеся,— порадив Санін.— Я б і сам посидів, якби було з ким!

І він знову пішов, цього разу остаточно.

Вечір настав. У темній плинній воді захитались зорі.

23

Вечір, однак, виявився темним і глухим. Над верхівками чорних дерев важко клубочились хмари і швидко, ніби поспішаючи до невидимої мети, переповзали від краю до краю неба. У їхніх зеленкуватих просвітах мерехтіли й ховались бліді зірки. Нагорі все було сповнене ненастанного зловісного руху, а внизу все затихло в напруженому чеканні. І в цій тиші голоси людей, що сперечалися, здавалися надто різкими і крикливими, ніби верещання маленьких роздратованих звірят.

— Хай там як,— незграбно, як журавель, переступаючи довгими ногами, вигукував фон Дейц,— а християнство дало людству безцінне багатство як єдине вичерпне і зрозуміле гуманітарне вчення!

— Авжеж...— уперто смикаючи головою й сердито дивлячись йому в спину, заперечував Юрій, який ішов позаду.— Але в боротьбі з тваринними інстинктами християнство виявилось так само безсилим, як і всі ін...

— Як це «виявилось»? — обурено закричав фон Дейц.— Усе майбутнє за християнством, і говорити про нього, як про щось завершене...

— Християнство не має ніякого майбутнього! — урвав Юрій, із безпричинною ненавистю вглядаючись у розпливчасту пляму офіцерського кітеля.— Якщо християнство навіть у добу найвищого свого розвитку не змогло впоратися з гріхами і втрапило

в лапи купці мерзотників, ставши знаряддям нахабного обману, то тепер дивно і смішно чекати якогось дива... Історія не вибачає: що колись зійшло зі сцени, те не повернеться назад!..

Дерев'яний тротуар ледь світлів під ногами; під деревами панувала глуха пільма і нестерпно дратувала можливість ударитись об

тротуарний стовпчик, а голоси здавалися неприродними, бо не було видно облич сперечальників.

— Християнство... зійшло зі сцени! — болісно скрикнув фон Дейц, і в його голосі прозвучали перебільшений подив і обурення.

— Звичайно... — вперто продовжував Юрій, — ви так чудуєтесь, ніби цього навіть і припустити не можна... Як зійшов зі сцени Мойсеїв закон, як померли Будда й еллінські боги, так помер і Христос... Закон еволюції... Що вас так лякає?.. Ви ж не вірите в божественність його вчення?

— Звичайно, ні! — ображено пирхнув фон Дейц, відповідаючи не так на питання, як на образливий тон Юрія.

— То невже ж ви припускаєте можливість того, що людина може створити вічний закон?

«Ідіот!» — подумав він цієї миті про фон Дейца, і непохитна, дуже приємна впевненість у тому, що цей чоловік не такий розумний, як він, Юрій, і що йому ніколи не зрозуміти того, що є таким зрозумілим і простим для нього самого, недоладно перепліталася в голові Юрія з бажанням будь-якою ціною остаточно переконати офіцера й узяти над ним гору в суперечці.

— Припустімо, що це й так... — хвилюючись і так само злостивлячись, заперечував довготелесий офіцер, — але християнство лягло в підвалини майбутнього... воно не загинуло, воно лягло у ґрунт, як кожне зерно, а свій плід принесе...

— Я не про те кажу... — трохи збившись і від цього ще більше дратуючись, відповів Юрій, — я хотів сказати...

— Ні, чекайте... — боячись прогавити момент, переможно перебив фон Дейц, знову озираючись і спотикаючись. — Ви саме так сказали...

— Раз я кажу, що не так, значить, не так... Дивно! — урвав його Юрій з гострою злістю від того, що фон Дейц может хоч на хвилину

припустити, що він розумніший.— Я хотів сказати...

— Ну, можливо... Вибачте, якщо я не так зрозумів! — зі зверхньою посмішкою знизав вузькими плечима фон Дейц, не приховуючи, що спіймав Юрія, і хоч би що той тепер казав, усе це буде всього лише запізнілими відступами.

Юрій зрозумів це і відчув таку злість і таку образу, що в нього навіть горло перехопило.

— Я зовсім не заперечую величезної ролі християнства...

— Тоді ви знову суперечите собі! — захлинувся захватом фон Дейц, тішачись, що Юрій очевидно не такий розумний, як він, і, напевно, не здатен навіть і приблизно зрозуміти того, що так доладно і красиво вкладається в голові самого фон Дейца.

— Це вам здається, що я суперечу, а насправді... навпаки, я... моя думка цілком логічна, і я не ви-

нен, що ви... просто не бажаєте мене зрозуміти,— зовсім уже різко прокричав Юрій.— Я кажу і казав, що християнство — відпрацьований матеріал і що в ньому як такому вже не можна і немає потреби шукати рятунку...

— Авжеж... та чи заперечуєте ви благодійний вплив християнства... тобто те, що воно простотаки лягає в підвалини...— квапливо намагаючись спіймати думку, що вислизала на цьому повороті суперечки, теж підвищив голос фон Дейц.

— Не заперечую...

— А я заперечую! — сміхотливо озвався ззаду Санін, який досі йшов мовчки. Голос його був веселим і спокійним і дивно вривався в гострий тон захоплених суперечкою.

Юрій замовк. Його образив цей спокійний голос і відверта добродушна насмішка, що в ньому звучала, але він не зумів відповісти.

Йому чомусь завжди було ніяково і якось незручно сперечатися з Саніним, ніби всі ті слова, якими він звик користуватися, були зовсім не тими, які були потрібні для Саніна. І завжди у Юрія виникало таке відчуття, ніби він намагався перекинути кам'яну стіну, стоячи на слизькій кризі. Проте фон Дейц, знову спіткнувшись і задзвенівши острогами, закричав високим і злим голосом:

— Чому ж це, дозвольте вас спитати?

— Та так,— із невловним виразом відповів Санін.

— Як це так!.. Якщо говорити такі речі, то їх треба доводити!..

— А навіщо мені доводити?..

— Тобто як навіщо?..

— Нічого мені не треба доводити. Це моє переконання, а вас переконувати я не маю ані найменшої охоти, та й ні до чого.

— Коли так міркувати,— стримано проказав Юрій,— то, мабуть, треба перекреслити всю літературу?

— Ні, для чого ж? — озвався Санін.— Література — справа серйозна і цікава. Література істинна, як я її розумію, не полемізує з випадковим бовдуром, якому робити нема чого і хочеться переконати всіх, що він неймовірно розумний... Вона перебудовує все життя, проникає в саму кров людства, з покоління в покоління. Якби знищити літературу, життя б утратило багато барв, вицвіло б...

Фон Дейц зупинився, пропустив Юрія вперед і, порівнявшись із Саніним, спитав:

— Ні, будь ласка... Мені надзвичайно цікава думка, яку ви зачепили...

— Думка в мене дуже проста,— засміявся Санін,— і якщо ви бажаєте, я можу її викласти. Помоему, християнство відіграло найпечальнішу роль... У той час, коли людству робилося вже зовсім непереливки і тільки дечого не вистачало, щоб усі принижені і знедолені

схаменулись і одним ударом перевернули б тяжке і несправедливе становище речей, знищивши все, що живе чужою кров'ю, саме тоді й з'явилося тихе, смиренномудре, багатонадійне християнство. Воно засудило боротьбу, обіцяло внутрішнє блаженство, навіяло солодкий сон, дало релігію непротивлення злу насильством, і, якщо говорити коротко, випустило всю пару!.. Ті могутні

характери, які народилися для боротьби, пішли на арену, і з мужністю, гідною кращого застосування, ледь не власними руками здерли з себе шкіру!.. Їхнім ворогам, звичайно, тільки це й потрібно було!.. Після чого знову знадобилися століття нескінченного приниження та пригноблення, щоб знову розколихати обурення... На людську особистість, занадто шалену, щоб лишатися рабом, християнство наділо покаяння власняницю і сховало під нею всі барви вільного людського духу... Воно обмануло сильних, які могли б зараз, уже сьогодні взяти в руки своє щастя, і осередок ваги їхнього життя перенесло в майбутнє, у мрію про те, чого не існує, про те, чого ніхто з них ніколи не побачить... І вся краса життя зникла: загинули відвага, вільна пристрасть, краса, лишилися тільки обов'язок і безглузда мрія про майбутню золоту добу... для інших, звичайно!.. Так, християнство відіграло паскудну роль, і ім'я Христа ще довго лежатиме прокляттям на людстві!..

Фон Дейц раптово зупинився, і в темряві було видно, як злетіли й опустилися його довгі руки.

— Ну, знаєте!..— дивним голосом, сповненим переляку й подиву, промовив він.

І в душі Юрія виникло складне почуття. Нібито у словах Саніна не було нічого особливого, і як Санін, так і сам Юрій могли говорити все, що хотіли й думали; та тінь величезного страху перед Незнаним, страху, про існування якого у своїй душі Юрій забув і не хотів згадувати, лягла на його думки, що зненацька спинилися. Цей таємний острах Юрій відчув і почувався приниженим через нього.

— А чи уявляєте ви собі ту криваву месу, яка б знялася над людством, якби християнство не зупинило її? — спитав він із відчуттям дивної

нервової злості до Саніна.

— Е! — махнув рукою Санін.— Християнство почалося з мучеництва, а потім людей без ліку вбивали, кидали до в'язниць, у божевільні... День за днем крові проливалось стільки, що ніякий світовий переверот не в змозі пролити більше!.. І найгірше те, що будь-яке поліпшення життя люди здобувають і досі кров'ю, революцією, анархією, а основами життя вважають, поза тим, гуманність і любов до ближнього... виходить дурна трагедія, фальш... ні риба ні м'ясо!.. Я волів би світову катастрофу зараз, ніж блякле і безглузде життя ще на дві тисячі років уперед!

Юрій помовчав. Дивним було те, що думка його застрягла не на значенні слів, а на самій особистості Саніна. Надзвичайно кривдною і навіть узагалі нестерпною здалася йому очевидна і тверда впевненість Саніна.

— Скажіть, будь ласка,— раптом промовив він, сам не чекаючи того і піддаючись гострому бажанню уразити співрозмовника,— чому ви завжди говорите таким тоном, ніби повчаєте малих дітей?.. Фон Дейц здивувався, знітився і щось пробурмотів, примирливо подзвенівши острогами.

— От тобі й на! — досадливо мовив Санін.— Чого ж ви розізлились?

Юрій відчував, що говорить не до речі, що треба зупинитись, але глибоко сховане роздратування і вражене самолюбство підхопили його.

— Це, бачте, неприємний тон! — уперто й загрозово відказав він.

— Це мій звичайний тон,— із дивним виразом прикрості й бажання уразити, сказав Санін.

— Він не завжди доречний,— вів далі Юрій, мимоволі підвищуючи голос.— Я не знаю, звідки у вас апломб...

— Напевно, від усвідомлення того, що я розумніший за вас,— уже спонійніше відповів Санін.

Увесь затремтівши, як натягнута струна, Юрій умить зупинився.

— Послухайте! — задзвенів його голос, і хоч не видно було його обличчя, відчулося, що він зблід.

— Не сердьтеся,— лагідно зупинив його Санін.— Я не хочу ображати вас, я тільки виразив свою щиру думку... Такої самої думки ви про мене, фон Дейц про нас обох і так далі... Це природно...

Голос Саніна був таким щирим і доброзичливим, що якимось дивно було продовжувати кричати, і Юрій на хвилину змовк. Фон Дейц, очевидно переживаючи за нього, мовчки дзвенів острогами і тяжко дихав.

— Але ж я не кажу вам цього...— пробурмотів Юрій.

— І дарма... Я от слухав вашу суперечку, і в кожному слові у вас і явно, і образливо звучало те саме... Річ лише у формі. Я кажу те, що думаю, а ви кажете не те, що думаєте... І це не цікаво. Якби ми були відвертішими, було б набагато цікавіше!

Фон Дейц раптом верескливо засміявся.

— Ц-це оригінально! — захлинаючись від захвату, промовив він.

Юрій мовчав. Злість його втишилась, і зробилося навіть як наче весело, та все одно було неприємно, що він поступився і не хотів показати цього.

— Тільки це було б занадто просто! — припиняючи сміятись, поважно оголосив фон Дейц.

— А вам неодмінно хочеться, щоб було заплутано і складно? — спитав Санін.

Фон Дейц стенив плечима й замислився.

24

Бульвар проминули, і на порожніх вулицях околиці зробилося світліше. Сухі дошки тротуару виразно забілили на чорній землі, а вгорі відкрилося напрочуд широке бліде небо, що клубочилося хмарами й іскрилося нечастими зірками.

— Сюди,— сказав фон Дейц і, відчинивши низеньку хвіртку, провалився кудись униз.

У ту ж мить десь загавкав старий захриплий собака, хтось закричав із ганку:

— Султан, тубо!

Відкрилося величезне запустіле подвір'я. У кінці його чорніло сліпе громаддя парового млина з тонкою чорною трубою, що печально і самотньо тяглася до далеких хмар, а навколо темніли амбари, і ніде не було дерев, окрім садочка під вікнами флігеля. Там було відчинене вікно, смуга яскравого світла посеред сірої пільми пронизувала прозоро-зелене листя.

— Похмуре місце! — сказав Санін.

— А млин давно не працює? — спитав Юрій.

— Атож... давно став,— відповів фон Дейц і, мимохідь зазирнувши в освітлене вікно, сказав надзвичайно вдоволенним голосом: — Ого!.. Народу набралось чимало...

Юрій і Санін теж зазирнули через огорожу садочка. У світлому веселому чотирикутнику рухалися чорні голови і плавав синій тютюновий дим. Хтось висунувся з вікна в темряву, і темний, широкоплечий, з кучерявою головою, оточеною сьйвом волосся, затулив усе.

— Хто там? — голосно спитав він.

— Свої, — відповів Юрій.

Вони піднялись на ганок і наштовхнулися на чоловіка, який відразу ж почав дружньо і квапливо потискати всім руки.

— А я вже думав-таки, що ви не прийдете! — радісно заговорив він із сильним єврейським акцентом.

— Соловейчик, Санін... — промовив фон Дейц, знайомлячи їх і потискаючи холодну й вологу долоню невидимого Соловейчика.

Соловейчик ніяково й боязко хихотів.

— Дуже радий... Я так багато про вас чув, і, знаєте, це дуже... — недоладно говорив він, задкуючи і не припиняючи потискувати руку Саніна.

Спиною він штовхнув Юрія і наступив на ногу фон Дейцу.

— Пробачте мені, Якове Адольфовичу! — скрикнув він, залишаючи Саніна і чіпляючись за фон Дейца.

Від цього всі вони заплутались у темних сінях так, що довго ніхто не міг знайти ні дверей, ні один одного.

У передпокої, на цвяхах, які навмисно для цього вечора забив Соловейчик, висіли капелюхи й кашкети, а все вікно було заставлене щільною масою темно-зелених пивних пляшок. І передпокій уже був заповнений тютюновим димом.

На світлі Соловейчик виявився молоденьким євреєм, чорнооким, кучерявим, із вродливим худим обличчям і попсованими зубами. Він щохвилини вишкірявся в догідливо-боязкій усмішці.

Новоприбулих зустрів хор жвавих голосів.

Юрій перш за все побачив Карсавіну, яка сиділа на підвіконні, й усе одразу набуло для нього особливого радісного вигляду, ніби це були не сходи в задушливій накурений кімнаті, а весняна гулянка на галявині в лісі.

Карсавіна усміхалась йому сором'язливо й радісно.

— Ну, панове... тепер, здається, всі зібрались? — намагаючись говорити голосно й весело, але болісно й непевно напружуючи слабкий голос, закричав Соловейчик, дивно жестикулюючи.—
Вибачте, Юрію Миколайовичу, я вас, здається, все штовхаю...— весь вигнувшись і вишкіряючись, урвав він себе.

— Нічого,— добродушно притримав його за руку Юрій.

— Не всі ще, та грець із ними! — озвався огрядний і вродливий студент, і за його здобним, але сильним купецьким голосом відразу вгадувалась упевнена і звична людина.

Соловейчик стрибнув до столу і раптом задзвонив у маленький дзвіночок, хитро всміхаючись на свою вигадку, яку він готував іще з ранку.

— Е, обличте! — розсердився пухкий студент.— Вічно ви з усякими дурницями!.. Абсолютно зайва урочистість!

— Я нічого, я так...— ніяково захихотів Соловейчик і запхнув дзвіночок у кишеню.

— Я думаю, стіл можна поставити на середину кімнати,— сказав огрядний студент.

— Зараз, я...— знову заспішив Соловейчик і з безпорадною напругою вхопився за край столу.

— Лампу... лампу не впустіть! — крикнула Дубова.

— Ох, та не лізьте ви куди не просять! — із прикрістю стукнув кулаком по коліну студент.

— Давайте я допоможу,— запропонував Санін.

— Будь ласка,— так квапливо промовив Соловейчик, що у нього вийшло «буль ляска!»

Санін висунув стіл на середину кімнати, і поки він це робив, усі чомусь уважно дивилися на його спину та плечі, що легко ходили під тонкою сорочкою.

— Ну, Гожієнко, вам як ініціатору слід виголосити вступну промову,— сказала бліда безбарвна Дубова, і з її розумних негарних очей складно було зрозуміти, серйозно вона говорить чи підсміюється з огрядного студента.

— Панове,— підносячи голос, почав Гожієнко здобним баритоном,— уже всі, звичайно, знають, для чого зібрались, і тому можна обійтись без вступних промов...

— А я, власне, не знаю, для чого зібрався, але хай так,— усміхаючись, озвався Санін.— Казали, тут пиво буде.

Гожієнко байдужно поглянув на нього понад лампами і вів далі:

— Мета нашого гуртка шляхом взаємного читання, обговорення прочитаного і самостійного реферування...

— Як це «взаємного читання»? — спитала Дубова, і знову неможливо було зрозуміти, серйозно вона питає чи насміхається.

Огрядний Гожієнко трохи зашарівся.

— Я хотів сказати «спільного читання»... Так от, мета нашого гуртка, таким чином, принагідно сприяючи розвиткові своїх членів, з'ясувати індивідуальні погляди і сприяти виникненню в нашому місті гуртка з есдеківською програмою...

— Ага-а! — протягнув Іванов і комічно почухав потилицю.

— Але це пізніше... спочатку ми не будемо ставити собі таких широких...

— Або вузьких,— підказала своїм дивним тоном Дубова.

— ...Завдань,— прикидаючись, що не чує, продовжував огрядний Гожієнко,— а почнемо з вироблення програми читань, чому я і пропоную присвятити сьогоднішні збори.

— Соловейчику, а ваші робітники прийдуть? — спитала Дубова.

— Аякже! — підскаочив до неї Соловейчик, зірвавшись із місця, ніби його вкусили.— По них же пішли!

— Соловейчику, не верещіть! — перебив Гожієнко.

— Та вони вже йдуть,— озвався Шафров, який серйозно і уважно слухав, що говорить Гожієнко. За вікном почулося рипіння хвіртки і хрипке гавкання.

— Ідуть,— викрикнув Соловейчик із незбагненим захватом і рвучко вискочив із кімнати.

— Сул-тан... ту-бо-о! — пронизливо закричав він з ганку.

Залунали важкі кроки, голоси та кашель. Увійшов низенький, дуже схожий на Гожієнка, але чорнявий і негарний студент-технолог, а за ним сором'язливо й незграбно протовпились двоє людей із чорними руками, у піджаках, одягнених на брудні червоні сорочки. Один був дуже високий і дуже худий, із безвусим безкровним обличчям, на яке багатолітнє недоїдання, вічний клопіт і вічна злість, зачасна в глибині здавленої душі, наклали похмуру печать. Другий мав вигляд силача, був широкоплечий, гучерявий, гарний на вроду і дивився, ніби сільський хлоп, який уперше потрапив у міське, чуже і дивне оточення. За ними боком прослизнув Соловейчик.

— Панове, ось...— розпочав він урочисто.

— Та ну вас,— за звичаєм урвав Гожієнко.— Здрастуйте, товариші.

— Писцов і Кучерявий,— представив їх студенттехнолог.

Усім здалося дивним, що Писцовим виявився бородатий вродливий силач, а Кучерявим — худий і блідий робітник.

Важко й обережно ступаючи, вони обійшли всю кімнату, потискаючи руки, які їм простягали якимось особливо люб'язно. Писцов ніяково всміхався, а Кучерявий робив довгою тонкою шиєю такі рухи, ніби його душив комір сорочки. Потім робітники всілись біля вікна поряд із Карсавіною.

— А чому Ніколаєв не прийшов? — невдоволено спитав Гожієнко.

— Ніколаєв не може,— відповів Писцов.

— П'яний Ніколаєв як чіп,— похмуро й уривчасто, рухаючи шиєю, перебив Кучерявий.

— А...— ніяково кивнув головою Гожієнко. Його ніяковість чомусь здалася бридкою Юрієві

Сварожичу, і він одразу відчув в огрядному студенті особистого ворога.

— Спасенне діло вибрав,— зазначив Іванов. Собака знову загавкав на подвір'ї.

— Іще хтось,— сказала Дубова.

— Чи не поліція? — вдавано байдужно зауважив Гожієнко.

— А вам так хочеться, щоб це була поліція? — вмить озвалась Дубова.

Санін уважно подивився в її очі, відзначив про себе негарне обличчя, облямоване світлою косою, пущеною через плече, і подумав: «А хороша ж дівчина!»

Соловейчик хотів метнутись, але натомість прикинувся, ніби хотів узяти цигарку зі столу.

Гожієнко помітив його рух і, не відповідаючи Дубовій, сказав:

— Який ви докучливий, Соловейчику!

Соловейчик збуряковів і закліпав. Очі його на мить зробилися сумними й задумливими, ніби в його несміливій затуманеній голові нарешті промайнула думка про те, що його бажання всім услужити й допомогти зовсім не заслуговує на таке ставлення.

— Та облиште ви його! — з досадою сказала Дубова.

До кімнати швидко і шумно увійшов Новиков.

— Ну, от і я! — сказав він, радісно усміхаючись.

— Бачу,— відповів йому Санін. Новиков соромливо всміхнувся і, потискаючи руку, квапливо, ніби виправдовуючись шепнув:

— У Лідії Петрівни гості.

— А!..

— Ну що ж, так і будемо язиком теліпати? — похмуро спитав технолог.

— Почнім, абощо...

— А хіба ще не починали? — радісно спитав Новиков, потискаючи руки робітникам, а ті квапливо підводилися йому назустріч.

Їм було незручно, що лікар, який на прийомі в лікарні поведився з ними зверхньо, подає їм руку як свій.

— Еге, з вами почнеш! — крізь зуби неприємно промовив Гожієнко.— Отже, панове, нам усім, звичайно, хотілося б розширити свій світогляд, а найкращий спосіб самоосвіти і саморозвитку — це систематичне читання в спільноті й обмін думками щодо прочитаного, тому ми й вирішили заснувати невеликий гурток...

— Еге ж,— зітхнув Писцов, весело оглядаючи всіх блискучими чорними очима.

— Питання в тому, що саме читати. Може, хтось запропонує приблизну програму?

Шафров поправив окуляри і повільно встав, тримаючи в руках якийсь зошит.

— Я думаю,— розпочав він сухим і нудним голосом,— що наші читання необхідно розділити на дві частини. Безсумнівно те, що будь-який розвиток складається з двох елементів: вивчення життя в його еволюційному походженні і вивчення життя як такого...

— Шафров, говоріть простіше,— подала голос Дубова, і лагідна насмішка веселим вогником загорілася в неї в очах.

— Перше досягається шляхом читання книжок науково-історичного характеру, а друге — шляхом читання художньої літератури, яка вводить нас у глибину життя...

— Якщо ми будемо говорити таким чином, то всі порозбігаються,— не вгавала Дубова.

Карсавіна теж розсміялася, закидаючи голову і показуючи повну білу шию. Сміх у неї був дзвінкий, контральний.

— Я склав програму, але читати її всю зараз ні до чого,— поглядаючи на Дубову, заспішив Шафров,— а тому запропоную для початку «Походження сім'ї» й паралельно Дарвіна, а з белетристики — Толстого...

— Звичайно, Толстого! — самовдоволено погодився фон Дейц, закурюючи.

Шафров педантично продовжував:

— А також Чехова, Ібсена, Кнута Гамсуна...

— Таж ми вже все це читали! — здивувалась Карсавіна.

Юрій із закоханим захватом прислухався до її голосу і сказав:

— Звичайно!.. Шафров забуває, що він не на недільних читаннях, і що за дивне змішування імен: Толстой і Кнут Гамсун...

Шафров багатослівно навів кілька аргументів на захист своєї програми, проте ніхто не зрозумів, що він хоче сказати.

— Ні,— заперечив Юрій голосно й рішуче, відчуваючи на собі погляд Карсавіної й тішачись йому,— я з вами не згоден...

І він почав викладати свій погляд, і чим далі викладав, тим більше напружувався, щоб заслужити схвалення Карсавіної, відчував, що це йому вдається, і нещадно громив Шафрова навіть у тому, в чому ладен був з ним погодитись.

Йому спробував заперечити пухлий Гожієнко. Він вважав себе найбільш освіченим, розумним і красномовним серед усіх і, організовуючи цей гурток, прагнув відігравати в ньому першу роль. Успіх Юрія неприємно зачепив його і змусив виступити. Зав'язалася довга і цілком безплідна суперечка.

Заговорили технолог, Іванов, Новиков, і скоро в тютюновому диму вже миготіли роздратовані обличчя, а слова злились у безформний хаос, у якому майже нічого не можна було розібрати.

Дубова задумалась, дивлячись на вогонь лампи, а Карсавіна, також майже не слухаючи, відчинила вікно в садок і, схрестивши повні руки на грудях та спершись потилицею на лутку, мрійливо вглядалась у ніч.

Спочатку вона нічого не бачила, а потім із п'ятьми виступили темні дерева, освітлена огорожа садка, а за нею — невиразна пляма світла, що простягнулася на траві. М'який пружний вітер обдавав прохолодою її плече й ворухив волосинки на скроні. Карсавіна підвела голову і розгледіла в вишині дивно напружений рух темних хмар. Вона замислилась про Юрія і про своє кохання, і думки, щасливосумні

і сумно-щасливі, хвилюючи та пестячи, наповнили її молоду голову. Так було добре сидіти тут, усім тілом віддаючись холодній п'їтми і всім серцем дослухаючись до бентежного чоловічого голосу, що по-особливому звучав серед загального галасу.

А в кімнаті стояв уже суцільний крик, і робилося все більш зрозумілим, що кожен вважав себе розумнішим за інших і кожному праглося розвивати інших. Було в цьому щось важке і неприємне.

— Так, якщо вже так говорити,— напружувався Юрій, уперто блискаючи очима, адже боявся поступитися при Карсавіній,— то треба повернутися до першоджерела ідей...

— Що ж тоді читати, по-вашому? — неприязно і глузливо промовив Гожієнко.

— Що? Конфуція, Євангеліє, Екклезіаста...

— Псалтир і житіє! — насмішкувато вставив технолог.

Гожієнко зловтішно засміявся, хоча ніколи не брав до рук жодної з цих книжок.

— Як у церкві! — захихотів Писцов. Юрій спалахнув.

— Я не жартую!.. Якщо ви хочете бути логічними...

— А що ж ви тоді говорили про Христа? — урочисто перебив фон Дейц.

— Що говорив?.. Коли вже вчитися життя, виробляти певний світогляд, то чи не краще зосередитися на титанічній роботі тих людей, що являли собою найкращі зразки людського роду...

— Я з вами не згоден! — урвав Гожієнко.

— А я згоден! — гаряче перебив студента Новиков.

І знову почався безглуздий галас, у якому вже не можна було розрізнити ні кінця, ні початку.

Соловейчик, щойно інші засперечалися, притих, сидів у кутку і слухав. Спочатку на обличчі його була цілковита і прониклива, майже дитяча увага, однак потім на ньому з'явився вираз подиву і страждання. Санін мовчки пив пиво і курив. На його обличчі був вираз нудьги і досади. А коли в загальному галасі почулися вже різкі нотки сварки, він устав, погасив цигарку і сказав:

— Знаєте що... це виходить нудна історія!

— Ще й яка! — озвалась Дубова.

— Марнота марнот і ловлення вітру! — підхопив Іванов таким голосом, ніби він увесь час про це думав і тільки чекав нагоди висловити.

— Це чому ж? — зі злістю спитав технолог.

Санін не звернув на нього уваги і, повернувшись до Юрія, промовив:

— Невже ви всерйоз гадаєте, що за будь-якими книжками можна виробити якийсь світогляд?

— Звичайно,— здивовано поглянув на нього Юрій.

— Даремно,— заперечив Санін,— якби це було так, то можна було б усе людство перетворити на будь-який лад, даючи йому читати книжки тільки одного напрямку... Світогляд дає саме життя, і в тому обсязі, у якому література і сама думка людська — тільки дрібна часточка. Світогляд не теорія життя, а тільки стан окремої людської особистості, і при цьому вона доти змінюється, доки в людини жива душа... А отже, визначеного світогляду, задля якого ви так клопочетесь, узагалі не може бути...

— Як це не може?! — сердито вигукнув Юрій. Санін зітхнув.

— Звичайно, не може... Якби можливим був світогляд як завершена теорія, то думка людська зупинилась би назавжди... Але цього немає: кожна мить життя дає нове слово... і це слово треба почути і зрозуміти, не ставлячи собі завчасно міри та межі. А втім, що про це говорити,— урвав він сам себе,— думайте, як хочете... Я лише питаю: чому ви, прочитавши сотні книжок, від Екклезіаста до Маркса, не склали певного світогляду?

— Чому ж не склав? — із гострою образою заперечив Юрій, похмуро блискаючи темними очима.— У мене він є... Він, може, помилковий, але він є!

— То що ж ви збираєтесь виробляти? Писцов захихотів.

«Який він розумний!» — із наївним захватом подумала Карсавіна про Саніна.

Вона дивилася на нього і на Юрія, і в усьому її тілі росло соромливе і радісне, ще незрозуміле їй почуття: ніби вони сперечалися не самі по собі, а тільки через неї, щоб оволодіти нею.

— І виходить так,— продовжував Санін,— що вам непотрібно те, заради чого ви тут зібрались. Я розумію і бачу це ясно: тут просто хочуть змусити інших прийняти їхні погляди і більше за все бояться, щоб їх не переконали у протилежному. Відверто кажучи, це дурість.

— Дозвольте! — сильно напружуючи пухкий голос, озвався Гожієнко.

— Ні, заждіть,— відповів Санін із помітним невдоволенням,— от у вас світогляд найпрекрасніший, і книжок ви прочитали безліч, це відразу видно, та ви злостивитесь через те, що не всі думають як ви, і, крім того, принижуйте Соловейчика, який вам зовсім нічого поганого не зробив...

Гожієнко здивовано замовк і вирячився на Саніна так, наче той сказав щось надзвичайне.

— Юрію Миколайовичу,— весело сказав Санін,— ви на мене не сердьтеся, що я трохи різко з вами сперечався. Я бачу, що у вас у душі справді безладдя...

— Яке безладдя? — спитав Юрій, червоніючи й не знаючи, образитись чи ні. І як дорогою сюди, так і в цю хвилину м'який і спокійний голос Саніна чомусь зачепив його.

— Самі ви знаєте,— відповів Санін, усміхаючись.— А на цей дитячий задум треба плюнути, бо надто вже по-дурному виходить.

— Послухайте,— увесь червоний, заговорив Гожієнко,— ви собі дозволяєте надто багато!

— Не більше, ніж ви...

— Тобто?..

— А ви подумайте,— весело відповів Санін.— У тому, що ви робите і говорите, значно більше грубого і неприємного, ніж у тому, що кажу я...

— Я вас абсолютно не розумію! — озлоблено викрикнув Гожієнко.

— Ну, не я в цьому винен!

— Що?

Санін, не відповідаючи, узяв капелюха і сказав:

— Я йду... Тут робиться зовсім нудно!

— Спасенне діло! Та й пива більше нема! — погодився Іванов і попрямував у передпокій.

— Так, видно вже, у нас нічого не вийде,— сказала Дубова.

— Проведіть мене, Юрію Миколайовичу,— поклікала Карсавіна.— До побачення,— сказала вона Саніну.

На мить їхні очі зустрілись, і це чомусь налякало Карсавіну.

— Жаль! — зауважила Дубова, йдучи.— Гурток зів'яв, не встигнувши розквітнути!

— А чому, власне? — сумно і розгублено раптом спитав Соловейчик.

Лише тепер про нього згадали, і багатьох уразив розгублений вираз його обличчя.

— Послухайте, Соловейчику,— замислено мовив Санін,— я до вас прийду колись поговорити.

— Буль ласка! — радісно стрепенувся Соловейчик.

На подвір'ї після освітленої кімнати було так темно, що не видно тих, хто стояв поряд, чулися тільки гучні голоси.

Робітники пішли окремо. Коли відійшли трохи далі, Писцов засміявся і сказав:

— Отаке-то... Вічно в них: зберуться діло робити, а кожен на себе тягне!.. Лише отой, здоровий, мені сподобався!

— Багато ти розумієш, коли освічені люди межи собою розмову ведуть...— смикаючи шиєю, заперечив Кучерявий, і голос його прозвучав тупо і озлоблено.

Писцов замість відповіді самовпевнено й насмішкувато свиснув.

25

Соловейчик довго стояв на ганку, дивився на беззоряне небо і потирав худі пальці.

За чорними коморами, грюкаючи залізом дахів, вітер гнув верхівки дерев, що металися, як примари, а вгорі, охоплені могутнім рухом, швидко повзли хмари. Їх темне громаддя мовчки вставало на обрії, піднімалось на недосяжну висоту і важкими масами звергалось у безодню. Здавалося, за краєм чорної землі нетерпляче чекають неозорі війська і полчище за полчищем, із розгорнутими темними знаменами, грізно рухаються до поля невидимої битви. І час від часу вітер і справді доносив її віддалений стугін і гуркотнечу.

Соловейчик із дитячим страхом дивився вгору і ніколи так виразно, як цієї ночі, не відчував, який він маленький, кволий, ніби зовсім не існує в цьому нескінченно великому, звихреному хаосі.

— О Боже, Боже! — зітхнув Соловейчик.

Перед лицем неба і пільми він був не тим, чим здавався в очах людей. Кудись зникла тривожна запопадливість, зуби, схожі на улесливий вишкір маленького песика, сховалися під тонкими губами, і чорні очі єврейського юнака дивились печально і серйозно.

Він повільно пройшов у кімнати, погасив зайву лампу, з незграбним зусиллям установив на місце стіл і охайно розставив стільці. По кімнаті хвилями ходив прозорий тютюновий дим, на підлозі насмітили, тут валялося безліч недопалків і обгорілих сірників. Соловейчик приніс мітлу і підмів, потім дістав із комірчини старе відро з помиями, накришив туди хліба і, вигинаючись усім тілом, дрібно ступаючи й розмахуючи рукою, пішов через темне подвір'я. Щоб було видніше, він поставив на вікно лампу, але на подвір'ї було так порожньо й лячно, що Соловейчик зрадів, коли дістався до

Султанової буди. Невидимий у темряві кошлатий пес, від якого йшло тепло, крекчучи, виліз йому назустріч і заgrimів ланцюгом.

— А... Султан! — підбадьорюючи себе власним голосом, скрикнув Соловейчик. Старий пес напотемки тицяв йому в руки холодним мокрим писком.— Ну, їж...— додав Соловейчик, підставляючи відро.

Султан зачвакав і захлюпав у відерці, а Соловейчик стояв над ним і сумно усміхався в темряву.

«І що ж таки я можу? — думав він.— Хіба я можу змусити людей думати не так, як вони хочуть?.. Я сам гадав, що мені скажуть, як жити і як думати!.. Бог не дав мені голосу пророка!.. То що ж я можу зробити?»

Султан дружньо загарчав.

— Їж собі, не гарчи! — сказав Соловейчик.— Я б тебе спустив з ланцюга трошечки погуляти, але в мене немає ключа!

«Які всі чудові, розумні люди... І вони багато знають і мають учення Христа, а... Або, може, я сам винен: треба було сказати одне головне слово, а я не вмів сказати такого слова!»

Далеко за містом протяжно і тоскно засвистіло. Султан підвів голову і прислухався. Чути було, як крупні краплі падають з його морди у відерце.

— А їж, їж собі... То потяг! — сказав Соловейчик, угадавши його рух.

Султан важко зітхнув.

— І чи житимуть люди коли-небудь так... чи вони зовсім нічого не можуть,— голосно проказав Соловейчик, сумно поводячи плечима.

І йому уявилось у темряві нескінченне, як вічність, море людей, що виходять із п'їтьми і йдуть у п'їтьму. Ряд століть без початку й кінця, і вервиця страждань без просвітку, сенсу й завершення. Там, угорі, де Бог,— вічне мовчання.

Султан забряжчав порожнім відерцем, перекинув його і замахав хвостом.

— А, готово?.. Ну...

Соловейчик погладив жорстку пелехату Султанову спину, на хвилину відчув під рукою живе тіло, що довірливо вигиналось, і пішов до будинку.

Позаду Султан гримів ланцюгом. На подвір'ї було ніби світліше, але від цього ще чорнішою і страшнішою здавалася величезна чорна будівля млина з витягнутою до неба трубою і вузькими, схожими на труни коморами. Смуга світла тяглась із вікна через садок, там видніли нерухомі головки квітів, що полохливо завмерли під буйним небом, яке грізно розгортало свої темні знамена.

Уражений тугою, страхом, самотністю й відчуттям невідплатної втрати, Соловейчик повернувся до кімнати, сів біля столу й заплакав.

26

Випещене чоловіче тіло, як нерв, оголений майже насильницькими насолодами, болісно озивалось на саме слово «жінка». Незмінно гола, незмінно доступна, вона стояла перед Волошиним в усі хвилини його життя, і кожна жіноча сукня, що облягала гнучке і повне тіло самки, збуджувала його до щемкого тремтіння в колінах.

Дорогою з Петербурга, де він залишив безліч розкішних і плеканих жінок, які щонаочі терзали його тіло нестямними пестощами,— а попереду на нього чекала складна і велика справа, від якої залежало життя багатьох людей, що на нього працювали,— на першому місці для Волошина була мрія про молоденьких, свіжих самочок із провінційної глушини. Вони уявлялись йому боязкими, полохливими, міцними, як лісові грибки, і ще здаля він чув дразливий запах їхньої молодості та чистоти.

Незважаючи на те що товариство Зарудіна здавалося йому нечуваним, Волошин, ледве закінчивши перемовини з голодними та брудними людьми, що потай його ненавиділи, негайно освіжив парфумами своє худе брезкле тіло, убрався у світлий костюм, що сяяв чистотою, узяв візника і, здригаючись від нетерпіння, поїхав до Зарудіна.

Офіцер сидів перед вікном у сад, пив холодний чай і намагався з насолодою дихати м'якою вечірньою прохолодою, що напливала з темного саду.

— Гарний вечір! — повторював він машинально, але думка його була далеко, і йому було ніяково, страшно і соромно.

Він боявся Ліди. Із дня їхньої розмови він не бачив її, і тепер вона уявлялася йому зовсім не такою, як тоді, коли віддавалася йому.

«Хай там як, але справу ще не скінчено!.. Треба ж розправитись із немовлям... Чи плюнути на все?» — вагався Зарудін.

Що вона тепер поробляє?

Перед ним постало вродливе, але грізне і мстиве обличчя дівчини з міцно стиснутими губами і загадковими темними очима.

«А раптом вона утне яку-небудь штуку... Така може!.. Треба б якось...»

Примара жахливого скандалу туманно витала перед Зарудіним, і серце його боязко стискалось.

«Та що, власне, вона може зробити? — питав він іноді, і тоді в його мозку щось вияснялось, робилося просто і зовсім не важко.— Утопитись?.. То й грець із нею... я її силоміць не тягнув у ліжку!.. Скаже, що була моєю коханкою?.. Ну то що ж?.. Це тільки свідчить про те, що я сильний і привабливий чоловік... Одружитися я з нею не обіцяв... Дивно, їй-богу! — знизував плечима Зарудін і тієї ж миті відчував, як моторошний тягар знову починає тиснути.— Плітки підуть, ніде показатись не можна буде!» — думав він, тремтячою рукою машинально підносячи до губів склянку з холодним, нудно-солодким чаєм. Він був так само чистим, як і завжди, і випромінював пахощі, але йому здавалося, що на ньому — на обличчі, на білосніжному кітелі й навіть на серці — лежить якась масна, розпливчаста пляма.

«Е, все мине з часом... не первина!» — втішав він себе, але щось усередині не хотіло цьому вірити.

Волошин увійшов, розв'язно човгаючи підшвами і зверхньо вишкіряючи дрібні зуби, і відразу вся кімната наповнилась запахом парфумів, тютюну й мускусу, витіснивши запах прохолоди та зелені.

— О, Павле Львовичу! — майже налякано підскочив Зарудін.

Волошин привітався, сів біля вікна і закурив сигару. Він мав такий самовпевнений і витончений вигляд, що офіцер відчув легку заздрість і з усіх сил намагався прибрати так само безтурботного й невимушеного вигляду. Однак очі його при цьому неспокійно бігали: відтоді, як Ліда

кинула йому просто в обличчя «скотина!», Зарудіну почало здаватися, що тепер кожен знає про це і в душі сміється з нього.

Волошин, усміхаючись і впевнено сиплячи заяженими жартами, почав безтурботно базікати, однак йому було складно витримати взятий тон: нетерпляче бажання швидко почало пробиватися крізь усі його дотепи і розповіді про Петербург і страйк на фабриці. За ними стояло одне слово: «жінка».

Уже закурюючи нову сигару, він помовчав і виразно поглянув в очі Зарудіну.

Вони зрозуміли один одного. Волошин поправив пенсне і усміхнувся, вишкіривши зуби. І ця усмішка вмить віддзеркалилася на вродливому обличчі Зарудіна.

— А ви, гадаю, тут часу не гаєте? — спитав Волошин, лукаво мружачи око.

Зарудін відповів, із хвалькуватою байдужістю знизавши плечима:

— О! Це вже як водиться! Що ж тут іще робити? Вони засміялись і помовчали. Волошин жадібно чекав подробиць, і тонка жилка судомно билась під його лівим коліном, а перед Зарудіним умить промайнули подробиці не того, чого хотів Волошин, а того, що так мучило його всі ці дні.

Він трохи відвернувся і постукотів пальцями по підвіконню.

Проте Волошин мовчки чекав, і Зарудін відчув необхідність попасти в тон.

— Я знаю,— з удаваною самовпевненістю почав він,— що вам, столичним мешканцям, здається, ніби тутешні жінки — це щось особливе. Гірко помиляєтесь! Правда, в них є свіжість, але немає шику... ні, як би це сказати... немає мистецтва кохати!..

Волошин ураз пожвавився, у нього заблищали очі, змінився голос.

— Так, звичайно... Але все це зрештою набридає... У петербурженок немає тіла... Ви розумієте, про що я?.. Це буквально жмуток нервів, а не жіноче тіло, а тут...

— Це справді так,— непомітно пожвавлюючись, погодився Зарудін, самовдоволено накручуючи вус.

— Зніміть корсет із найшикарнішої столичної пані, і ви з'ясуєте... О, до речі... Чули новий анекдот? — зненацька урвав себе Волошин.

— Який? — з раптовим інтересом присунувся до нього Зарудін.

— А от... Це дуже характерно... Одна паризька кокотка...

І Волошин докладно і майстерно розповів витончено соромітну історію, в якій оголена хіть і худі груди жінки сплітались у такий млосний і жахливий образ, що Зарудін почав нервово сміятись, здригаючись, ніби його кололи шпилькою.

— Так, найголовніше в жінці — це груди! Жінка з поганим бюстом для мене просто не існує! — закінчив Волошин, заводячи під лоба очі, що взялися білуватою поволокою.

Зарудін пригадав Лідині груди — ніжні, блідорожеві, пружні й округлі, як незнаний і прекрасний плід. Згадав, як їй подобалося, коли він цілував їх, і йому раптом стало ніяково говорити про це з Волошином і боляче від усвідомлення, що все це минуло і більше не повториться.

Та це почуття здалося Зарудіну негідним чоловіка й офіцера і, силуючи себе, він заперечив, неприродно перебільшуючи:

— У кожного свій бог!.. Для мене в жінці найважливіше — спина, вигин...

— Так! — нервово протягнув Волошин.— Знаєте, у деяких дівиць, особливо дуже молодих...

Денщик, важко ступаючи мужицькими чоботами, увійшов засвітити лампу, і поки він клопотався біля столу, дзенькав склом і чиркав

сірниками, Зарудін і Волошин мовчали, і поки розгоралося світло лампи, в ньому тільки видно було, як блищали їхні очі і нервово спалахували вогники сигари й цигарки.

Коли денщик вийшов, вони знову заговорили, і слово «жінка», голе і брудне, у збочених і майже безглузких формах, знову повисло в повітрі. Гордість успішного самця охопила Зарудіна і, страждаючи від нестерпного бажання перевершити Волошина і похвалитися тим, яка розкішна жінка йому належала, Зарудін, із кожним словом усе більше відкриваючи сховки своєї похоті, почав розповідати про Ліду.

І дівчина виникла перед Волошиним зовсім гола, безсоромно розкрита у найглибших таємницях свого тіла і пристрастей, принижена, як худобина, виставлена на продаж. Думки їхні повзали по ній, облизували, м'яли, знущалися з її прекрасного тіла і почуттів, що дарували невимовну насолоду. Вони не любили жінку, не дякували їй, а прагнули принизити і зневажити, завдати найбільш мерзенного й нескazanного болю.

У кімнаті було задушливо й накурено. Їхні спітнілі тіла випаровували важкий, нездоровий запах, очі каламутно блищали, а голоси звучали уривчасто і здушено, як хрипіння осатанілих звірів. За вікном тихо і ясно опускалася місячна ніч, але світ, з усіма його барвами, звуками і багатствами, кудись зник, провалився, і гола жінка одна стояла перед ними. І невдовзі їхня уява стала такою владною і вимогливою, що їм уже було вкрай необхідно побачити цю Ліду, яку вони тепер називали не Лідією і не Лідою, а Лідкою.

Зарудін звелів закласти коляску, і вони вирушили на околицю міста...

Лист, який наступного дня Зарудін надіслав Ліді Саніній і в якому він просив дозволу побачитись, непевно і незграбно натякаючи, що багато ще можна змінити, потрапив до рук Марії Іванівни, тому що покоївка забула його на столі в кухні.

І зі сторінок цього листа на чистий образ її доньки, сповнений ніжності, насунулась зловісна тінь. Першим почуттям Марії Іванівни був сумний подив. А потім їй пригадалася власна молодість, кохання і зради, важкі драми, пережиті в часи розчарування заміжжям. Довга вервечка страждань, сплетена життям, яке спиралося на суворі правила, дотяглася до старості. Суцільна сіра смуга з тьмяними плямами нудьги і горя, з уривками приборканих бажань і мрій, рівна плетениця днів, схожих один на другий.

Та усвідомлення, що дочка зуміла прорватися крізь кам'яну стіну цього сірого припорошеного життя і, можливо, вже потрапила в бурхливу коловерт, де радість і щастя хаотично переплетені зі стражданням і смертю, викликало в цієї літньої жінки жах, що вилився у гнів і тугу.

«Негідне, бридке, мерзенне дівчисько!» — у розпачі опустивши руки на коліна, думала Марія Іванівна.

Зненацька у неї в голові виникла суха, маленька і зручна думка про те, що все це зайшло не далі відомої, безпечної межі. Обличчя у неї зробилося тупим і хитрим. Вона стала читати й перечитувати записку, написану пишномовним і холодним стилем, але ніщо не стало зрозумілішим. Тоді Марія Іванівна, відчуваючи своє безсилля, гірко заплакала, поправила наколку і спитала покоївку:

— Дунько, Володимир Петрович у себе?

— Шо? — дзвінко озвалась Дунька.

— Дурепо, кажу, пан удома?

— Зараз пішли в кабінет. Листа пишуть! — радісно повідомила Дунька, ніби цей лист був адресований їй.

Марія Іванівна твердо і прямо подивилася їй в очі та промовила:

— А ти, паскуднице, якщо будеш у мене записки носити, я тебе так провчу, що своїх не впізнаєш... Коли мати увійшла, Санін сидів і писав. Марія Іванівна настільки не звикла бачити, як він пише, що, незважаючи на свої переживання, зацікавилась.

— Що це ти пишеш?

— Листа,— весело підвівши голову, відповів Санін.

— Кому?

— Так... редактору одному знайомому... Хочу знову попрацювати для них.

— А ти хіба журналіст?

— Я все вмю,— усміхнувся Санін.

— А навіщо тобі туди їхати?

— Набридло вже мені у вас, мамо,— зі щирою усмішкою відповів Санін.

Легка образа штрикнула Марію Іванівну.

— Дякую! — з ображеною іронією промовила вона.

Санін уважно подивився, хотів був сказати, що не така вже вона дурепа, аби не розуміти, що людині нудно сидіти на одному місці та ще й без діла, але промовчав. Йому здалося безглуздим пояснювати такі прості речі.

Марія Іванівна вийняла хусточку і довго мовчки м'яла її тонкими старечими пальцями. Якби не існувало записки Зарудіна, а душа її не поринула у вир сумнівів і страхів, вона б довго і гірко дорікала синові за його різкість, але зараз обмежилась тільки скорботним порівнянням:

— От же ж... Один, як вовк, усе з дому зиркає, а друга...

І махнула рукою.

Санін із цікавістю дивився на матір. Очевидно, давня житейська драма починала розгортатися.

— А ви звідки знаєте? — спитав він, кидаючи перо.

І раптом Марії Іванівні стало соромно, що вона прочитала листа, адресованого доньці. На її поморщених щоках виступив цеглистий рум'янець, і вона нетвердо, але сердито відповіла:

— Я, дякувати Богові, не сліпа!.. Багато всього бачу...

Санін поміркував.

— Та нічого ви не бачите, — сказав він, — а на доказ того можу вас привітати з законним шлюбом вашої доньки... Вона сама хотіла вам сказати, та тепер уже байдуже...

Йому стало шкода, що в молоде Лідине життя вривається ще одна мука: стареча тупа любов, здатна змордувати людину найтоншими і найлютішими тортурами.

— Що? — уся підбираючись, перепитала Марія Іванівна.

— Ліда заміж виходить.

— За кого? — радісно і недовірливо скрикнула стара.

— За Новикова, звісно...

— А... а як же...

— Та ну його к бісу! — з раптовим роздратуванням промовив Санін.— Чи ж вам не байдуже... Ви що — чужу душу стерегти збираєтесь?

— Ні, я тільки не розумію, Володю...— засоромлено й нерішуче почала стара, тоді як у її серці незрозуміло чому радісно звучало: «Ліда заміж виходить, Ліда заміж виходить!..»

Санін суворо знизав плечима.

— Чого ж тут не розуміти... Кохала одного, покохала другого, завтра покохає третього... Ну і Бог з нею.

— Що ти таке кажеш! — обурено скрикнула Марія Іванівна.

Санін став спиною до столу і схрестив руки.

— А ви хіба все життя одного кохали? — спитав він сердито.

Марія Іванівна підвелась, і на її нерозумному обличчі з'явився вираз холодної, як камінь, гордості.

— Так з матір'ю не говорять! — різко промовила вона.

— Хто?

— Що — хто?

— Хто не говорить? — дивлячись спідлоба, спитав Санін.

Він дивився на матір, уперше відзначаючи для себе, який у неї тупий і боязкий вираз очей і як подурному стирчить на голові наколка — ніби курячий гребінець.

— Ніхто не говорить! — якимось неживим голосом сказала Марія Іванівна.

— Ну, а я говорю. Та й по всьому...— раптом заспокоюючись і повертаючись до свого звичайного настрою, заперечив Санін, відвернувся і знову сів.— Ви своє від життя взяли, а тому ніякого

права не маєте душити Ліду,— майже байдужно промовив він, не обертаючись і знову беручись до писання.

Марія Іванівна мовчала і пильно дивилася на сина. Умить відкинувши спогади про минуле життя з його молодими пристрасними ночами, вона закрила собі очі однією фразою: «Як він сміє так говорити з матір'ю!» — а тепер не знала, що робити далі. Та перш ніж вона щось вирішила, Санін обернувся, взяв її за руку і лагідно сказав:

— Облиште ви все це... А Зарудіна женіть геть, а то він справді якогось лиха накоїть...

М'яка хвиля пройшла по серцю Марії Іванівни.

— Ну, Бог з тобою,— промовила вона.— Я рада... Мені Саша Новиков завжди подобався... А Зарудіна, звичайно, приймати не можна — хоч би з поваги до Саші.

— Хоч би з поваги до Саші,— сміючись самими очима, погодився Санін.

— А де Ліда? — уже зі спокійною радістю спитала Марія Іванівна.

— У своїй кімнаті.

— А Саша? — з ніжністю вимовляючи ім'я Новикова, додала мати.

— Далєбі, не знаю... Пішов, здається... — почав Санін, але в цей час у дверях з'явилась Дунька і оголосила:

— Там Віктор Сергійович прийшли... з чужим паном.

— А... Жени їх утришия,— порадив Санін. Дунька сором'язливо захихотіла.

— Що ви, пане, як можна!

— Звісно, можна... На греця вони нам здались!

Дунька закрилась рукавом, захихотіла і пішла геть.

Марія Іванівна випросталась і стала ніби молодшою, однак очі її набули ще тупішого виразу. У душі її миттєво, з дивовижною легкістю та чистотою, ніби вона спритно пересмикнула карту, сталася цілковита зміна: наскільки лежало її серце до Зарудіна раніше, коли вона думала, що офіцер одружиться з Лідою, настільки воно стало вороже холодним тепер, коли з'ясувалося, що Лідиним чоловіком буде інший, а цей міг тільки бути її коханцем.

Коли мати повернулась до виходу, Санін склав листа і рушив за нею. Йому було цікаво подивитися, як складеться і розвинеться нове, заплутане і складне становище, у яке поставили себе всі ці люди.

Зарудін і Волошин підвелися назустріч із перебільшеною люб'язністю, у якій не було вже тієї свободи, якою користувався Зарудін у домі Саніних раніше. Волошину було ніяково, бо він прийшов із певною думкою про Лиду і мусив цю думку приховувати. Та ця ніяковість тільки дужче хвилювала його. А на обличчі Зарудіна крізь удавану розв'язність виразно проступала боязлива туга. Він відчував, що не варто було приходити: йому було соромно і страшно; він не міг уявити, як зустрінеться з Лідою, і водночас нізащо у світі не зрадив би цих почуттів Волошину і не відмовився б від звичної самовпевненої манери чоловіка, який нічого не цінує, який може зробити з жінкою будь-що. Іноді він буквально ненавидів Волошина, але йшов за ним, наче прикутий.

— Люба Маріє Іванівно,— неприродно виставляючи білі зуби, сказав Зарудін,— дозвольте представити вам мого доброго приятеля Павла Львовича Волошина...

При цьому він запопадливо, з якимось підморгуванням, усміхнувся Волошину.

Волошин уклонився, відповівши Зарудіну такою самою усмішкою, але більш помітно і майже нахабно.

— Дуже приємно,— холодно сказала Марія Іванівна.

Прихована неприязнь відчувалася в її тоні, і сторожкий офіцер одразу це помітив. Миттю зникла його самовпевненість, і вчинок їхній, остаточно переставши бути кумедним, почав здаватися йому нікчемним і безглуздим.

«Ех, не треба було приходити!» — подумав він і тут уперше ясно пригадав те, про що забував, збуджений товариством недосяжного розкішного Волошина: адже зараз сюди увійде Ліда!.. Та сама Ліда, що була з ним у зв'язку, вагітна від нього, мати його майбутньої дитини, яка народиться ж колись! І що ж він їй скаже і як подивиться на неї?..

Серце Зарудіна стислось і важкою грудкою впало кудись униз.

«А що як вона вже знає!» — з жахом подумав він, не сміючи поглянути на Марію Іванівну, і весь заовтузився, заворушився, закурюючи цигарку й бігаючи очима навколо.

— Надовго ви до нас? — із величним холодом поцікавилась Марія Іванівна у Волошина.

— О, ні,— розв'язно і глузливо дивлячись на провінційну пані, відповів Волошин і, вивернувши долоню, спритно вставив у кутик рота сигару, випустивши дим просто в обличчя старої.

— Нудно вам у нас видається... після Пітера...

— Ні, чому ж... Мені тут подобається, таке, знаєте, патріархальне містечко...

— От ви за місто з'їзьте, у нас місця є чудові... і купання, і катання...

— О, неодмінно! — насмішкувато вимовляючи слова, але вже нудьгуючи, сказав Волошин.

Розмова не складалася, була важкою й безглуздою, як усміхнена картонна маска, з-під якої дивляться ворожі очі. Волошин став поглядати на Зарудіна, і значення його поглядів було зрозумілим не

тільки офіцерові, але й Саніну, який уважно спостерігав із кутка за обома.

Думка, що Волошин перестане вважати його спритною, дотепно-нахабною людиною, здатною на все, виявилася сильнішою за таємні страхи Зарудіна.

— А де ж Лідія Петрівна? — пересиливши себе, спитав він, знову весь починаючи рухатись.

Марія Іванівна подивилася на нього зі здивованою неприязню.

«А тобі яке діло, раз ти з нею не одружишся!» — сказали її очі.

— Не знаю... У себе, напевно, — холодно відповіла вона.

Волошин знову виразно подивився на Зарудіна.

«Чи не можна якось витребувати цю Лідку швидше, бо старушенція не дуже цікава!» — подумав він. Зарудін відкрив був рота, але Волошин випере-

див його.

— Я так багато хорошого чув про вашу доньку, — вишкіряючи зубки, люб'язно нахилиючись усім корпусом уперед і потираючи руки, заговорив він, — що сподіваюсь сподобитись честі бути їй відрекомендованим.

Марія Іванівна ковзнула поглядом по обличчю Зарудіна, яке невловно змінилось, і інстинктивно зрозуміла що саме міг чути цей нахабний чоловічок про її Лиду. Думка ця була настільки гострою, що її охопив безпорадний жах. Вона розгубилась, але очі її стали більш людяними і м'якими.

«Якщо їх не виставити звідси, — подумав у цю мить Санін, — то вони завдадуть іще чимало горя і Ліді, і Новикову...»

— Я чув, що ви їдете від нас? — раптом запитав він, замислено дивлячись у підлогу.

Зарудін здивувався, як у нього самого не виникла така проста і зручна думка.

«А!.. Узяти відпустку місяців на два...» — промайнуло в його мозку, і він квапливо відповів:

— Так, збираюся... Треба б відпочити, провітритись... знаєте... Пліснявою вкриєшся на одному місці!

Санін раптом засміявся. Його розсмішила вся розмова, у якій жодне слово не виражало того, що відчували і думали ці люди, уся її фальш, що нікого не вводила в оману, і те, що всі продовжували дурити одне одного, хоч явно бачили, що ніхто не вірить.

— Полотном доріжка,— сказав він перше, що спало на думку.

В одну мить усі троє змінилися. Марія Іванівна зблідла і стала меншою, в очах Волошина промайнуло баязливо-тваринне почуття, що перетворило його на подобу настороженого звіряти, а Зарудін невпевнено підвівся зі свого місця.

— Що?! — здушеним голосом спитав Зарудін.

Волошин налякано і дрібно засміявся, гострими лякливими очицями відшукуючи свого капелюха. Санін, не відповідаючи Зарудіну, з веселим і злим обличчям, відшукав капелюх Волошина і подав йому. Той розкрив рота, і з нього вирвався придушений звук, схожий на жалібний писк.

— Як це розуміти? — з відчаєм крикнув Зарудін, остаточно втрачаючи поверхню під ногами. «Скандал!» — пронеслось у його мозку.

— Так і розумійте,— сказав Санін,— ви тут зовсім не потрібні і зробите всім велику приємність, якщо заберетесь звідси.

Зарудін ступив уперед. Обличчя його стало страшним, білі зуби зловісно вишкірились.

— А-а... он, значить, як... — промовив він, задихаючись.

— Геть іди! — зі зневагою, коротко і твердо відповів Санін.

І в його голосі почулася така сталева і страшна погроза, що Зарудін відступив і замовк, приголомшено водячи очима.

— Це казна-що... — стиха пробурмотів Волошин і квапливо попрямував до дверей, втягуючи голову в плечі.

Однак у дверях уже стояла Ліда.

Ніколи, ні доти, ні пізніше, вона не почувалася настільки приниженою, ніби гола рабиня, через яку на невірницькому ринку побилися самці. У першу мить, коли вона дізналася, що прийшли Зарудін з Волошиним, і чітко усвідомила значення цього приходу, відчуття фізичного приниження було таким великим, що вона заридала і втекла в сад, до річки, знову думаючи про самогубство.

«Та що ж це?.. Невже цьому ще не кінець!.. Невже я вчинила такий жахливий злочин, що ніколи не отримаю за нього прощення і завжди, кожен матиме право...» — ледве не закричала вона, заломивши руки. Але в саду було так ясно і світло, так мирно жили там яскраві квіти, бджоли і птахи, так голубіло небо, так блищала біля осоки вода і так зрадів їй фокстер'єр Мілль, що Ліда отямилась. Вона раптом інстинктивно згадала, що й завжди так само охоче й жадібно бігали за нею чоловіки, згадала те пожвавлення, яке напружувало все її тіло під поглядами цих чоловіків, і вже свідомо в ній прокинулося відчуття гордості та власної слухності.

«Ну що ж,— подумала вона,— що мені до того... він то й він... Ну, кохала, тепер розійшлися... І ніхто ніколи не посміє мене зневажати!»

Вона круто повернулась і пішла до будинку.

У дверях Ліда з'явилася не такою, якою звикли бачити її чужі. Замість звичної модної та вишуканої зачіски у неї на спині м'яко зміїлась товста і пишна коса, замість витонченого досконалого вбрання була легка кофтинка, що наївно підкреслювала звільнене прекрасне тіло, і вся вона, в цьому милому, простому, домашньому вигляді була якось несподівано прекрасною.

Дивно усміхаючись тією усмішкою, яка робила її схожою на брата, Ліда спокійно переступила поріг і сказала дзвінким і красивим голосом, з особливо милими дівочими інтонаціями:

— Ось і я... Куди ж ви?.. Вікторе Сергійовичу, киньте кашкет!..

Санін замовк і з допитливим захопленням, широко розплющивши очі, дивився на сестру.

Якась внутрішня сила, і грізна, і мила, і нездоланна, і жіночно-ніжна, увійшла до кімнати. Ніби приборкувачка зайшла в клітку до роздратованих хижаків. Чоловіки раптом зробилися лагідними й покірними.

— Бачте, Лідіє Петрівно... — розгублено промовив Зарудін.

І щойно він заговорив, безпорадний вираз промайнув Лідиним обличчям. Вона швидко поглянула на нього, і їй раптом стало нестерпно боляче. До болю чутливий відзвук фізичної ніжності прокинувся в ній і відчайдушно захотілося на щось сподіватись. Але за мить на зміну цьому бажанню прийшла гостра тваринна необхідність довести йому, як багато він втратив і яка вона все-таки прекрасна, незважаючи на горе та приниження, яких він їй заподіяв.

— Нічого я не хочу бачити! — владно і дещо театралью промовила Ліда.

Із Волошиним відбулося щось дивне: це чарівне тепло, яке пашіло від ледве прикритого ніжного жіночого тіла, що відкрилося в несподіваній милій домашній красі, розніжило все його єство. Гострий язичок умить

облизав пересохлі губи, очиці звузились і все його тіло під широким світлим костюмом розпливлось у безсилому фізичному захваті.

— Відрекомендуйте ж... — сказала Ліда через плече, обертаючись до Волошина.

— Волошин... Павло Львович... — промимрив позаду Зарудін.

«І така красуня була моєю коханкою!» — і зі щирим захватом, хвальковитим відчуттям перед Волошиним, і з легкою прикрістю від усвідомлення незворотної втрати промайнуло в ньому.

Ліда повільно повернулася до матері.

— Мамо, вас там питають... — сказала вона.

— Мені не до... — почала Марія Іванівна.

— Я кажу... — урвала Ліда, і в голосі її несподівано прозвучали сльози.

Марія Іванівна квапливо підвелася. Санін дивився на Ліду, і ніздрі його роздimalись широко і сильно.

— Панове, ходімо в сад... Тут спекотно! — сказала Ліда і, як раніше, незважаючи, чи йдуть за нею, пішла на балкон.

Чоловіки як загіпнотизовані рушили за нею, ніби вона обвила їх своєю косою і веде силоміць, куди схоче. Волошин ішов попереду — вражений, забувши все на світі, крім неї.

Ліда сіла в гойдалку під липою і витягнула маленькі ноги у прозорих чорних панчохах і жовтих черевичках. У ній було ніби дві істоти: одна знемагала від сорому, образи і туги, друга вперто і свідомо прибирала звабливих поз, одна гарніша і гнучкіша за іншу. І перша з огидою дивилась і на себе, і на чоловіків, і на все життя.

— Ну, Павле Львовичу... яке враження справляє на вас наша глушина? — примружившись, спитала Ліда.

Волошин швидко потер долоні.

— Таке, якого, певно, зазнає людина в глухому лісі, натрапивши на розкішну квітку! — відказав він. І між ними почалася легка, пуста і всуціль облуд на розмова, у якій усе те, що вимовлялося вголос, було брехнею, а все те, про що мовчали, було правдою. Санін мовчав і слухав саме ту мовчазну розмову, яка без слів перебігала обличчями, руками й ногами, звуками голосу і його тремтінням. Ліда страждала. Волошин болісно й заздрісно насолоджувався її вродою і запахом. А Зарудін уже ненавидів і її, і Саніна, і Волошина, і весь світ, хотів би піти геть і не йшов, хотів зробити щось грубе, а замість цього курив цигарку за цигаркою. І чомусь нестерпна потреба, щоб Ліда відкрито постала перед усіма як його коханка, буквально заповонила його мозок.

— Отже, вам у нас подобається, ви не шкодуєте, що залишили Петербург? — питала Ліда.

Ця мука була найжорстокішою для неї, і їй самій було дивно, що вона не встає і не йде геть.

— *Mais au contraire!*^{5} — заперечував Волошин, кокетливо розводячи руками і впинаючись очима в Лідині груди.

— Без фраз! — із кокетливо-владним жестом сказала Ліда, і знову в ній боролися дві істоти: одна змушувала зашарітися, друга ще безсоромніше виставляла груди назустріч цьому погляду, що ніби роздягав її.

«Ти гадаєш, що я нещасна... що мене знищено! Так ось тобі, дивись! Ви такі, тоді і я буду такою!» — подумки говорила вона Зарудіну.

— О Лідіє Петрівно! — з ненавистю озвався Зарудін, — які вже тут фрази!

— Ви наче щось сказали? — холодно спитала Ліда і, швидко змінивши тон, знову повернулася до Волошина.

— Розкажіть мені про петербурзьке життя... Бо ж у нас не життя, а животіння!

Зарудін відчув, як Волошин трохи всміхнувся в його бік і подумав — той уже не вірить, що Ліда була його коханкою.

«О, гаразд... так... добре!» — із глухою злістю сказав він собі.

— Наше життя? О, це славнозвісне петербурзьке життя!.. Можу вам запрягтися, Лідіє Петрівно, що наше життя безмірно сіре й нудне... Утім, до сьогодні я думав, що й будь-яке життя нудне, незалежно від того, де живе людина — у столиці чи селі...

— Та невже? — Лідині повіки наполовину опустились.

— Єдине, що дає життя, це — прекрасна жінка! А жінка великого міста... О, якби ви їх бачили!.. Знаєте, я переконаний, що коли щось коли-небудь і врятує світ, то це краса! — не до ладу, але вважаючи це дуже доречним, зрозумілим і дотепним, додав Волошин.

Його лице набуло безглуздо збудженого вигляду, його голос зривався, він нескінченно повертався до одного й того самого — до жінки, на яку він дивився так, ніби потай роздягав і гвалтував її. І Зарудін, помітивши цей вираз, раптом відчув невиразні ревності.

Він мінився на виду, не міг стояти на місці і весь час рухався сюди й туди посеред алеї.

— Наші жінки настільки схожі одна на одну, вони так спотворились і зодноманітнилились!.. Знайти щось таке, що може викликати справжнє обоження... не те, знаєте, специфічне відчуття, а справді чисте, яке відчуваєш перед скульптурою, у великих містах просто неможливо!.. Для цього треба вирушити саме в глушину, де життя — неторканий ґрунт, здатний давати рідкісні квіти!

Санін мимоволі почухав потилицю і закинув ногу на ногу.

— А для чого їм тут розцвітати, коли їх рвати нікому! — заперечила Ліда.

«Ага! — з цікавістю подумав Санін, — он до чого вона веде!..»

Йому була страшенно цікавою ця гра почуттів і бажань, що розгорталася перед ним.

— Тобто?

— Атож, я кажу серйозно! Хто зриває наші квіти? Що це за люди, яких ми робимо своїми героями! — цілком щиро зронила Ліда.

— Ви безжальні до нас! — мимоволі озвався Зарудін.

— Лідія Петрівна має рацію! — натхненно підтримав Волошин, та відразу схаменувся і глянув на Зарудіна.

Лідія зареготала, і її очі, що палали ненавистю, соромом і тугою, грізно вп'ялися в офіцерове обличчя. А Волошин базікав далі, і слова його сипались, підстрибували й розпадались, ніби зграя якихось дрібних почвар, що виникли бозна-звідки.

Він уже говорив про те, що жінка з прекрасним тілом може, не збуджуючи брудних бажань, з'явитися на людях голою, і видно було, як йому хотілося, щоб цією жінкою стала Ліда і щоб зробила вона це саме для нього.

А Ліда сміялась, перебивала його, і в цьому високому сміхові чулися сором і кривдні сльози.

Було спекотно, сонце високо і прямо дивилось у сад, і листя ледь помітно коливалось, ніби його тривожили пристрасні, але скуті лінню бажання. А під ним гарненька молода вагітна жінка з потайними слізьми та мукою прагнула помститися за свою потоптану пристрасць і відчувала, що нічого не виходить, і від цього страждала; один кволий і боязкий самець мучився в потугах виразити своє хтиве бажання, а другий страждав від ревнивої та принизливої злості.

Санін сидів осторонь, у м'якому зеленому затінку липи, і спокійно розглядав усіх трьох.

— Одначе нам час іти,— нарешті не витримав Зарудін. Сам не знаючи чому, він відчував у сміхові, в очах, у тремтінні Лідиних пальців приховані удари в обличчя, і злість до неї, ревності до Волошина та фізична туга від утраченого без вороття мучили його.

— Уже? — спитала Ліда.

Волошин, солодко мружачись, усміхався і тонким язиком облизував губи.

— Що вдієш... Віктор Сергійович, напевно, нездужає,— глузливо, вважаючи себе за переможця, кинув він.

Вони стали прощатися. Зарудін, нахилившись до Лідиної руки, раптом шепнув:

— Прощавай!

Він сам не знав, навіщо це зробив, але в цю мить він як ніколи кохав і ненавидів Ліду. І у відповідь у Лідиній душі щось завмерло і затремтіло. Проте вона притлумила це почуття і відповіла нещадно і голосно:

— Прощавайте!.. Щасливої дороги. Павле Львовичу, не забувайте нас!

Було чути, як Волошин, голосніше, ніж варто було, сказав:

— Ото жінка, вона п'янить, мов шампанське!..

Вони пішли, а коли їхні кроки стихли, Ліда опустилась у гойдалку, але зовсім не так, як до цього, а зсутулившись, охоплена дрожем. Тихі сльози потекли по її обличчю. Чомусь вона нагадала Саніну зворушливо-задумливий живописний образ російської дівчини — з пишною косою, безпросвітним життям і серпанковим рукавом, яким вона потай навесні, над кручею, втирає сльози. І через те, що цей

наївний образ був зовсім невластивим Ліді з її модними зачісками й вишуканими сукнями, її зробилось аж надто жаль.

— Ну, чого ти? — сказав Санін, узявши її за руку.

— Облиш... яка жахлива річ — життя... — вимовила Ліда і нахилилась, закривши обличчя руками.

— Дурість! — сердито відрізав Санін. — Оце б я через такий дріб'язок!..

— Невже немає... інших, кращих людей? — знову промовила Ліда.

— Звичайно, немає, — усміхнувся Санін, — людина мерзенна за природою... Не чекай від неї нічого доброго, і тоді те лихе, що вона робитиме, не завдасть тобі горя...

Ліда підвела голову і подивилася на нього заплаканими очима.

— А ти не чекаєш? — уже спокійніше спитала вона.

— Звісно, ні, — відповів Санін. — Я живу сам...

28

Наступного дня простоволоса і боса Дунька, із виразом переляку, що застиг у нерозумних очах, прибігла до Саніна, який чистив у саду бігунці, і, очевидно повторюючи чужі слова, повідомила:

— Володимире Петровичу, вас бажають бачити пани охвіцери...

Санін не здивувався, бо чекав у тій чи тій формі виклику від Зарудіна.

— Дуже бажають? — жартома спитав він покоївку.

Але Дунька, певно, знала щось страшне і, проти звичаю, не закрилась рукавом, а поглянула йому прямо в очі з виразом переляканого співчуття.

Санін поставив лопату до дерева, зняв і перетягнув пасок і у своїй звичній манері, трохи розхитуючись, пішов у дім.

«Ох і дурні... Ну що ж за ідіоти!» — з досадою думав він про Зарудіна і його секунданти, та це було не лайкою, а вираженням його щирого нерозуміння.

Коли він проходив через будинок, зі своєї кімнати вийшла Ліда і стала на порозі. Її обличчя було блідим і напруженим, а в очах читалось страждання. Вона поворушила губами, але нічого не сказала. У цю хвилину вона почувалася найнещаснішою і найзлочиннішою жінкою на світі.

У вітальні в кріслі безпомічно сиділа Марія Іванівна. Її лице також було наляканим і нещасним, а курячий гребінець наколки розгублено сповз набік. Вона теж подивилася на Саніна благальним зляканим поглядом і теж промовчала.

Санін усміхнувся їй, хотів зупинитись, але передумав і пройшов далі.

Танаров і фон Дейц сиділи у вітальні біля вікна, але не так, як сідали завжди, а підібгавши ноги і випроставшись, наче їм було незручно в їхніх білих кітелях і вузьких синіх галіфе. Коли з'явився Санін, вони повільно й нерішуче підвелися, очевидно не знаючи, як поводитись далі.

— Вітаю, панове,— голосно сказав Санін, простягаючи руку.

Фон Дейц на мить завагався, але Танаров перебільшено швидко вклонився, і перед Саніним промайнула його стрижена потилиця.

— Ну, що доброго скажете? — спитав Санін, відзначивши цю особливу готовність Танарова і дивуючись тому, як упевнено виконує офіцер безглуздий і фальшивий ритуал.

Фон Дейц випростався і надав був суворого вигляду своїй конячій фізіономії, але знітився. І дивно було, що першим заговорив завжди мовчазний і сором'язливий Танаров.

— Наш друг, Віктор Сергійович Зарудін, зробив нам честь, доручивши поговорити з вами,— промовив він чітко і холодно, ніби у нього всередині запрацювала заведена машина.

— Ага! — з комічною поважністю промовив Санін, широко відкриваючи рота.

— Так,— трохи суплячись, уперто і твердо продовжував Танаров,— він вважає, що ваша поведінка стосовно нього була не зовсім...

— Авжеж... розумію...— уже втрачаючи терпець, урвав Санін,— я його прогнав майже втришя... де вже тут «не зовсім»!

Танаров натужився щось зрозуміти, але не зміг і вів далі:

— Так... Він вимагає, щоб ви взяли свої слова назад.

— Так-так...— чомусь вирішив додати довготелесий фон Дейц і, як журавель, переступив з ноги на ногу.

— Як же я їх візьму? Слово не горобець, назад не вернеться! — сміючись самими очима, заперечив Санін.

Танаров здивовано промовчав, дивлячись в очі Саніну.

«Який, одначе, в нього лихий погляд!» — подумав Санін.

— Нам не до жартів...— раптом сердито заквапився Танаров, густо червоніючи, ніби вже все зрозумів,— то будете ви лакскаві взяти свої слова назад чи ні?

Санін помовчав.

«Справжнісінький ідіот!» — сумно подумав він, узяв стілець і всівся.

— Я, мабуть, і взяв би свої слова назад, щоб потішити Зарудіна й заспокоїти його,— серйозно роз-

почав він,— тим паче що мені це зовсім не важко... Але, по-перше, Зарудін дурний і зрозуміє це не так, як слід, і замість того, щоб угамуватись, почне зловтішатися, а по-друге, Зарудін мені геть не подобається, а раз так, то і слів назад брати не варто...

— Та-ак...— крізь зуби протягнув Танаров.

Фон Дейц перелякано подивився на нього, і з його довгої фізіономії сповз останній рум'янець. Вона зробилася жовтою, як свіжовистругана дошка.

— У такому разі...— підносячи голос і надаючи йому загрозливого відтінку, почав Танаров.

Санін з огидою глянув на його вузьке чоло і тісні галіфе й перебив:

— Ну й так далі... знаю... Але з Зарудіним я не битимусь.

Фон Дейц швидко повернувся. Танаров випростався і, прибираючи зневажливого вигляду, спитав, відбиваючи склади:

— Чо-му ж це?..

Санін засміявся, і його огида минула так само швидко, як і з'явилася.

— Та тому... По-перше, я не хочу вбивати Зарудіна, а по-друге, і навіть ще більше, не хочу помирати сам.

— Але...— кривлячи губи, почав Танаров.

— Та не хочу — і край! — сказав Санін, підводячись.— Буду ще я вам пояснювати чому!..

Глибока зневага до людини, яка не хоче битися на дуелі, змішалась у Танарові з непохитним переконанням, що ніхто, крім офіцера, не здатен бути настільки хоробрим і шляхетним, щоби стати до

двобою честі. Тому він нітрохи не здивувався, а навіть навпаки, наче зрадів.

— Це ваша справа,— сказав він, уже не ховаючи зневаги,— проте я мушу вас попередити...

— І це знаю,— засміявся Санін.— Але цього я вже прямо не рекомендую Зарудіну...

— Що? — осміхаючись, перепитав Танаров, забираючи з підвіконня кашкет.

— Не раджу мене чіпати, інакше я його відлупцюю так, що...

— Послухайте! — зненацька спалахнув фон Дейц.— Я не можу дозволити... Ви просто знущаетесь!.. Невже ви не розумієте, що відмовляйтесь від виклику — це... це...

Тепер він був цегляно-червоним, його тьмяні очі по-дурному викотились із орбіт, а на губах закипіли бульбашки слини.

Санін з цікавістю подивився на його губи і сказав:

— І ця людина вважає себе шанувальником Толстого!

Фон Дейц скинув підборяддям і затрусився.

— Я вас прошу! — верескливо прокричав він, відчуваючи пекучий сором через те, що кричить на доброго знайомого, з яким недавно обговорював безліч важливих і цікавих питань.— Я вас прошу припинити... Це не стосується справи!

— Та ні,— заперечив Санін,— ще й як стосується!

— І я вас прошу,— уже істерично забелькотів фон Дейц, бризкаючи слиною,— це зовсім... одним словом...

— Та ну вас! — невдоволено відсуваючись, сказав Санін.— Думайте, що хочете, а Зарудіну перекажіть, що він останній дурень...

— Ви не маєте права! — плаксивим голосом заскиглив фон Дейц.

— Добре, добре...— з задоволенням проказав Танаров.— Ходімо!

— Ні,— тим самим плаксивим голосом, недоладно розмахуючи довгими руками, кричав фон Дейц,— як він сміє... це просто... це...

Санін ще раз подивився на нього, махнув рукою і пішов геть.

— Ми так і передамо нашому другові...— сказав йому вслід Танаров.

— Ну, так і передайте,— не обертаючись, відповів Санін і вийшов.

«От ба, дурний-дурний, а як осідлав свого коника, який зробився стриманий і тямущий!» — подумав Санін, слухаючи, як Танаров умовляє фон Дейца.

— Ні, це не можна так залишити! — усе ще кричав довготелесий офіцер, усвідомлюючи при цьому, що завдяки цій історії втратив цікавого знайомця, і не знаючи, як усе це виправити, і через це ще більше злостивився.

— Володю... — тихо покликала Ліда.

— Що? — зупинився Санін.

— Ходи сюди...

Санін увійшов до її маленької кімнати, де було півтемно і зелено від дерев, що закривали вікно, пахло парфумами і пудрою.

— Як у тебе тут добре! — сказав Санін, полегшено зітхаючи.

Ліда стояла лицем до вікна і на її плечах і щоці м'яко лежали зелені відблиски саду.

— Ну, чого тобі? — лагідно спитав Санін. Ліда мовчала і дихала часто й важко.

— Що з тобою?

— Ти не битимешся... на дуелі? — здушеним голосом спитала Ліда, не обертаючись до брата.

— Ні, — коротко відповів Санін. Ліда замовкла.

— Ну, і що ж?

Лідине підборіддя затремтіло. Вона враз обернулась і, задихаючись, швидко і незв'язно проговорила:

— Цього я не можу, не можу зрозуміти...

— А... — поморщившись, сказав Санін. — Дуже шкода, що не розумієш!..

Його втомила зла і тупа людська дурість, властива однаково і лихим, і добрим, прекрасним і потворним людям. Він повернувся і вийшов.

Ліда подивилася йому вслід, а потім схопилась обома руками за голову і впала на ліжко. Довга темна коса, ніби м'який пухнастий хвіст,

розметалася на білому чистому покривалі. У цю хвилину вона була такою вродливою, такою сильною та гнучкою, що, незважаючи на відчай і сльози, видавалася надзвичайно живою і юною; у вікно дивився пронизаний сонцем зелений сад, її кімнатка була радісною та затишною, але Ліда нічого цього не бачила.

29

Був той особливий вечір, які лише зрідка трапляються на землі. Невисоке сонце другої половини літа вже зайшло, однак було ще зовсім світло, і повітря здавалося напрочуд чистим і легким. Було сухо, але в садах уже лягала щедра роса; курява насилу підіймалась, але висіла в повітрі довго і ліниво. Усі звуки розносились далеко і швидко, як на крилах.

Санін без шапки, в широкій блакитній сорочці, яка, проте, вже вигоріла на плечах, ішов курною вулицею і довгим, зарослим кропивою провулком до будинку, де жив Іванов.

Іванов, серйозний, з довгим і прямим, як солома, волоссям, сидів перед вікном у сад і методично натоптував цигарки тютюном, від якого на сажень навколо хотілося чхати.

— Здрастуй,— сказав Санін, спираючись на підвіконня.

— Здоров.

— А мене на дуель викликали,— сказав Санін.

— Добре діло! — незворушно відповів Іванов.— Хто і за що?

— Зарудін... Я його з дому вигнав, ну, він і образився.

— Так,— сказав Іванов.— Отже, битимешся? Побийся, я секундантом буду... Носи один одному відстрелите.

— Навіщо... Ніс — благородна частина тіла... Не битимусь я! — сміючись, заперечив Санін.

— Теж добре,— кивнув головою Іванов,— нащо битися, битись ні до чого!

— А от моя сестриця Ліда міркує інакше,— усміхнувся Санін.

— Бо дурепа! — переконано відказав Іванов.— Скільки в людині цієї дурості сидить!

Він набив останню цигарку й одразу закурив її, решту зібрав, уклав у шкіряну цигарницю і, змахнувши тютюн з підвіконня, виліз у вікно.

— Що будемо робити? — спитав він.

— Ходімо до Соловейчика,— запропонував Санін.

— А ну його,— поморщився Іванов.

— Чого так?

— Не люблю я його!.. Тюхтій!..

— Не гірший за інших,— махнув рукою Санін.— Нічого, ходімо.

— Ну, ходімо, що мені! — погодився Іванов так само швидко, як завжди погоджувався з усім, що казав Санін.

І вони пішли по вулицях, обидва високі, широкоплечі, з веселими голосами.

Однак виявилось, що Соловейчика немає вдома. Флігель був замкнений, на подвір'ї безлюдно і мертво, і тільки Султан гримів ланцюгом біля комори і гавкав на чужих людей, які невідомо нащо вештались на подвір'ї.

— Як тут паскудно,— сказав Іванов.— Ходімо на бульвар.

Вони пішли, зачинивши хвіртку, а Султан, гавкнувши ще раз чи два, сів перед будою і став печально дивитися на своє порожнє подвір'я, на мертвий млин і криві стежки, що зміїлися серед низької курної трави.

У міському саду, за звичаєм, грала музика. На бульварі було вже зовсім прохолодно. Людей гуляло багато, їхня темна юрма, пересипана, як

бур'ян квітами, жіночими сукнями та капелюшками, хвилями рухалася туди й сюди, то вливаючись у темний сад, то відринаючи від його кам'яних воріт.

Санін та Іванов увійшли в сад і вже в першій алеї наштовхнулись на Соловейчика, що замислено походжав під деревами, заклавши руки за спину і не підводячи очей.

— А ми були у вас,— сказав Санін.

Соловейчик несміливо всміхнувся і винувато проказав:

— Ой, ви мені пробачте, я не знав, що ви прийдете... а то б я діждався... А я, знаєте, вийшов трошечки прогулятися...

Очі в нього були блискучі й сумні.

— Ходімо з нами,— продовжив Санін, узявши його під руку.

Соловейчик з радістю зігнув руку, прикидаючись веселим, відразу ж ненатурально збив капелюха на потилицю і розтягнув рот від вуха до вуха.

Біля солдатів-музикантів, які дмухали в мідні труби з багряними від натуги обличчями, серед яких крутився і розмахував паличкою худорлявий, схожий на горобця, полковий капельмейстер, тісним

гуртом стояла простіша публіка — писарі, гімназисти, городяни в чоботах і дівчата в яскравих хустках, а по алеях, ніби в безкінечній кадрилі, назустріч одна одній пливли строкаті групи панночок, студентів і офіцерів.

Назустріч їм ішли Дубова з Шафровим і Сварожичем. Вони усміхнулись і розкланялись. Санін, Соловейчик та Іванов обійшли увесь сад і зустрілися з ними. Тепер серед них опинилася ще й Карсавіна — висока і струнка, у світлій сукні. Вона ще здаля усміхнулася Саніну, якого давно не бачила, і в очах у неї промайнув вираз кокетливої приязні.

— Чого ви самі ходите,— сказала сухорлява, трохи сутула Дубова,— приєднуйтеся до нас!

— Звернімо, панове, в бокову алею, бо тут штовханина...— запропонував Шафров.

Усі разом вони заглибились у півморок мовчазної алеї, заповнюючи її веселими голосами і безпричинним сміхом.

Вони пройшли аж до кінця саду і вже збиралися повернути назад, коли з-за рогу показалися Зарудін, Танаров і Волошин.

Санін миттю помітив, що офіцер не чекав цієї зустрічі й розгубився. Його вродливе обличчя потемніло, уся постать випросталась. Танаров похмуро посміхнувся.

— А цей плюгавий ще тут? — здивувався Іванов, указуючи поглядом на Волошина.

Волошин, сліпий до всього навкруги, поїдав очима Карсавіну.

— Тут, звичайно! — засміявся Санін.

Зарудін вирішив, що сміються з нього, і це справило на нього враження удару. Він спалахнув, задихнувся і, почувуючись охопленим якоюсь важкою силою, відійшов від супутників та, швидко переступаючи лакованими чобітьми, попрямував до Саніна.

— Чого вам? — спитав Санін, який раптово посерйознішав і дивився на тонкий хлистик, що його стискав у руці Зарудін.

«Ой, дурень!» — подумав він із роздратуванням і жалістю.

— У мене до вас два слова...— хрипко промовив Зарудін.— Вам передали мій виклик?

— Так,— трохи підняв плече Санін, так само уважно стежачи за кожним рухом офіцерової руки.

— І ви впевнено відмовляєтесь, як належало б... порядній людині... прийняти цей виклик? — нерозбірливо, проте трохи голосніше промовив Зарудін, уже не впізнаючи власного голосу, лякаючись і його, і холодного руків'я хлиста, яке раптом гостро відчув у спітнілій долоні, але вже не маючи змоги відступити. Йому здалося, що в саду відразу зникло все повітря.

Усі застигли в жаскому передчутті, не знаючи, як бути.

— От іще... — почав Іванов, ступаючи вперед, щоб стати між Саніним і Зарудіним.

— Звісно, відмовляюсь, — цілковито спокійним голосом, тепер уже дивлячись просто в очі Зарудіну, проказав Санін.

Офіцер важко зітхнув, ніби піднімаючи величезний тягар.

— Іще раз... Відмовляєтесь? — іще голосніше спитав він, і метал дзвенів у його голосі.

«Ой, ой... і він же його вдарить... Ой, як же недобре!..» — бліднучи, не подумав, а відчув Соловейчик.

— Панове, панове!.. — забурмотів він, вигинаючись усім тілом і заступаючи Саніна.

Зарудін грубо і легко відштовхнув його, ніби не помітивши. Перед ним були лише спокійні, серйозні очі Саніна.

— Я вже сказав вам, — тим самим тоном відповів Санін.

Усе закружляло навколо Зарудіна і, чуючи позаду чийсь квапливі кроки і жіночий крик, він із гарячковим зусиллям, якимось занадто високо і незграбно змахнув тонким хлистом.

Однак тієї ж миті Санін швидко і коротко, але з жорстокою силою вдарив його кулаком просто в обличчя.

— Так! — мимоволі вирвалось у Іванова.

Голова Зарудіна безсило мотнулась убік, щось гаряче й каламутне, умить пронизавши гострими голками його очі й мозок, залило йому рот і ніс.

— Аб... — вирвався в нього болісний зляканий звук, і Зарудін, впустивши хлист і кашкет, упав обличчям уперед, спираючись на руки. Він нічого не бачив, не чув і не усвідомлював, окрім тупого, пекучого болю в оці.

У тихій напівтемній алеї здійнялась метушня.

Карсавіна пронизливо верескнула, хапаючись за скроні й нажахано заплющуючи очі. Юрій разом із Шафровим кинувся до Саніна. Волошин, впускаючи пенсне і плутаючись у кущах, квапливо побіг геть просто по мокрій траві, і його білі брюки відразу стали темними до колін. Танаров, зціпивши зуби і люто мружачись, кинувся на Саніна, але Іванов схопив його ззаду за плечі й відкинув назад.

— Нічого, нічого... нехай... — тихо і з лихою веселістю сказав Санін, широко розставивши ноги і важко дихаючи. На чолі в нього виступили великі краплі поту.

Зарудін підвівся, хитаючись і вимовляючи якісь незв'язні звуки спухлими, тремтячими, мокрими губами. І в цих звуках несподівано і смішно почулися якісь погрози Саніну. Увесь лівий бік обличчя Зарудіна швидко набрякав, око заплющилось, із носа і рота йшла кров, і весь він тремтів, як у лихоманці, вже зовсім не схожий на того вродливого і вишуканого офіцера, яким був за хвилину до того. Страшний удар ніби одразу відібрав у нього все людське і перетворив на щось жалюгідне, потворне і боязке. Ні намагання втікати, ні спроби захистити себе. Зарудін стукотів зубами, спльовував кров і тремтячими руками обтрушував пісок, що пристав до колін, а тоді знову похитнувся і впав на коліна.

— Який жах, який жах!.. — повторювала Карсавіна, стримуючи бажання якомога швидше опинитися якнайдалі від цього місця.

— Ходімо, — сказав Санін Іванову, не дивлячись на Зарудіна.

— Ходімо, Соловейчику!

Проте Соловейчик не рушав із місця. Широко розплющеними очима він дивився на Зарудіна, на кров і пісок на білосніжному кітелі, і безтямно ворушив губами.

Іванов сердито смикнув його за руку, але Соловейчик вирвався, вхопився обома руками за стовбур дерева, ніби його збиралися тягти силою, і зненацька заплакав і закричав:

— Навіщо ви так... навіщо?!

— Яка бридота! — хрипко кинув просто в обличчя Саніну Юрій Сварожич.

Санін уже опанував себе, так само не дивлячись на Зарудіна, гидливо усміхнувся і сказав:

— Таки бридота... А було б краще, якби він мене вдарив?

Він махнув рукою і швидко пішов по алеї. Іванов зневажливо глянув на Юрія і, закурюючи цигарку, поплентався за Саніним. Навіть його широка спина і пряме волосся показували, з якою погордою він ставився до всього, що відбулося.

— І якою ж лихою та дурною може бути людина! — промовив він.

Санін мовчки озирнувся і пішов швидше.

— Як звірі! — понуро сказав Юрій, виходячи з саду й озираючись на його темну масу. Сад був таким самим, яким він його бачив багато разів,— задумливо-темним і красивим, але тим, що в ньому щойно сталося, він ніби відокремився від усього світу і зробився моторошним та неприємним.

Шафров важко й розгублено зітхнув, озираючись навколо над окулярами, ніби чекав, що тепер уже звідусіль можна чекати нападу і насильства.

30

Миттєво і страшно змінилося життя Зарудіна. Наскільки легким, зрозумілим і безтурботно приємним було воно раніше, настільки потворним і нездоланим постало тепер. Ніби скинуло світлу усміхнену маску, і з-під неї визирнув хижий і страшний звірячий писок.

Коли Танаров візником доправляв його додому, Зарудін навіть перед самим собою старався перебільшувати свої біль і слабкість, щоб тільки не розплющувати очей. Йому здавалося, що це якимось віддаляє ганьбу, яка звідусюди, тисячами очей утупилася в нього і хоче зловити його погляд, щоб побігти за ним, з реготом і кривлянням, тицяючи пальцями. У всьому, і в кістлявій спині синього візника, і в кожному перехожому, і у вікнах, за якими ввижались зловтішно-допитливі обличчя, і навіть у руці Танарова, що його підтримувала, Зарудін бачив мовчазну, але відверту зневагу. І це відчуття було таким несподіваним і нестерпним, що часом йому й насправді робилося зле. Тоді йому здавалося, що він божеволіє, і хотілось або померти, або прокинутись. Мозок відмовлявся вірити в те, що сталося, і все здавалось, що це якась помилка. Але факт, доконаний і беззаперечний, стояв перед ним, і душу його все густіше вкривала пільма розпачу.

Зарудін відчував, що його підтримують, що йому боляче і незручно, що руки у нього в крові та пилюці, і йому навіть було дивно, що можна ще щось відчувати, що тіло його продовжує паскудно й безсило жити саме по собі, хоча без сліду і вороття зникло все те, що складало вродливого, франтувато самовпевненого і веселого Зарудіна. Іноді, коли візникові бігунці хилилися на поворотах, Зарудін трохи розплющував очі і крізь каламутні сльози впізнавав знайомі вулиці, будинки, церкви, людей. Усе було таке саме, як завжди, але тепер здавалося безмежно далеким, чужим і ворожим. Перехожі зупинялись і з подивом дивилися їм услід, і Зарудін знову заплющував очі, майже непритомніючи від сорому та відчаю.

Дорога тяглась нескінченно і йому здавалося, що ця мука не матиме кінця.

«Хоч би скоріше, хоч би скоріше!..» — тоскно миготіло у нього в голові, та одразу ж уявлялись обличчя денщика, хазяйки квартири, сусідів і здавалося, що краще вже їхати так, нескінченно їхати й ніколи не розплющувати очей.

А Танаров, соромлячись Зарудіна і не дивлячись навколо, з усіх сил якимись незрозумілими способами намагався показати кожному стрічному, що він тут ні при чому, що побили зовсім не його. Він почервонів, спітнів і розгубився. Спочатку він щось говорив, обурювався, втішав, але потім замовк і лише крізь зуби квапив візника. За тим, якою непевною була його рука — чи підтримувала, чи відштовхувала,— Зарудін угадував його почуття, і те, що цей нікчемний Танаров, який завжди стояв безмірно нижче за нього, раптом отримав нагоду соромитись його, дало йому зрозуміти, що все скінчено.

Зарудін не зміг сам перейти подвір'я, і його майже несли Танаров і переляканий денщик, у якого трусилися руки, коли він вибіг їм назустріч. Чи були ще люди на подвір'ї, Зарудін не бачив. Його вклали на диван і спочатку не знали, що робити. Потім денщик схаменувся, заметушився, приніс теплої води, рушник і бережно обмив Зарудіну обличчя та руки. Зарудін боявся зустрітись з ним поглядом, але обличчя солдата ніяк не було зневажливим, ані глузливим, а лише наляканим і жалісним, як у старої доброї баби.

— Де це їх так, ваше благородіє?.. Ох ти ж, Боже мій! Як же це вийшло! — тихенько голосив він.

— Не твоє діло! — спалахуючи, прикрикнув крізь зуби Танаров і чомусь одразу ж озирнувся.

Він відійшов до вікна і машинально взявся за цигарку, але, подумавши, чи варто курити при Зарудіні, поклав цигарницю назад у кишеню.

— Може, лікаря покликати? — за звичкою витягуючись, однак нітрохи не лякаючись окрику, причепився до нього денщик.

Танаров нерішуче розставив пальці.

— А... бігме, не знаю... — зовсім іншим голосом відповів він і знов озирнувся.

Проте Зарудін почув і злякався, уявивши, що ще й лікар дивитиметься на його обличчя.

— Нікого... не треба!.. — неприродно слабким голосом, усе ще стараючись переконати себе, що помирає, промовив він.

Тепер, коли з його обличчя обмили кров і бруд, воно вже не було страшним, а тільки потворним і жалюгідним. Танаров мигцем поглянув на нього й одразу відвів погляд. Цей майже непомітний рух, як і все, що тепер оточувало Зарудіна, він зауважив до болю гостро, і відчай ледве не задушив його. Зарудін раптом міцно замружив заплющене око і тонким надірваним голосом закричав:

— Облиш... облиште мене-е!

Танаров сполохано поглянув і раптом розізлився.

«Іще й кричить!.. Теж мені!..» — зловтішно подумав він.

Зарудін одразу затих і лежав нерухомо, з заплющеними очима. Танаров тихо постукотів пальцями по підвіконню, посмикав себе за вуса, озирнувся, знову подивився у вікно і відчув бажання якомога швидше піти звідти.

«Дідько, незручно!.. Почекати, поки засне, або що?.. А тоді можна б...» — вороже і з нудьгою подумав він.

Так минуло близько чверті години, але Зарудін час від часу ворухився. Танарову робилося до болю тоскно. Нарешті Зарудін затих.

«Здається, спить! — подумав Танаров, непоміно поглядаючи на нього. — Заснув...»

Він трохи дзенькнув острогами і тихо рушив. Зарудін тієї ж миті розплющив очі. На секунду Танаров затримався, але Зарудін уже зрозумів його намір, і Танаров зрозумів, що Зарудін усе розуміє.

І тут між ними відбулося щось дивне й моторошне: Зарудін швидко заплющив очі й прикинувся, ніби спить, а Танаров, сам себе переконуючи, що вірить у це, і водночас усвідомлюючи, що обидва знають, у чому річ, незграбно зігнувся і навшпиньках вийшов з кімнати з почуттям спійманого на зраді. Двері тихо зачинились. І Зарудін, і Танаров відчували, що між ними постала порожнеча, яка навіки їх роз'єднала, і що серед живих людей один із них уже не існує для іншого.

Але в сусідній кімнаті Танаров зітхнув із полегшенням і знову став почуватися легко і вільно. Ні співчуття, ні жалю до того, що закінчилося між ним і Зарудіним, з яким він прожив поруч стільки років, у Танарова не було.

— Слухай, ти,— квапливо озираючись і поспішаючи, ніби виконуючи останню формальність, сказав він денщику,— я піду, а ти, коли щось таке, так ти того... Чуєш?

— Так точно, чую! — перелякано відповів солдат.

— Ну, так от... Там... цей... компреси міняй частіше...

Він поспіхом спустився з ганку і полегшено зітхнув, коли вийшов за хвіртку на порожню й широку вулицю. Були вже глибокі сутінки, і Танаров був радий, що перехожі не в змозі бачити його спаленілого обличчя.

«А це ж і мене, певно, вплутають у цю паскудну історію,— подумав він, повертаючи на бульвар, і серце йому раптово завмерло.— А втім, до чого ж тут я?» — заспокоював він себе, намагаючись не згадувати,

що й він кидався на Саніна, і його самого так відштовхнув Іванов, що він ледве не впав.

«Ох ти ж дідько, яке паскудство вийшло! — суплячись, думав Танаров і йшов далі.— А все цей дурень! — зі злістю згадав він Зарудіна.— І треба було зв'язуватись із усякою поганню!.. Ех, паршиво все!..»
І чим більше думав він про те, що вийшло недобре і принизливо, тим більше його невисока фігурка з піднятими плечима і випнутими грудьми, у тісних галіфе, франтуватих чоботах і кітелі, що білів у сутінках, інстинктивно випрямлялась, загрозово піднімаючи плечі та голову.

У кожному стрічному йому вважався насміх, і досить було б найменшого натяку на це, аби щось у ньому, напружене до останньої межі, прорвалось і він, вихопивши шаблю, кинувся б рубати всіх підряд. Однак стрічних було мало, і ті проходили швидко, темними силуетами ковзаючи вздовж огорожі темного бульвару.

Удома, вже заспокоюючись, Танаров знову згадав, як його відкинув Іванов.

«Чому я не зацідив йому в пику?.. Треба було прямо в пику!.. Жаль, шашка не була відпущена!.. А в мене ж у кишені був револьвер! Я міг його порішити, як собаку. Га?.. Я й забув про револьвер... і... і добре, все-таки, що забув: убив би... неодмінно суд!.. А може, і у них був у когось револьвер... і чортзна-що могло початись!.. Але зараз ніхто не знає, що в мене був револьвер і... і потроху все вщухне...»

Танаров обережно, знову ж не озираючись, вийняв із кишені револьвер і поклав у шухляду.

— Уже сьогодні треба прийти до полковника і заявити, що я тут ні при чому...— вирішив він, дзвінко клацаючи ключем.

Та замість цього раптом виникло нервово, нездоланне й аж ніби хвальковите бажання піти в полковий клуб і розповісти все як очевидець...

У яскраво освітленому клубі юрмилися збуджені офіцери, галасливо обурюючись. Вони вже знали про історію в саду і потай зловтішалися з Зарудіна, який завжди пригнічував їх своїм шиком. Танарова зустріли з жадібним зацікавленням, і він, чомусь почувуючись героєм вечора, докладно змалював усю сцену. У його голосі й темних вузьких очах несміливо проступало мстиве почуття, яке він доти стримував: всі утиски від колишнього приятеля, історія з грошима, зневажливе ставлення до нього Зарудіна вилилось у нескінченне повторення і смакування подробиць побиття.

А Зарудін тим часом зовсім самотньо, чужий усьому світові, лежав у себе в кімнаті на дивані.

Денщик, який уже від когось дізнався, в чому річ, поставив самовар, збігав по вино і прогнав з кімнати лагідного й веселого рябого сетера, який дуже зрадів тому, що Зарудін удома. Потім навшпиньках знову зайшов до пана.

— Ваше високородіє... Ви би винця випили,— ледь чутно запропонував він.

— А? Що? — розплющуючи й умить заплющуючи очі, спитав Зарудін, і одразу, жалісно скривившись, крізь зуби, насилу ворущачи розпухлими губами, промовив:

— Дзеркало... дай...

Денщик зітхнув, покірно приніс дзеркало і посвітив свічкою.

«На що вже тут дивитись!» — з осудом подумав він.

Зарудін поглянув і мимохить застогнав. Із темної поверхні, багряно освітлене збоку, глянуло на нього однооке, налите, синяво-червоне й місцями чорне обличчя зі сміховинно скуйовдженим світлим вусом.

— А... забери!..— пробурмотів Зарудін і раптом істерично схлипнув.

— Води... дай!..

— Ваше високородіє, чого ви так убиваєтесь! Воно заживе...— жалісливо заговорив денщик, подаючи воду в липкій склянці, що пахла холодним чаєм.

Зарудін не пив, а тільки возив губами по краю склянки, разливаючи воду на груди.

— Іди геть! — нарешті вимовив він.

Йому здалося, що денщик один у всьому світі жаліє його, але тепле почуття до солдата відразу заступала нестерпна свідомість того, що навіть денщик може тепер його жаліти.

Солдат, кліпаючи, вийшов на ганок, сів на сходинку і, зітхаючи, став гладити м'яку хвилясту спину собаки. Сетер поклав йому на коліна обвислу морду і дивився знизу вгору темними, незрозумілими очима, які, однак, ніби щось говорили. Над садом горіли мовчазні зорі. Солдатові чомусь зробилося сумно і страшно, ніби в очікуванні неминучого лиха.

«Ех, жисть, жисть!» — гірко подумав він, і думки його звично повернули до рідного села.

Зарудін натужно повернувся до спинки дивана і завмер, не відчуваючи, що мокрий рушник сповз з обличчя.

«От і кінець! — із внутрішнім риданням повторював він.— А чому кінець?.. Усьому, все життя... все... пропало життя... Чому? Бо я знеславлений... мене побили, як собаку!.. Кулаком у лице!.. І не можна залишатись у полку!..»

Напрочуд чітко Зарудін побачив себе, як він стоїть навколішки серед алеї, вивергає безсилі погрози, жалюгідний, маленький... Знову і знову переживав він цю страшну мить і все більш яскраво й убивчо поставала вона перед ним. Усі дрібниці пригадувались, ніби підсвічені електричним світлом, і чомусь ці дурні погрози і біла сукня Карсавіної, що промайнула перед ним тієї миті, були найбільш нестерпними.

«Хто мене підняв? — стараючись не думати і навмисне плутаючи думки, міркував Зарудін.— Танаров?.. Чи той єврейчик, що йшов із ними?.. Танаров?.. А-а!.. Не в тому річ... А в чому? У тому, що все життя спаскуджено і доведеться залишити полк. А дуель?.. Він однаково не битиметься... Не можна лишатись у полку!..»

Зарудін згадав, як судом честі, у якому й він брав участь, вигнали з полку двох літніх офіцерів, що мали родини, бо вони відмовилися битись на дуелі.

«Так і мені запропонують... Чемно, не простягаючи руки, ті самі, хто... і вже ніхто не пишатиметься тим, що я візьму його на бульварі під руку, ніхто не заздритиме й не копіюватиме мої манери... Тільки знову не те!.. Ганьба, ганьба, ось що головне!.. Чому ганьба? Ударили? Але ж били мене в корпусі!.. Тоді гладкий Шварц ударив мене і вибив зуб і... нічого не сталося!.. Потім помирились і аж до випуску

лишалися друзями!.. І ніхто мене не зневажав! Чому ж тепер не так? Чи ж не однаково; так само йшла кров, так само я впав... Чому?»

На це тоскне питання в голові Зарудіна не було відповіді. Він лише відчував, що якась каламутна бездонна багнюка залила його з головою, і він невпинно іде на дно, нічого не бачачи й не розуміючи навколо.

«Якби він погодився на дуель і спотворив би мені обличчя кулею... Боліло б іще дужче і було б потворніше, ніж зараз. Але ж ніхто не зневажав би мене за це, а всі співчували б. Отже, між кулею і... кулаком... Та яка різниця? Чому?..»

Думка рухалася стрибками, і в глибині її, загострене непоправним нещастям і пережитим болем, починало виростати щось інше, що він забув упродовж свого легкого, пустого й галасливого життя.

«Он фон Дейц сперечався зі мною про те, що коли вдарять по лівій щоці, треба підставити праву, і сам потім прийшов і кричав, махав руками, обурювався, що той відмовився від дуелі!.. Це ж вони винні, що я хотів ударити хлистом того... А вся моя вина в тому, що я не

встиг!.. Але ж це безглуздо, несправедливо!.. І все-таки ганьба... і не можна, не можна лишатися!..»

Зарудін безпорадно схопився за голову, перекочуючи її по подушці і машинально стежачи за тягучим болем в оці. І зненацька відчув страшну, нестерпну навіть для нього самого хвилю злості.

«Схопити револьвер, піти і вбити... кулю за кулею. І топтати ногами лице, коли впаде... бити в лице, в зуби, в очі!..»

З мокрим звуком важко хляпнувся на підлогу компрес. Зарудін налякано розплющив очі й побачив осітлену кімнату, таз з водою та мокрим рушником і чорне вікно, що втупилось у нього, як моторошне чорне око.

«Ні, однаково... це не допоможе! — затихнувши в безсилому відчаї, подумав він.— Усі бачили, як мене били в обличчя і як я стояв навколішки... Битий, битий... Дістав по пиці... І не можна, не можна відігратись!.. Ніколи вже, ніколи я не буду щасливим, вільним...»

Знову щось гостре і як ніколи ясне ворухнулось у його мозку.

«А хіба я був коли-небудь вільним? Адже тому я й гину тепер, що життя моє було завжди невольним, не своїм... Хіба сам я поліз би на дуель, хапався б за хлист?.. І ніхто б мене не побив, і було б усе добре... Хто вигдав, що кривду треба змивати кров'ю? Адже не я! От і сенс... Що робити? Не знаю, але треба йти з полку!..»

Безсила думка намагалась піднятися і падала, мов птах із підрізнаними крилами. І хоч куди кидався його розум, усе одно по колу повертався до того, що його навіки знеславлено.

Колись Зарудін бачив, як билися двоє мужиків. Спочатку вони лаялись, потім один ударив другого у вухо, а той, сивий і старий, упав, а потім устав і, втираючи рукавом сорочки кров, що цебеніла з носа, переконано сказав: «Ну і телепень!»

«Так, справді,— остаточно згадав Зарудін.— Потім вони ще разом пили біля казенки...»

Він, певно, знову забувся, бо свічка й напівтемна кімната десь зникли, однак думати він ніби не припиняв, а як знову розплющив очі, розчув, разом зі свічкою, що виринула з пільми, і власну думку:

«...Не можна жити з такою ганьбою... Отже, треба вмирати! Але мені не хочеться вмирати, і кому це потрібно? Не мені!.. Репутація? Та що мені до репутації! Що значить репутація, коли помреш? Але ж доведеться вийти з полку... А як жити потім?»

Щось тьмяне, незрозуміле й чуже уявилося йому в майбутньому, і Зарудін опинився сам на сам з безпросвітною порожнечею.

Ніч ішла своїм звичаєм, і важка тиша стояла за вікном, ніби в усьому світі лише Зарудін жив і страждав.

На столі, стікаючи воском, досі горіла свічка, і її полум'я жовте й рівне, мертвотно-спокійно здіймалося вгору. Блискучим від лихоманки та відчаю оком Зарудін дивився на вогонь і не бачив його, оповитий чорним туманом переплутаних, безсилив думок. Серед хаосу спогадів, уявлень і почуттів одне було найгострішим і тремкою ниткою проходило аж до серця. Це було болюче та жалісне усвідомлення своєї цілковитої самотності. Десь жили, раділи, сміялись, може, навіть говорили про нього мільйони людей, а він був сам! Даремно викликав він у пам'яті одне знайоме обличчя за іншим. Вони виникали блідою, чужою й байдужою вервечкою, і в їхніх холодних рисах було видно тільки зловтіху й цікавість.

Тоді Зарудін із несміливою тугою пригадав Ліду. Вона уявилася йому такою, якою він її бачив востаннє: з великими похмурими очима, в домашній кофтині, з розпущеною косою. І в її обличчі Зарудін не побачив ні зловтіхи, ні зневаги. Воно дивилося на нього з печальним докором, і щось несправджене марилось у її невеселому погляді. Він пригадав ту мить, коли відмовився від неї у годину її горя. Гостре, як ніж, усвідомлення незворотної втрати до найглибшого дна простромило душу Зарудіна.

«А вона ж, напевно, страждала тоді ще більше, ніж я тепер...
А я відштовхнув її... І навіть бажав, щоб вона помера, зникла,
втопилась!...»

Як до останнього притулку, все його єство потягнулось до неї в тужливому прагненні ласки і співчуття. На мить йому здалося, що страждання, якого він зазнає тепер, може спокутувати минуле; але Зарудін знав, що вона ніколи не прийде, що все скінчилось, і остаточна порожнеча, ніби провалля, відкрилася перед ним.

Зарудін підняв руку, притиснув її до чола і завмер, заплющивши очі, зціпивши зуби, намагаючись нічого не бачити, не чути, не відчувати. Та невдовзі він впустив руку, підвівся і сів. У голові нестерпно паморочилось, у роті горіло, ноги й руки тремтіли. Він устав, відчувши, що його голова раптом зробилася величезною й важкою, і ступив до столу.

«Усе погибло, все погибло. І життя, і Ліда, і все...» Неймовірно яскрава думка осяяла його свідомість на одну мить: він раптово зрозумів, що в тому житті, яке зникло, не було нічого красивого, доброго і легкого, а все було переплутане, загиджене і нездарне. І не було ніколи якогось особливого Зарудіна, який мав право на все приємне, а було лиш безсиле, боязке і розпусне тіло, яке раніше насолоджувалось, а тепер відчувало біль і приниження.

«Не можна далі жити,— чітко подумав Зарудін,— щоб жити, треба покинути все, що було раніше, почати жити спочатку, якось інакше, стати іншою людиною, а я не зможу...»

Примарно освітлений полум'ям свічки, що захиталось і припало до країв свічника, він тяжко впустив голову на стіл і застиг.

31

Того-таки вечора Санін прийшов до Соловейчика. Юнак самотньо сидів на ганку свого флігеля й дивився на сумне безлюдне подвір'я, де сохла запорошена трава. Замкнені комори з величезними іржавими замками, тьмяні вікна млина і все просторе запустіле місце, де, здавалося, вже багато років тому припинилося будь-яке життя, навіювали млосний смуток.

Саніна ще здаля вразило обличчя Соловейчика: воно не усміхалось, а було натомість скорботним і напруженим. У темних єврейських очах горіла якась затаєна думка.

— А, здрастуйте,— байдужно сказав він і, мляво потиснувши руку Саніна, знов повернувся до пустельного подвір'я та пригаслого неба, на якому все чорніше вимальовувалися мертві дахи комор. Санін сів на поруччя ганку, закурив і довго мовчки дивився на Соловейчика.

— Що ви взагалі тут робите? — раптово спитав він.

Соловейчик повільно перевів на нього сумний погляд.

— А я тут... Млин закрили, а я в конторі служив... Тут і жив. Усі роз'їхались, а я собі лишився.

— Вам тут, певно, страшноувато самому? Соловейчик промовчав, потім кволо махнув рукою.

— Байдуже!

Довго було тихо, і в тиші лунав тільки брязкіт ланцюга в буді під коморами.

— Страшно не тут...— несподівано голосно і пристрасно заговорив Соловейчик.— Не тут! А ось тут і тут!..— Він указав на чоло і груди.

— Чого так? — спокійно спитав Санін.

— Послухайте,— ще палкіше продовжував Соловейчик,— от ви сьогодні вдарили людину і розбили їй обличчя... І ви навіть, може, розбили їй життя... Ви, будь ласка, не сердьтесь на мене, що я так питаю, бо я багато думав... Я тутечки сидів і думав, і мені зробилося зле... Ви, будь ласка, мені відповідайте! На мить звична запопадлива усмішечка знову викривила його лице.

— Питайте, про що хочете,— усміхнувся Санін.— Ви мене образити боїтесь, чи що? Цим мене образити не можна. Що я зробив, те й зробив... Якби я думав, що вчинив зле, я б і сам це сказав...

— Я хотів таки вас спитати,— збуджено заговорив Соловейчик,— ви собі домислюєте, що, може, зовсім убили ту людину?

— Я в цьому майже не сумніваюсь,— відповів Санін.— Такій людині, як Зарудін, не виплутатись, якщо не вбити мене чи себе... Але мене він... Нагоду втрачено: він був занадто розбитий, щоби піти вбивати мене відразу, а потім уже духу не стане... Справи його кепські!

— І ви так спокійно це кажете?

— Що значить «спокійно»? — відмовив Санін.— Я не можу спокійно дивитись, як курку ріжуть, а тут усе-таки людина... Бити важко... Щоправда, все-таки трішечки приємна власна сила, а однак негоже... Негоже, що так грубо вийшло, та сумління моє спокійне. Я — це тільки випадок. Зарудін загине через те, що все життя його спрямоване на такий шлях, на якому всі вони гинуть! Люди вчаться вбивати людей, плекати своє тіло і зовсім не розуміють, що і для чого вони роблять... Це якісь божевільні! А якщо випустити на вулицю божевільних, вони просто переріжуть одне одного... У чому я винен, якщо захищався від такого божевільного?

— Але ж ви його вбили! — вперто повторив Соловейчик.

— А це вже питання до Господа Бога, який звів нас на такий дорозі, на якій не можна було розминутись.

— Але ви могли його втримати, схопити за руки!.. Санін підняв голову.

— У таких випадках не розмірковують, та й що б із цього вийшло?
Закон його життя вимагав помсти

за всяку ціну... Не вічно ж мені його за руки тримати!.. Для нього це ще одна зайва образа, не більше!..

Соловейчик дивно розвів руками і замовк.

Темрява непомітно насувалася звідусіль. Смуга заграви, різко обрізана краями чорних дахів, усе віддалялась і робилася холоднішою. Під коморами зібралися чорні тіні, і часом здавалося, що там гуртуються загадкові та страшні істоти, які ночами заповнюють своїм таємничим життям покинуте подвір'я. Напевно, це їхні безгучні кроки потривожили Султана, бо він раптом вибрався з буди і сів, заgrimівши ланцюгом.

— Може, й ваша правда,— тужливо заговорив Соловейчик,— та хіба це завжди необхідно?.. Може, краще вам самому було прийняти удар, стерпіти...

— Чому краще? — здивувався Санін.— Це й погано, і боляче. Навіщо ж... з якого дива?..

— Ні, ви послухайте мене! — квапливо перебив Соловейчик і благально простягнув руку.— Може, це було б краще!..

— Для Зарудіна — звичайно.

— Ні, і для вас... і для вас... Ви про себе подумайте!

— Ох, Соловейчику,— з легкою досадою сказав Санін,— це все давні казки про моральну перемогу! І притому дурні... Моральна перемога не в тому, щоб неодмінно підставити щоку, а в тому, щоб лишитися правдивим перед власною совістю. А як цієї правди досягнуто — байдуже, тут усе залежить від випадку та обставин... Немає жахливішого рабства, якщо людина до нутра кісток обурюється

насильством над собою, але підкоряється в ім'я чогось такого, що сильніше за неї.

Соловейчик раптом схопився за голову, але в темряві вже не було видно виразу його обличчя.

— У мене слабкий розум,— проказав він,— я собі не можу зрозуміти тепер нічого і не знаю, як треба жити!..

— А навіщо знати? Живіть, як птах літає: хочеться змахнути правим крилом — махає, треба облетіти дерево — облітає...

— Так то ж птах, а я людина! — з наївною серйозністю сказав Соловейчик.

Санін розреготався, і його мужній сміх на мить наповнив життям усі куточки темного пустиря.

Соловейчик прислухався, а потім похитав головою.

— Ні,— сумно проговорив він,— і ви мене не навчите, як жити! Ніхто не навчить, як жити!..

— Це правда, жити ніхто не навчить. Уміння жити — це теж талант. А хто цього таланту не має, той або сам гине, або знищує своє життя, перетворюючи його на нікчемне животіння без світла і радості.

— От ви тепер спокійні і так говорите, ніби все знаєте... А ви... не сердьтесь, прошу, на мене... ви завжди таким були? — з гострою цікавістю спитав Соловейчик.

— Ну, ні,— похитав головою Санін,— правда, в мені й завжди було багато спокою, та бували часи, коли я переживав найрізноманітніші сумніви... Був час, коли я всерйоз мріяв про ідеал християнського життя...

Санін помовчав, а Соловейчик, витягнувши шию, ніби чекаючи чогось незбагнено важливого для себе, жадібно дивився на нього.

— Я тоді був на першому курсі, і мав я товариша — це був студент-математик Іван Ланде. Дивовижна людина, християнин не за переконаннями, а за природою. У своєму житті він повторив усі критичні моменти християнства: коли його били, він не захищався, пробачав ворогам, ішов до кожної людини, як до брата, не ставився до жінки, як до самки... Ви пам'ятаєте Семенова?

Соловейчик кивнув. На його обличчі були написані велика увага й чекання.

— Ну, так от... Семенову тоді було страшенно погано, а жив він у Криму, давав уроки. Там його, самотнього і в передчутті смерті, охопив похмурий розпач. Ланде про це дізнався і, звичайно, вирішив рятувати стражденну душу... І буквально пішов — грошей він не мав, позичити йому ніхто не позичав,— пішов пішки за тисячу верст! Десь у дорозі й пропав, поклавши, таким чином, душу «за друзів своїх»...

— А ви... скажіть мені, прошу! — скрикнув Соловейчик, і очі його екстатично блищали.— Ви визнаєте цю людину?

— Про нього багато свого часу було суперечок,— задумливо відповів Санін,— одні взагалі не вважали його християнином і на цій підставі відштовхували; інші вважали блаженним із певним відтінком самодурства; інші заперечували в ньому силу на тій підставі, що він не боровся, не став пророком,

не переміг, а, навпаки, викликав тільки повсюдне відчуження... Ну, а я дивлюсь на це інакше. Тоді я був під його впливом до втрати розуму! Дійшло до того, що якимось мені один студент заїхав по фізіономії... спочатку у мене в голові все закружляло, але Ланде був поруч, і я саме на нього поглянув... Не знаю, що в мені сталося, та тільки я мовчки встав і вийшов... Ну, по-перше, я цим потім страшенно і досить подурному пишався, а по-друге, студента цього зненавидів усіма силами душі. Не за те, що він мене вдарив, це ще так-сяк, а за те, що він був цілком задоволений моїм учинком. Зовсім випадково я помітив, у якій фальші плутаюсь, задумався, тижнів зо два ходив як навісний, а потім перестав пишатися цією оманливою моральною перемогою, а студента того вже після першої його самовдоволеної насмішки

віддухопелив до безтями. Між мною і Ланде стався внутрішній розрив. Я почав ясніше дивитися на його життя і з'ясував, що воно страшенно нещасне й бідне!

— О, що ж це ви кажете,— скрикнув Соловейчик,— ви хіба можете уявити собі все багатство його переживань!

— Ці переживання були одноманітними: щастя його життя полягало в тому, щоб покійно приймати всяке нещастя, а багатство — в тому, щоб усе більше та глибше відмовлятися від усякого багатства життя! Це був добровільний жебрак і фанатик, який жив в ім'я того, що йому самому не було достеменно відомо...

— Ви не уявляєте, як ви мене мучите! — несподівано скрикнув Соловейчик, заломивши руки.

— Якийсь ви істеричний, Соловейчику! — здивовано зауважив Санін.
— Я нічого особливого не кажу! Чи це питання для вас занадто наболіле...

— Дуже! Я тепер усе думаю й думаю, і голова в мене від цього болить... Невже все це було помилкою!.. Я ніби в темній кімнаті... і ніхто не скаже мені, що робити!.. Для чого живе людина? Скажіть хоч ви!

— Для чого? Це нікому невідомо!..

— А хіба не можна жити для майбутнього? Щоб хоч потім була в людей золота доба...

— Золотої доби бути не може. Ніколи. Якби життя і люди могли замінитися на краще, це було б щастя, та чекати цього не варто. Поліпшення відбувається непомітно, крихітними сходишками, і людина бачить лише попередню й наступну... Ми з вами не жили життям римських рабів або дикунів кам'яної доби, тому й не сприймаємо свою культуру за щастя. Так і у вашій золотій добі людина не тямитиме жодної різниці з життям своїх батьків, а ті, своєю чергою, не відрізнятимуть своє від життя дідів і прадідів... Людина вічно в дорозі,

і викладати шлях до щастя — те саме, що до безкінечного числа додавати нові одиниці...

— Значить, усе порожнеча? Значить, нічого нема?

— Я думаю, нічого.

— Ну, а ваш Ланде! От ви ж...

— Я любив і люблю Ланде, — серйозно сказав Санін, — однак не тому, що він був таким, а тому, що він був щирим і його не спиняли ніякі перепони, ні смішні, ані страшні... Для мене Ланде був важливим сам собою, але з його смертю все це зникло.

— А ви не думаєте, що такі люди роблять життя шляхетнішим? І часом такі люди мають послідовників...

— Навіщо робити його шляхетнішим? Це поперше. А по-друге, наслідувати це не можна... Таким, як Ланде, треба народитися. Христос був прекрасним, християни переважно нікчемні.

Саніну набридло говорити, і він замовк. Мовчав і Соловейчик, мовчало все навколо, і тільки зорі, що мерехтіли вгорі, здавалося, ведуть між собою якусь нескінченну розмову. Раптом Соловейчик щось забурмотів, і звук його голосу здався Саніну дивним і моторошним.

— Що-що? — здригнувшись, перепитав Санін.

— Ні, ви скажіть мені, — бурмотів Соловейчик, — ви мені скажіть, що ви думаєте... Якщо людина не знає, куди йти, і все думає, все думає і все страждає, і все для неї страшно та незрозуміле... Може, такій людині краще померти?

— Що ж, — насупившись у темряві, сказав Санін, виразно і гостро розуміючи те, що невидимо тягнулося до нього з безладної душі єврейського юнака, — мабуть, краще померти. Немає сенсу страждати, а жити вічно однаково нікому не судилося. Жити мають тільки ті, хто

в самому житті знаходить насолоду. А тим, хто страждає, варто померти.

— От і я так собі думав! — натужно скрикнув Соловейчик і раптом міцно схопив Саніна за руку. Було вже темно, і в п'їтьмі обличчя Соловейчика здавалося білим, як у трупа, а очі дивилися порожніми чорними ямами.

— Ви мертва людина, — з мимовільною тривогою в душі сказав Санін, підводячись, — і, певно, для мерця найкраще місце — могила... Прощайте... Соловейчик ніби не чув його останніх слів і лишився сидіти без руху, ніби чорна тїнь із мертвотно блїдим обличчям. Санін трохи зачекав і неспїхом вийшов із двору. Біля хвїртки він зупинився й прислухався. Навкруги було тихо, Соловейчик чорнів на ганку, зливаючись із пїтьмою. Лихе передчуття просочилося в серце Санїна.

«Байдуже! — подумав він. — Як так жити, краще померти... Не сьогодні, то завтра».

Він відвернувся і, відчинивши рипучу хвїртку, вийшов у провулок.

Коли Санін дійшов до бульвару, вдалині залунали якїсь тривожні звуки. Хтось із гучним тупотїнням бїг у пїтьмі ночї й чи то голосив, чи плакав бїжучи. Санін зупинився. Темна постать виникла попереду й почала стрїмко наближатися. Санїну зробилося моторошно.

— Що відбувається? — гукнув він.

Людина, що бїгла, на хвїлю спинилась, і Санін майже впритул побачив налякане туманувате солдатське лице.

— Щось трапилось? — тривожно спитав він.

Солдат щось нерозбїрливо пробурмотїв і понїсся далї з таким само гучним тупотом і голосячи бїжучи. Ніч проковтнула його, як примару.

«Та це ж денщик Зарудїна!» — згадав Санін, і раптом у його голові чїтко, як річ, виникла думка: «Зарудїн застрелився!..»

Легкий холод торкнувся його скронь. Якусь хвилю Санін мовчки дивився в ніч, і здавалось, між тим загадковим і страшним, що в ній чинилося, і цим високим і сильним чоловіком з твердим поглядом відбулася коротка і страшна мовчазна битва.

Місто спало, білили тротуари, чорніли дерева, тупо витріщалися темні вікна, зберігаючи сонну тишу.

Зненацька Санін труснув головою, осміхнувся, і погляд його пояснішав.

— Не я в цьому винен,— голосно сказав він.— Одним більше, одним менше!..

І рушив уперед, а за ним услід — довга тінь.

Так само швидко, як про все дізнаються в маленькому містечку, стало відомо, що дві людини в один і той самий вечір укоротили собі віку. Юрієві Сварожичу про це повідомив Іванов, що прийшов до нього вдень, коли Юрій щойно повернувся з уроку і сів писати портрет Лялі. Вона позувала в легкій сірій кофтинці з оголеними руками. Сонце світило в кімнату, золотими іскорками спалахувало навколо Лялиної голівки пухнасте волосся, і вона була такою юною, чистою та веселою, як золота пташка.

— Здрастуйте,— сказав Іванов, заходячи й кидаючи капелюха на стілець.

— А... Ну, що нового скажете? — спитав Юрій, привітно всміхаючись.

Він був у доброму гуморі — і через те, що нарешті знайшов урок і почувався вже не на шиї у батька, а на власних ногах, і через погожий день, і через близькість щасливої сестри.

— Багато всякого,— сказав Іванов з непевним виразом у сірих очах,— один удавився, другий застрелився, а третього чорти взяли, щоб не волочився!

— Тобто? — здивувався Юрій.

— Третього я вже від себе для ефекту додав, а двоє точно... Сьогодні вночі застрелився Зарудін, а тепер, кажуть, Соловейчик повісився... От!

— Та не може бути! — скрикнула Ляля, підриваючись — уся біла, рожева й золота, з переляканими очима, які, проте, блищали від цікавості.

Юрій з подивом і переляком поквапом відклав палітру й повернувся до Іванова.

— Ви не жартуєте?

— Які вже тут жарти! — махнув рукою Іванов. Як і завжди, він намагався надати собі філософськибайдужого вигляду, та було помітно, що йому і лячно, і неприємно.

— Чому ж він застрелився? Через те, що Санін його вдавнив? А Санін знає? — хапаючись за Іванова, захлинаючись питала Ляля.

— Очевидно, так... Санін знає ще з вечора,— відповів Іванов.

— Що ж він? — мимохіть спитав Юрій.

Іванов знизав плечима. Йому вже не раз випадало сперечатися з Юрієм про Саніна, і він завчасу дратувався.

— Нічого... А що йому? — з грубою досадою відказав він.

— Усе-таки він причиною! — зазначила Ляля, зробивши поважне обличчя.

— Ну й що з того!.. Охота ж дурневі було лізти. Санін не винен. Усе це дуже сумно, але цілковито спричинене дурістю самого Зарудіна.

— Ну, скажімо, причини тут глибші,— похмуро заперечив Юрій,— Зарудін жив у певному середовищі...

— І те, що він жив у такому дурнуватою середовищі, і те, що підкорився йому, свідчить лише про те, що він і сам дурень! — знизав плечима Іванов. Юрій помовчав, машинально потираючи руки.

Йому було неприємно так говорити про померлого, хоч він і не знав, чому.

— Ну гаразд... Зарудін — це зрозуміло, а Соловейчик... от ніколи б не подумала! — високо зводзячи брови, нерішуче заговорила Ляля.— Чому він?

— А Бог його знає,— сказав Іванов,— він завжди був якийсь благуватий.

У цей час приїхав Рязанцев і прийшла Карсавіна. Вони зустрілися біля воріт, і ще на ганку було чути високий, запитальний голос Карсавіної та веселий, грайливо-жартівливий голос Рязанцева, яким він завжди говорив з молодими жінками.

— Анатолій Павлович звідти,— з виразом тривожної цікавості промовила Карсавіна, яка ввійшла першою.

Рязанцев увійшов за нею, сміючись, як завжди, і ще на ходу закурюючи.

— Отакої! — сказав він, наповнюючи всю кімнату голосом, здоров'ям і самовпевненою веселістю.— Так у нас у місті скоро й молоді не залишаться!

Карсавіна мовчки сіла. Її вродливе обличчя виражало подив.

— Ну, розповідайте,— сказав Іванов.

— Та що,— зводячи брови, як Ляля, і досі сміючись, але вже не так весело, заговорив Рязанцев.— Тільки вийшов учора з клубу, як біжить солдат... Їх високородіє, каже, застрелились... Я на візника і туди... Приїжджаю, а там уже чи не весь полк... лежить на ліжку, кітель розхристаний...

— А куди він стріляв? — спитала Ляля.

— У скроню... куля пробила череп, ось тут... і ввійшла у стелю...

— З браунінга? — чомусь спитав Юрій.

— З браунінга... Паскудна картина. Мозком і кров'ю аж стіна заляпана, а в нього ще й обличчя все знівечене... так!.. Просто жах, як він йому затопив!.. І, знову засміявшись, Рязанцев низав плечима:

— Міцний чоловік, чому дивуватися!

— Так, хлоп здоровий! — чомусь самовдоволено кивнув головою Іванов.

— Неподобство! — гидливо скривився Юрій. Карсавіна несміливо поглянула на нього.

— Таж він, як на мене, не винен,— зауважила вона,— не мусив же він чекати, поки його...

— Так...— непевно скривився Рязанцев,— однак і бити так теж не діло!.. Пропонували ж йому дуель...

— Дивовижно! — обурено закрутив головою Іванов.

— Ні, що ж... дуель — дурниця,— розсудливо озвався Юрій.

— Звичайно,— швидко підтримала Карсавіна. Юрієві здалося, що вона рада можливості виправ-

дати Саніна, і йому зробилося неприємно. Він завагався, не знаючи, що сказати, щоб принизити Саніна.

— Звірство, звідки не глянь! — підказав Рязанцев.

Юрій одразу ж подумав, що й сам Рязанцев не так уже далеко відійшов від ситої тварини, але змовчав. Карсавіна, помітивши на обличчі Юрія неприємний вираз, замовкла, хоч у глибині душі їй подобались сила та рішучість Саніна, і здавалося помилковим те, що казав Рязанцев. І так само, як Юрій, вона

подумала, що не Рязанцеву судити про це.

Але Іванов розсердився і взявся сперечатись.

— Подумаєш! Вершина цивілізації: відстрілити людині ніс або застромити в черево залізний стрижень!

— Значить, краще кулаком в обличчя?

— Та вже ж, як на мене, краще. Від кулака що за шкода? Вискочить гуля, а потім і нічого... Від кулака людині нічого не зробиться!..

— Таж не в тім питання!

— А в чому? — зневажливо скривив пласкі губи Іванов.— По-моєму, битися взагалі не слід... нащо неподобство чинити! Та коли вже битися, то без особливого скалічення!.. Ясно ж!..

— Він йому ледь око не вибив! — з іронією докинув Рязанцев.— Нічого собі «без скалічення»!

— Око, звісно, так... Якщо око вибити, від цього людині шкода, однак тут усе-таки хоч без душогубства!..

— Але ж Зарудін таки зрештою загинув!

— Ну, то це вже його воля!

Юрій нерішуче посмикав борідку.

— Я вам прямо скажу,— заговорив він,— особисто для мене це питання нерозв'язане... І я не знаю, як сам би вчинив на місці Саніна. Битися на дуелі, звичайно, дурість, але й махати кулаками теж не дуже гідно!

— Але що ж робити тому, кого до цього змушують? — спитала Карсавіна.

Юрій непевно знизав плечима.

— Ні, от кого жаль, то це Соловейчика,— помовчавши, зауважив Рязанцев, однак його самовдоволено-веселе обличчя зовсім не відповідало словам. І раптом усі згадали, що навіть не спитали про

Соловейчика, і чомусь зробилося ніяково.

— Знаєте, де він повісився? Під коморою, біля собачої буди... Спустив собаку з ланцюга і повісився...

Одночасно і в Карсавіної, і в Юрія у вухах зазвучав тонкий голос:
«Султан, ту-бо!...»

— І залишив, розумієте, записку,— вів далі Рязанцев, не стримуючи веселого блиску в очах.— Я її навіть списав... це ж людський документ, га?

Він вийняв із бокової кишені записника і прочитав:

— «Навіщо я житиму, коли сам не знаю, як треба жити. Такі, як я, не можуть принести людям щастя».

У кімнаті стало тихо, ніби повз них пройшла чиясь бліда і печальна тінь. Очі Карсавіної налилися слізьми, Ляля почервоніла, а Юрій, болісно всміхнувшись, відійшов до вікна.

— Ото й усе,— машинально додав Рязанцев.

— Чого ж іще? — озвалась Карсавіна, і її губи затремтіли.

Іванов підвівся й, беручи зі столу сірники, пробурмотів:

— Дурість велика, це точно!

— Як вам не соромно! — обурено спалахнула Карсавіна.

Юрій гидливо подивився на його довге пряме волосся і відвернувся.

— Так... От вам і Соловейчик,— знову з веселим блиском в очах розвів руками Рязанцев.— Я думав — дрібна погань, з дозволу сказати, жидок, і більш нічого! А він виявився просто-таки не від світу сього... Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх!

— Ну та поклав же він її не за друзів!..— заперечив Іванов, скося глянувши на сите гладеньке обличчя Рязанцева і чомусь на його жилетку, що обтягувала дебелий живіт.

— Це байдуже... Порив відчувається...

— Ні, не байдуже! — вперто заперечив Іванов, і очі в нього стали злими.— Твань, і більш нічого!.. Його дивна ненависть до Соловейчика неприємно подіяла на всіх. Карсавіна встала і, прощаючись,

довіжливо шепнула Юрію:

— Я йду... Він мені просто огидний!..

— Так,— кивнув Юрій,— жорстокість неймовірна!..

За Карсавіною пішли Ляля і Рязанцев. Іванов замислився, мовчки викурив папіросу, злісно поглянув у куток і теж пішов геть.

Ідучи по вулиці й за звичкою розмахуючи руками, він думав:

«Ці дурні гадають собі, звісно, ніби я не розумію того, що вони розуміють! Дивовижно!.. Знаю я, що вони відчують, краще за них самих! Знаю, що немає більшої любові, ніж коли людина жертвує життям за ближнього, та повіситись через те, що не прислужився людям, це вже... остання маячня!» І, пригадуючи довгу низку книжок, що їх він прочитав, і Євангеліє перш за все, Іванов почав шукати в них той смисл, який пояснив би вчинок Соловейчика так, як йому хотілося. І книжки слухняно розгорталися на тих сторінках, які були йому потрібні, мертвою мовою говорили те, що було йому треба. Думка його працювала напружено і так сплелася з книжними думками, що він уже й не помічав, де думає він сам, а де згадує прочитане.

Коли прийшов додому, він ліг на ліжку, простягнув довгі ноги і продовжував розмірковувати, поки не заснув. А прокинувся тільки пізно ввечері.

Коли під звуки духової музики ховали Зарудіна, Юрій з вікна бачив усю цю похмуру процесію — з траурним конем, маршем вартових та офіцерським кашкетом, що самотньо лежав на віці труни. Було багато квітів і задумливих жінок. А вночі того дня Юрієві стало особливо сумно.

Увечері він довго гуляв з Карсавіною, бачив ті самі прекрасні закохані очі й прекрасне тіло, що тяглося до нього, та навіть із нею йому було важко.

— Як дивно і страшно думати,— говорив він, дивлячись перед собою напруженими темними очима,— що Зарудіна вже немає... Був офіцер — вродливий, веселий і безтурботний, і здавалося, що він буде завжди... Що страховинного життя з його муками, сумнівами та смертю для нього не існує... що в ньому немає ніякого сенсу. І от: один день — і людину стоптано, обернуто на порох. Він пережив якусь йому одному відому страшну драму, і немає його, і ніколи не буде!.. І кашкет цей на віці труни... Юрій замовк і похмуро втупився в землю. Карсавіна плавно йшла поруч, уважно слухала і тихо перебирала мереживо білої парасольки. Вона не думала про Зарудіна, всім своїм тілом вона раділа близькості Юрія, але, несвідомо підкоряючись і догоджаючи

йому, робила сумне обличчя і хвилювалась.

— Так, дуже важко було на це дивитись!.. І ця музика!

— Я не звинувачую Саніна! — раптом прорвало Юрія.— Він і не міг інакше вчинити, однак жахливо те, що шляхи цих двох перетнулися так, що або один, або другий мусив відступити... Жахливо й те, що випадковий переможець не бачить жаху своєї перемоги... Стер людину з лица землі — і його правда...

— Так, його правда... тому... — не дочувши, пожвавилась Карсавіна, її високі груди заколихались.

— Ні... я кажу — це жахливо! — перебив Юрій з ревнивою ненавистю, скоса поглянувши на її жваве обличчя.

— Чому ж? — несміливо спитала Карсавіна, знітившись. Очі її якось одразу згасли, а щоки зарожевіли.

— Бо для іншого це було б стражданням... А він наче нічого й не було!.. Дуже шкода, говорить, та я ні при чому!.. Хіба ж річ лише у провині, у формальному праві на самозахист?..

— А в чому ж? — нерішуче й тихо спитала Карсавіна, низько опустивши голову і побоюючись знову його розсердити.

— Не знаю в чому, але звіром людина не має бути! — жорстко і зі стражданням у голосі вигукнув Юрій.

Вони довго йшли мовчки. Карсавіна страждала через те, що віддалилась від Юрія і на мить утратила з ним теплий душевний зв'язок, а Юрій відчував, що в нього вийшло безладно, незрозуміло, і страждав від грузького туману на серці та враженого самолюбства.

Він невдовзі пішов і залишив дівчину наляканою і дещо ображеною.

Юрій побачив її розгубленість і нерозуміння, проте чомусь це змусило його відчути хворобливу насолоду, ніби він мстився коханій жінці за власну незадоволеність.

А вдома стало вже зовсім зле.

За вечерею Ляля повідомила, що, за словами Рязанцева, хлопчачи на млині, дивлячись, як виймали з петлі Соловейчика, кричали через паркан:

— Жид удавився!.. Жид удавився!..

Микола Єгорович реготав і змушував Лялю повторювати знову і знову: «жид удавився».

Юрій пішов до себе, сів виправляти завдання свого учня і подумав з ненавистю:

«Скільки ще в людях підлоти!.. Чи ж треба страждати і жертвувати собою за цю тупу, нерозумну худобу?..»

Однак у ту ж мить застидався своєї злості.

«Вони не винні... бо не знають, що чинять вони!.. та знають, а чи не знають, але ж звірі!» — знову подумав він і став згадувати Соловейчика.

«Яка все-таки самотня людина: от жив цей нещасний Соловейчик і носив у собі велике серце, що страждало за увесь світ і готове було на будь-яку жертву... і ніхто... навіть я... — промайнуло у нього в голові, — не помічали його, не цінували, а навпаки, майже зневажали! А чому? Тому лишень, що він не вмів або не міг висловитись, тому що був метушливим і докучливим. А в цій метушливості та докучливості й виявлялося його палке бажання до всього наблизитись, усім допомогти й догодити... Він був святий, а ми вважали його дурником!..»

Відчуття провини так мучило душу Юрія, що він залишив роботу і довго ходив по кімнаті, увесь охоплений сумними думками. Потім він сів за стіл, узяв Біблію і, розгорнувши її наздогад, прочитав те місце, яке читав частіше за інші:

«Бо ж випадком ми народились й опісля будемо, наче нас ніколи й не було. Бо дим — віддих у наших ніздрях, а думка — іскра, коли б'ється наше серце.

Згасне вона, і тіло розсиплеться на попіл, і дух розвіється, як легіт.

*І наше ім'я забудеться з часом, і ніхто й не згадає про наші діла;
і проміне життя наше, немов сліди хмари, розвіється, мов мряка,
розігнана промінням сонця, його жаром прибита.*

Наш вік тінь минуца, і кончина наша вороття не знає...»^{6}

Юрій не став читати далі, бо там ішлося про те, що немає сенсу думати про смерть, а треба насолоджуватися життям, як юністю, а цього він не міг зрозуміти, і це не відповідало його хворим думкам.

«Як це правильно, жахливо й неминуче!» — думав він про прочитане, намагаючись уявити собі, як дух його розвіється після смерті. І не міг.

«От я сиджу тут, живий, здоровий, спраглий життя і щастя, і читаю свій смертний вирок, що не підлягає оскарженню... Читаю і не можу навіть заперечувати!»

Цю думку Юрій багато разів продумував і не раз натрапляв на неї в книжках. І, виснажлива у своїй похмурій слабкості, вона ще більше засмутила і змучила його.

Юрій скуйовдив волосся і з розпачем у душі став похитуватись із боку в бік, ніби звір у клітці. З заплющеними очима і втомую в серці він звернувся до когось. Звернувся зі злістю, але без уміщеної в ній сили, з благанням, що його він сам не визнавав за таке.

«Що зробила тобі ця людина, що ти знущаєшся з неї? Чому ти, якщо є, ховаєшся від неї? Навіщо ти зробив так, що коли я й повірю в тебе, то не повірю у власну віру? І якби навіть зараз ти відповів, я не повірив би, що це ти, а не я сам!.. Якщо я маю слухність у своєму бажанні жити, то навіщо ти відбираєш у мене право, яке сам мені й дав!.. Якщо тобі потрібні страждання,— добре!.. Адже ми принесли б їх із любові до тебе! Та ми навіть не знаємо, що для тебе важливіше — дерево чи людина... Дерево має надію — навіть зрубане, воно може пустити корені, паростки і ожити! А людина помре і зникне, і ніхто не дізнається, що з нею сталося... Може, я знову колись

житиму, але ж я цього не знаю... Якби знати, що хоча б за мільйони років я знову житиму, я терпляче й покійно чекав би у вічній пітьмі...»

Він знову звернувся до Біблії.

«Яка користь людині в усім її труді, який вона робить під сонцем?»

Покоління відходить, й покоління приходить, а земля віковічно стоїть!

І сонечко сходить, і сонце заходить, і поспішає до місця свого, де сходить воно.

Віє вітер на південь, і на північ вертається, кру титься, крутиться він та й іде, і на круг свій вер тається вітер...

Усі потоки до моря пливуть, але море, воно не на повнюється: до місця, ізвідки пливуть, ті потоки вони повертаються, щоб знову плисти!

Повні труду всі речі, людина сказати всього не потрапить! Не насититься баченням око, і не на повниться слуханням ухо...

Що було, воно й буде, і що робилося, буде роби тись воно, і немає нічого нового під сонцем!..

Нема згадки про перше, а також про наступне, що буде, про них згадки не буде між тими, що бу дуть потому...

Я, Проповідник, був царем над Ізраїлем в Єрусалимі...»^{7}

— Я, Проповідник, був царем!..— голосно і з якоюсь погрозою повторив Юрій. Але злякався власного голосу й озирнувся. Чи не чув хто? Потім узяв аркуш паперу і майже машинально, ніби скоряючись

несвідомій потребі, почав писати, міркуючи про те, що все частіше й частіше спадало йому на думку:

«Я починаю ці записи, які мають завершитись із моєю смертю...»

— Тьху, яка банальність! — з огидою сказав він і відіпхнув аркуш так, що той злетів зі столу і, легко кружляючи, впав на підлогу.— А от Соловейчик, маленький жалюгідний Соловейчик, не сказав собі, що це банальність, коли переконався, що не може зрозуміти життя...

Юрій навіть не помітив, що ставить собі за приклад того, кого сам називає маленьким і жалюгідним.

— Ну що ж... і я відчуваю, що рано чи пізно закінчу тим самим... Бо немає іншого виходу... Але чому ні? Тому, що...

Юрій зупинився. Він чудово, як йому здавалося, знав, у чому річ, і щойно думав про це, але тепер не знаходив слів, щоб собі відповісти. Думка зникла.

— Пусте, все пусте! — зі злістю голосно промовив він.

Лампа догорала, слабко виокремлюючи з темряви тільки обличчя і голову Юрія.

— Чому я не помер тоді, коли був дитиною і хворів на запалення легень? Було б мені тепер спокійно...

І тієї ж миті Юрій уявив, що помер тоді,— і злякався так, що все в ньому завмерло.

— Значить, я не побачив би навіть того, що бачив?.. Ні, це теж жахливо...

Юрій труснув головою і встав.

— Так можна з глузду з'їхати...

Він підійшов до вікна і штовхнув його, але віконниця, прихоплена прогоничем, не піддалася. Юрій узяв олівець і з зусиллям виштовхнув прогонич назовні.

Щось заgrimіло за вікном, віконниця легко розчахнулась, і в вікно увірвалося чисте та прохолодне повітря. Юрій тупо подивився на небо, де вже займався світанок.

Ранок був чистий і прозорий. На сході вже рожевіло. Сім зірок Великого Воза поблякли й спустились до обрію, велика, ніжно-блакитна ранкова зірка тихо сяяла вологим блиском над багряною смугою світанку. Прохолодним вітерцем повіяло зі сходу, і ранковий туман волокнами потягнувся над темно-зеленою росяною травною, чіпляючись за високі лопухи та білі кашки, над прозорою, трохи побриженою річкою, над зеленим листям латаття та білих лілій біля берегів. Небо тим часом укрилося пасмами легких хмарин, що спалахували рожевим вогнем; бліді зорі непомітно тонули і розчинялися в бездонній синяві. У вологому повітрі, здавалося, стоїть якийсь дивний срібlistий звук.

Усе було таке прекрасне і тихе, ніби закохана земля, уся розкрившись, готується до великого і сповненого насолоди таїнства — сходу сонця, якого ще не було, але чие світло, легке й рожеве, вже тремтіло над нею.

Юрій ліг у ліжку, але світло тривожило його, голова тупо скиміла, а перед очима щось болісно миготіло.

34

Рано-вранці, коли сонце стояло ще низько, Іванов і Санін вийшли з міста.

Під сонцем роса блищала та іскрилася вогниками, а в тіні трава здавалася сивою від неї. По краях дороги, під старими вербами вже пленталися до монастиря богомольці. У монастирі на горі дзвонили, і вмите ранковою свіжістю калатання дзвонів напрочуд чисто гуло над довколишнім степом. На дорозі різко й уривчасто брязкотів дзвоник чиєсь трійки і чулися грубі діловиті голоси богомольців.

— Рано ми вийшли! — зауважив Іванов. Санін бадьоро і весело позирав навколо.

— Почекаємо,— сказав він.

Вони сіли під плотом просто на пісок і з задоволенням закурили.

Мужики, які йшли за возами до міста, озиралися на них, жінки й дівчата, що тряслися в порожніх возах, хихотіли й показували на них одна одній насмішкувато-веселими очима. Іванов не звертав на це жодної уваги, а Санін лише підсміювався у відповідь.

Робилося парко.

Нарешті на ганок винної монопольки — невеликої білої хати з яскраво-зеленим дахом, вийшов високий шинкар у жилетці. Позіхаючи та брязкаючи замками, він відчинив двері. Жінка в червоній хустці шмигнула слідом за ним.

— Шлях прокладено! — проголосив Іванов.— Ходімо, абощо!

Вони сходили й купили горілки, а у жінки в червоній хустці — свіжих огірків.

— Е, та ти, друже, нині багатий,— зауважив Іванов, коли Санін вийняв гаманець.

— Аванс! — засміявся Санін.— На превеликий сором своєї матінки, найнявся письмоводом до страхового агента... і капітал, і материнську образу здобув одним махом...

— Ну, тепер куди зручніше! — сказав Іванов, коли вони вийшли на дорогу.

— Отож... А що, коли ще й чоботи зняти?

— Давай!

Обидва роззулись і пішли босоніж. Ноги глибоко вгрузали у м'який теплий пісок і приємно розминалися після важких чобіт.

— Добре,— з насолодою сказав Санін.

Сонце пекло все дужче й дужче. Вони вийшли з міста і рушили узбіччям дороги. Далечінь курилась і танула, блакитна й прозора. На стовпах, що перетинали дорогу, гули телеграфні дроти, на них поважно сиділи ластівки. Повз них, по насипу, промчав, стишуючи хід, пасажирський потяг із синіми, жовтими та зеленими вагонами. У вікнах і на ганках миготіли заспані пожмакані обличчя. На задньому ганку стояли дві дівчини у світлих капелюшках. Вони з подивом провели очима веселих босих чоловіків. Санін помахав їм, пританцьовуючи на піску.

Потім потяглися луки, де трава була густою й вологою, по ній теж було приємно і весело йти босоніж.

— Розкіш! — сказав Іванов.

— Помирати не треба,— погодився Санін. Іванов скося поглянув на нього: йому чомусь здалося, що на цих словах Санін має згадати Зарудіна, хоч уже минуло немало часу з дня його похорону. Однак той,

очевидно, нікого не згадав, і це було хоч і дивно, але сподобалось Іванову.

За луками знову потяглася дорога з тими самими возами, мужиками і сміхотливими молодицями. Потім завидніло село, осока, заблищала вода під сонцем і показала монастирська гора, на якій золотою зіркою блищав хрест.

На березі стояли строкаті човни і сиділи мужики в жилетах і кольорових сорочках, у яких Санін та Іванов винайняли човна після тривалого, веселого і жартівливого торгу.

Іванов сів на весла, Санін — на стерно, і човен швидко та легко пішов уздовж берега, пролинаючи в тіні й на світлі та залишаючи за собою смужки сріблястої хвилі. Іванов гріб швидко й добре, частими рівними ударами, від яких човен здригався і трохи піднімався, як живий. Іноді весла з шурхотом зачіпали гілки, і вони довго й задумливо хиталися над темною прибережною глибиною. Санін із силою наліг на стернове весло, так що вода з радісним шумом завирувала й запінилась, і круто повернув човен у вузький прохід між кущами, де було вогко, прохолодно й темно. Вода тут була кришталево чиста, і в ній видніли на сажень жовті камінці та червонопері рибки, що зграйками снували туди й сюди.

— Найкраще місце,— сказав Іванов, і голос його весело відгукнувся під темним гіллям.

Човен із тихим шурхотом діткнувся берега, з якого пурхнула якась безгучна пташка, і Іванов вистрибнув на сушу.

— «На землі весь рід людський!..» — заспівав він могутнім басом, від якого сколихнулося й загуло повітря.

Санін, сміючись, вистрибнув за ним і швидко, по коліно утопаючи в соковитій траві, вибіг на кручу.

— Краще не знайти! — закричав він.

— І шукати не треба: під сонцем скрізь добре...— відповів Іванов знизу і став виносити з човна горілку, огірки, хліб і вузлик із закускою.

Усе це він переніс на зарослий травою пагорбок під стовбуром великого дерева і розклав на траві.

— Лукулл обідає у Лукулла,— сказав він.

— І він щасливий,— закінчив Санін.

— Не зовсім,— заперечив Іванов з жартівливою прикрістю,— чарку забули.

— Тьху,— весело засмутився Санін.— Ну нічого, зробимо...

І зовсім ні про що не думаючи, просто насолоджуючись світлом, теплом, зеленню і своїми швидкими та спритними рухами, він виліз на дерево і, вибравши гілку з іще зеленою, не загрубілою корою, зрізав її ножем. М'яке дерево легко піддавалось, і білі пахучі стружки сипались на траву. Іванов задер голову і дивився на нього, усміхаючись.

Гілка хруснула і м'яко впала на траву. Санін зіскочив з дерева і почав видовбувати з її обрубка кухлик, стараючись не зіпсувати кору. Кухлик вийшов акуратний і красивий.

— Я, брате, думаю потім викупатись,— сказав Іванов, уважно стежачи за його роботою.

— Добра річ,— погодився Санін, востаннє колупнув ножем і підкинув готовий кухлик у повітря. Вони сіли на траву і стали з апетитом пити горілку і гризти зелені, пахучі та соковиті огірки.

Був уже полудень. Сонце піднялось високо, зробилося спекотно скрізь, навіть у тіні.

— Не можу! — сказав Іванов.— Душа просить! Він не вмів плавати, тому, швидко роздягнувшись, забрів у воду в найбільш мілкому та прозорому місці, де виразно виднілося світло-жовте піщане дно.

— Ух, добре,— повторював він, підстрибуючи та піднімаючи блискучі бризки.

Санін, не кваплячись, роздягнувся й забіг у воду: підскочив, ухнув, пірнув і могутньо поплив через річку.

— Потонеш! — крикнув Іванов...

— Не потону,— весело пирхаючи та сміючись, відгукнувся Санін.

Їхні голоси далеко і радісно разносилися світлою річкою та зеленими луками.

Потім вони вибралися на берег і довго вилежувалися голі у м'якій свіжій траві.

— Добряче!..— все повторював Іванов, повертаючи до сонця широку спину, на якій блищали дрібні крапельки.— Побудуємо тут дві кущі...

— Та ну їх к бісу! — весело заперечив Санін.— І без кущ добре, ті всякі кущі давно набридли!

І заходився, регочучи на всю горлянку, танцювати на траві, виробляючи якісь дикі та веселі па. Іванов приєднався до нього. Їхні голі тіла блищали на сонці, м'язи швидко і сильно рухалися під пружною шкірою.

— Ух! — засапався Іванов і сів. Санін перекинувся через голову.

— Іди давай, а то всю горілку вип'ю,— гукнув йому Іванов.

Одягнувшись, вони доїли огірки й допили все, що залишилося.

— Тепер би пивця холодного... до-обре! — мрійливо протягнув Іванов.

— Їдьмо.

Вони наввипередки збігли зі схилу до човна і швидко попливли.

— Парить,— сказав Санін, мружачись на сонці й розкидаючись на дні посудини.

— Буде дощ,— озвався Іванов.— Стернуй же... хай йому грець!..

— Догребеш і сам,— відказав Санін.

Іванов бризнув на нього веслом, і світлі прозорі бризки, наскрізь пронизані сонцем, каскадом розлетілися довкола.

— Дякую й за те,— сказав Санін.

Коли вони проминули один із зелених островів, почувися веселий вереск, плескіт і дзвінкий жіночий сміх. День був святковий, з міста наїхало багато народу гуляти й купатися.

— Дівчата, однак,— сказав Іванов.

— Ходімо подивимось,— сказав Санін.

— Помітять.

— Ні, ми тут пристанемо й підемо через очерети.

— Та ну їх,— зашарівшись, сказав Іванов.

— Ходімо, не бійся.

— Та соромно,— жартома знизав плечима Іванов.

— Чого соромно?

— Так воно ж... дівчата. Недобре...

— Дурень ти,— сказав Санін, сміючись.— Ти ж би з охотою поглянув?

— Та як дівчина і того... То кому ж воно...

— Немає жодного чоловіка, який не хотів би бачити вродливу голу жінку... І навіть такого немає, який хоч раз у житті хоч мигцем би не поглянув, а...

— Воно так,— погодився Іванов,— а все-таки... Ти б уже, раз так міркуєш, і йшов би прямо, а то тихцем!

— Так, друже, принадніше,— весело озвався Санін.

— Воно, звичайно, приємно... А ти стримуйся...

— Задля цноти?

— А хоч би й так... Більше ж нема для чого!

— Таж у тобі й мені тієї цноти зовсім нема...

— Коли око тебе спокушає, вибери його,— сказав Іванов.

— Не верзи дурниць, як Сварожич,— засміявся Санін,— Бог дав тобі око, нащо ж його вибирати.

Іванов, усміхаючись, знизав плечима.

— Отак, брате,— спрямовуючи човен до берега, сказав Санін.— От якби в тобі, коли бачиш голу жінку, і бажання ніякого не з'являлося, ну тоді був би ти цнотливим чоловіком... І я твоїй цноті перший дивувався б... хоч замість того, щоб наслідувати, взяв би та відвіз тебе до лікарні. А якщо все це всередині в тебе є і назовні проситься, а ти його тільки стримуєш, як собаку на прив'язі, ціна твоїй цноті — копійка в базарний день!

— Воно точно. Лишень коли не стримуватись... деякі люди можуть лиха накоїти!..

— Якого лиха? Якщо хіть і веде часом до лиха, то не вона в цьому винна... Іди тихіш, не шуми! — усміхаючись, сказав Санін.

Пригинаючись, вони пробралися вздовж берега, розсуваючи шелесткий очерет.

— Диви, брате! — у захваті промовив Іванов.

На березі купалися якісь дівчата, судячи з барвистих кофтинок, спідниць і капелюшків, що рябіли на траві. Одні були у воді, бризкалися, хлюпались і пересміювались, і вода м'яко обмивала їхні круглі ніжні плечі, руки та груди. Одна — висока, струнка, вся пронизана сонцем, від якого здавалася напівпрозорою, рожева і ніжна, стояла на повен зріст на березі, і від нестримуваного сміху весело тремтіли її рожевий живіт і високі дівочі груди.

— О брате! — сказав Санін із серйозним захватом. Іванов налякано поліз назад.

— Чого ти?

— Тихіше... це ж Карсавіна!

— Невже? А я й не впізнав... яка ж вона чарівна! — голосно сказав Санін.

— Та-ак,— широко та жадібно усміхаючись, прогук Іванов.

У цей час їх почули і, мабуть, помітили. Залунали вереск, регіт, і Карсавіна, перелякана, струнка та гнучка, кинулася в річку, на поверхні залишилося тільки її обличчя, очі на якому перелякано блищали. Санін і Іванов, кваплячись і плутаючись в очеретах, побігли назад.

— А-ах... чудово жить на світі! — сказав Санін, широко потягуючись.

З-за зеленого верболозу ще довго лунав розсипчастий і збентежений сміх жінок, яким було і соромно, і цікаво.

— Буде гроза,— сказав Іванов, поглянувши на небо, коли вони повернулися до човна.

Дерева вже потемніли, тіні попливли зеленими луками. Свинцева хмара безгучно підповзала все ближче та ближче. Усе принишкло, завмерло, гостріше запахли квіти і трави.

— Вимочить на славу,— сказав Іванов.— Дай закурити з горя!

Несподівано зірвався вітер, вихор закрутився й зашумів, погасивши вогник сірника. Велика крапля розбилась об човен, друга ляпнулась Саніну на чоло, і раптом усюди залускотіло по листю, зашуміло по воді. Довкола стемніло, і злива ринула як з відра, перекривши всі звуки.

— І це добре,— сказав Санін, поводячи плечима, обліпленими мокрою сорочкою.

— Незле,— відповів Іванов, наїжившись, як промоклий сич.

Хмара не розходилась, але дощ швидко ослаб і тепер нерівно кропив мокру зелень, людей і воду,

по якій немовби стрибали сталеві цвяшки. У повітрі було хмарно, десь за лісом спалахнула блискавка.

— Ну що ж... додому, чи як? — запропонував Іванов.

— Можна й додому.

Вони впливли на широку бистрину, над якою низько і важко клубочилася хмара. Блискавки спалахували все частіше, їхні зловісні вогні пронизували чорне нутро хмари. Дощ остаточно припинився, у повітрі сухо й тривожно запахло громовиною. Якись чорні розшарпані птахи квапливо промайнули низько над водою. Дерева стояли темні і непорушні, виразно окреслені на свинцевому небі.

— Ух,— видихнув Іванов.

Коли вони йшли по піску, щільно прибитому дощем, усе довкола завмерло і зачалося.

— Ох, і вдарить же зараз!

Хмара опускалася все нижче й нижче, майже торкаючись землі зловісним білястим черевом.

І раптом із новою силою знявся вітер, закрутив куряву й листя, і все небо розчахнулося навпіл зі страшним тріскотом, блиском і стугоном.

— Ого-го-го! — закричав Санін, намагаючись перекрити гримотіння, що заповнило все довкола. Та голос його не було чути навіть йому самому. Коли вони вийшли на берег, зробилося вже зовсім темно. Лише коли спалахувала блискавка, з п'ятьми виривалися їхні різкі темні фігури, що крокували по піску. Довкола гриміло і гуркотіло.

— О... а... о!..— прокричав Санін.

— Що? — з усієї сили озвався Іванов.

Спалахнула блискавка, і він побачив щасливе обличчя друга і блиск у його очах.

Відповіді Іванов не розчув. Він трохи панікував, тому що боявся грози.

Коли знову засвітилася блискавка, Санін, усім своїм єством відчуваючи повноту життя і силу, розкинув руки і знову довго, протяжно та захоплено закричав назустріч громові, який зі стугоном і гуркотінням перекочувався від краю до краю могутнього простору.

Сонце світило яскраво, як навесні, однак уже відчувалося щось осіннє в покірливій тиші, що прозора стояла поміж дерев, які подекуди взялися жовтим. І в цій тиші самотні пташині голоси звучали розрізнено, і луною розносилося квапливе дзижчання комах, що літали над своїм царством, де трав і кольорів уже не було, а бур'яни стриміли високо й дико.

Юрій повільно блукав садовими стежками, дивився навкруги — на небо, на жовте й зелене листя, на тихі стежки і скляну воду — немов бачив усе це востаннє і прагнув запам'ятати, увібрати в себе так, щоб уже ніколи не забути.

Печаль м'яко стискала серце, і причини її були невиразними. Усе марилося, ніби з кожною миттю все далі відходить щось коштовне, що могло бути, але не сталося й не повернеться вже ніколи. І він знав, що з його власної вини.

Чи була це молодість і перше щастя, яке він прогавив, чи то заповітна діяльність, яка чомусь його проминула, хоча свого часу він і був у самому її центрі. Як це сталося, Юрій не міг зрозуміти. Він був переконаний, що в глибині його натури зачаєні сили, придатні багато для чого, і розум, що охоплює обрії ширше, ніж в інших. Звідки виникала така впевненість, Юрій не міг сказати і посоромився б заявити вголос про неї навіть найближчій людині. Однак упевненість не зникала навіть тоді, коли він відчував, що швидко втомлюється, що багато на що не наважується та багато чого не вміє, і здатен лише розмірковувати над життям, стоячи осторонь від нього.

«Ну що ж... — думав Юрій, сумно дивлячись на воду, в якій віддзеркалювались перевернуті береги, убрані в жовте й червоне мереживо.— Можливо, це і є найкраще, найрозумніше!»

Утисячне він говорив собі: хоч би яким було життя і хоч би хто був винуватцем його помилок, зрештою весь його грандіозний потік покірно зникає в чорній дірі смерті, а там уже немає оцінки, як і навіщо жила людина.

«Хіба не байдуже, помру я народним трибуном, великим ученим, геніальним письменником чи просто бездільним і знудьгованим російським інтелігентом! Усе це безглуздя!»

На цій думці він повернув до будинку — занадто тоскно стало йому в прозорій тиші золотого дня,

де виразно чулися навіть власні думки і гостро відчувалося повільне, але незворотне зникнення минулого.

«Он Ляля біжить,— подумав Юрій, побачивши щось рожеве, що миготіло за кущами.— Щаслива Лялька!.. Живе, як метелик, сьогоднішнім днем, нічого їй не треба... О, якби ж і я міг так жити!»

Але ця думка миттєво зникла: те, від чого він так болісно страждав, здавалося Юрієві надзвичайною рідкістю, чимось коштовним, що було просто неможливо обміняти на метеликове життя сестри Лялі.

— Юро, Юро! — дзвінким і мелодійним голосом крикнула Ляля, хоча була вже за три кроки, і, вся розцвітаючи усмішкою змовниці, мовчки подала йому вузький рожевий конверт.

— Від кого? — уже щось відчувши, неприязно спитав Юрій.

— Від Зіночки Карсавіної,— урочисто і водночас загадково проголосила Ляля й одразу ж насварилася на нього пальцем.

Юрій зашарівся. Йому примарилося щось вульгарне в цьому передаванні записок через сестру, в рожевому конверті й пахощах парфумів, а сам він, щасливий адресат, видавався майже смішним. Він раптом увесь зіщулився, ніби виставивши навсідч колючі голки. А Ляля, йдучи з ним поруч, із тим особливим захопленням, із яким сентиментальні сестри беруть участь у любовних справах братів,

почала щебетати про те, що страшенно любить Карсавіну і була би просто щаслива, якби вони одружилися.

Із цим словом в уяві Юрія постав провінційний роман з рожевими записочками, сестрами-вірницями, із законним шлюбом, господарством, дружиною й діточками — у тій вульгарній, ганчір'яно-пуховій подобі, якої він боявся більше за все на світі.

— Ох, облиш, будь ласка... що за дурниці! — майже з ненавистю відмахнувся він від Лялі, і вийшло це так грубо, що дівчина образилась.

— Чого ти комизишся... ну закоханий і закоханий, що ж тут такого! — надувши губи, сказала вона і, несвідомо поцілвши в найболючіше місце, додала: — Не розумію, чого ви всі з себе корчите надзвичайних героїв!

Вона махнула рожевим подолом, зневажливо показала ажурні панчішки й пішла в дім.

Юрій провів її жорстким поглядом, ще більше зашарівся і розірвав конверт.

«Юрію Миколайовичу, якщо можете і хочете, приходьте сьогодні в монастир. Я буду там з тіткою. Вона говіє і не виходить із церкви. А мені нудно і багато про що хотілося б із вами поговорити. Приходьте. Це, може, погано, що я вам пишу, але ви все ж приходьте».

Забувши про все, що він думав, Юрій із дивним хвилюванням і з якоюсь фізичною радістю перечитав останню фразу. У ній напрочуд яскраво відчувалася молода чиста дівчина, що наївно й довірливо відкриває свою любовну таємницю. Так, ніби вона вже не може боротися, не знає, що буде, і цілком віддається його волі. Усе тіло Юрія сповнило млість. Зовсім поряд і вже неминуче опинилися близькість, її соромливе тіло, запах жіночого волосся, перелякані та щасливі очі у світлих, як росинки, сльозах. Він спробував іронічно посміхнутись, але нічого не вийшло. Усе потонуло в такому помаху жадібного щастя,

аж Юрієві здалося, що він, наче птах, ось-ось злетить над верхівками саду в блакитний, пронизаний сонцем простір.

І весь день серце його було світлим, а в тілі він відчував стільки сили, що кожен рух приносив йому глибоку насолоду.

Перед сутінками він узяв візника, аби не йти по піску, і поїхав у монастир.

На пристані він пересів у човен, і кремезний спітнілий мужик швидко переправив його до монастирської гори.

Юрій усе не міг зрозуміти, що, власне, він відчуває, і лише коли човен вийшов на широку воду і та, м'яко дихаючи в обличчя вологим запахом глибини, раптом розгорнулася перед ним, зненацька зрозумів, що щасливий, і щастя йому приніс наївний рожевий конверт.

— Що ж... чи не байдуже, власне... — вирішив заспокоїти себе Юрій, — адже вона жила в такому маленькому світі... Повітовий роман? Ну й нехай!.. Вода ритмічно дзюркотіла й облизувала борти човна, пробігаючи повз нього, а поросла лісом гора швидко наближалась, одночасно виростаючи. Нарешті зашурхотів пісок, Юрій виліз із човна, дав перевізникові півкарбованця і побрів нагору.

У лісі вже стояв тихий вечір. Від землі тягло задумливою вогкістю, жовте листя ховали сутінки, і ліс здавався все ще літнім, зеленим і густим. Угорі, за монастирською огорожею, було чисто й тихо. Тополі стояли рівно й суворо, ніби на молитві, і між ними нечутними тінями ходили високі чорні ченці. У темній западині церковних дверей мерехтіли молитовні вогники. Невловно тонкий запах звивався довкола, і не можна було дібрати: чи пахне це застарілим ладаном, чи прив'ялим листям тополь.

— А, здорові були, Сварожичу! — зненацька загорлав хтось позаду.

Юрій квапливо озирнувся й побачив Шафрова, Саніна, Іванова і старого Петра Ілліча. Вони йшли через подвір'я темною й галасливою юрбою. Чорні ченці неспокійно озиралися на них,

і навіть тополі неначе втратили свою молитовну непорушність, збентежені раптовим галасом і рухом.

— А ми тут того!..— сказав Шафров, підходячи до Юрія і приязно зазираючи йому в очі круглими окулярами.

— Добра річ,— вимушено пробурмотів Юрій.

— Може, і ви з нами? — підходячи ще ближче, прохально сказав Шафров.

— Ні, дякую, справді... Я тут не сам,— відмовився Юрій, нетерпляче відступаючи.

— Ну, чого там! — умовляв Іванов, з грубуватою добродушністю хапаючи його під руку.— Ходімо!

Юрій уперся, і вони трохи поборолися, тягнучи один одного в різні боки.

— Ні, їй-богу, не можу!.. Потім я, може, зазирну...— наполегливо повторював Юрій, якому здавалося, що вся ця сцена зовсім недоречна і принизлива для нього.

— Ну, гаразд...— нічого не помічаючи, відпустив його Іванов.— То ми вас чекатимемо... Заходьте!

— Добре, добре...

Вони вийшли з огорожі, сміючись і розмахуючи руками, і знову зробилося тихо, як на молитві. Юрій зняв кашкета й зі змішаним відчуттям цікавості та страху ввійшов до церкви.

Щойно він обійшов одну з колон, як у півтемряві побачив Карсавіну в сірій кофтинці та круглому солом'яному капелюшку, в якому вона скидалася на гімназистку. Серце затремтіло, і це тремтіння було схоже і на пташиний сполох, і на тремтіння кішки перед стрибком. Усе в ній здалося йому якимось незвичайно милим: і її кофтинка, і капелюшок, і темне волосся, джгутотом закручене на потилиці, і біла шия,

і простушність гімназистки, зворушливо приваблива в такій високій, пишній і дорослій дівчині.

Вона відчула присутність Юрія, озирнулась, і в її темних очах сплеснула перелякана радість.

— Здрастуйте,— сказав він, стишуючи голос, але все-таки дуже голосно і не знаючи, можна в церкві подати руку чи ні.

Молільниці поблизу них озирнулись, і Юрія збентежили їхні пергаментові обличчя. Він зашарівся, а Карсавіна, ніби вгадуючи його збентеження і прагнучи допомогти, трохи усміхнулась і ніжно посварилася закоханими очима. Юрій у відповідь блаженно усміхнувся й завмер.

Карсавіна не дивилася на нього і часто хрестилась, але Юрій увесь час знав, що вона відчуває лише його присутність, і це утворило між ними таємний зв'язок, від якого билось і завмирало серце, і все довкола здавалося таємничим і дивним.

Темне нутро церкви з дивними голосами, що співали й читали, мерехтливими, як каганці, вогниками, важкими зітханнями та лункими кроками біля входу, дивилося на Юрія, і серед цієї темної та суворої тиші він виразно чув бадьорий стукіт свого маленького і легкого серця.

Він стояв тихо, дивився на білу шию під чорним волоссям, на м'який вигин талії під сірою кофтинкою, і йому було так добре, що серце тануло. Йому хотілося стояти так, щоб усі бачили: хоч він і не вірить ні співові, ні читанню, ні вогникам,— але й не відчуває до них нічого, крім приязні. Цей стан був зовсім не схожим на ту тоскуну злість, яку він відчував сьогодні вранці.

«То, значить, можна бути щасливим? — усміхаючись усередині себе, спитав він і одразу ж серйозно відповів: — Звичайно!.. Усе, що я думав про смерть, про марноту життя, про відсутність розумної мети, усе це цілком правильно і розумно, але все-таки щасливим бути можна... І я щасливий, і саме завдяки цій дивовижній дівчині, яку я ще недавно зовсім не знав...»

У Юрія виникла цікава думка: коли вони були дітьми, то могли де-небудь зустрічатися, дивилися одне на одного і розходилися, не підозрюючи, що стануть одне для одного чимось найдорожчим у світі, кохатимуть одне одного, і одного разу вона для нього роздягнеться і залишиться голою...

Остання думка з'явилася якось несподівано, і Юрієві стало соромно, але водночас і так добре, що він почервонів по самі вуха і довго боявся дивитися на Зінаїду.

А вона стояла попереду, мила і чиста у своїй сірій кофтині та круглomu капелюшку, і молилася без слів, аби він покохав її так само ніжно і пристрасно, як вона його.

Напевно, щось очисне передавалося від неї до нього, бо безсоромні думки незабаром зникли, і в душі Юрія зробилося тихо і ясно, а на його очах виступили сльози розчулення.

Він поглянув угору, побачив золото іконостасу, що поблискувало іскринками від вогників свічок, а ще вище — дві поперечини хреста, і з давно забутим відчуттям і незвичною напругою промовив подумки:

«Господи, якщо ти є, зроби так, щоб ця дівчина кохала мене, і я завжди кохав її так само, як зараз!»

Він трохи засоромився поривання, але цього разу лише поблажливо усміхнувся.

— Ходімо, — пошепки, ніби зітхнувши, покликала його Карсавіна.

Вони поважно вийшли на паперть, забираючи з собою всі ці голоси — співи й гучне читання, зітхання та мерехтіння вогників; разом проминули огорожу і крізь стару хвіртку вийшли до кручі. Тут нікого не було, і стара біла стіна з облупленими баштицями відділила їх від людей. Унизу кучеряви-

лись верхівки дубів, а ще далі блищала річка і зникала вдалині, за темним обрієм.

Вони мовчки дійшли до кручі й зупинилися, не знаючи, що робити. Обоє чогось боялися. І здавалося, цього не здолати, але Карсавіна підняла голову і якось зовсім несподівано і просто вийшло так, що губи її знайшли губи Юрія. Дівчина зблідла, затремтіла й завмерла, а Юрій мовчки обійняв її, вперше відчувши все її тепле, гнучке тіло. Усе навкруги стихло, і їм видавалося, що весь світ завмер у цій урочистій і напруженій тиші.

Юрієві здалося, що десь владно вдарив невидимий і нечутний дзвін.

Потім дівчина вирвалась, усміхнулась і побігла назад.

— Тітка мене шукатиме... заждіть... я скоро прийду...

Ніколи пізніше Юрій не міг пригадати, чи крикнула вона ці слова дзвінким голосом, що відгукнувся в темному лісі, чи теплий вечірній вітер доніс до нього уривчастий шепіт.

Він сів на траву і провів обома руками по волоссю.

«Як усе це безглуздо і добре!» — блаженно всміхаючись, подумав він і, заплющивши очі, знизав плечима, ніби відкидаючи в цю хвилину всі дотеперішні думки, сумніви та муки.

Карсавіна забігла у хвіртку і зупинилася. Серце в неї калатало, лице горіло. Вона міцно притисла долоню до грудей і на хвилю притулилася до стіни. Потім розплющила очі, озирнулася, легко зітхнувши, підбрала спідницю і швидко побігла стежиною до монастирського заїзду, ще здалеку гукнувши старенькій тітці, що в очікуванні сиділа на ганку:

— Іду, тітонько, йду!

Спершу потемніла даль, тоді потьмянішала в тумані ріка, унизу, на зелених луках, почулося іржання коней і засвітилися далекі вогники.

А Юрій усе сидів на кручі й чекав, машинально рахуючи багаття на луках.

Йому було складно думати про будь-що, ніби за дзвоном переможного щастя він не міг розчутити власних думок. Він сидів довго, відчуваючи, як накопичується в його тілі пружність і сила, немов готуючись до чогось, про що не можна було свідомо подумати. Він усе ще відчував перший дотик до молодого, поки що прихованого тонкою тканиною тіла і до напіврозкритих свіжих уст, і часом перелякано казав собі:

— Зараз вона прийде!

Серце тремтіло і завмирало, а тіло напружувалося ще більше, ставало сильним і сміливим.

Так, сповнений самого чекання, сидів він на кручі, несвідомо вслухаючись у далеке іржання, голоси гусей за річкою й у тисячі інших невловних звуків лісу та вечора, що тремтіли високо над землею.

А коли почулися нерівні швидкі кроки та шелестіння сукні, він, не обертаючись, упізнав, що це вона, і весь затремтів, охоплений коханням, бажанням і страхом перед фатальною миттю.

Карсавіна підійшла і зупинилася, було чути її уривчасте дихання. І раптом, відчувши радісну впевненість, що зробить усе як треба, Юрій одразу обернувся і з раптовою зухвалістю та силою схопив її на руки й поніс, ковзаючи по траві, донизу.

— Упадемо! — задихаючись від щастя і сорому, прошепотіла вона.

Знову він стискав у руках її тіло, і вона здавалася йому то великою й пишною, як зріла жінка, то маленькою й тендітною, як дівчинка. Крізь сукню рука його відчувала її ноги, і Юрія трохи налякала думка, що ось — він торкається її ніг.

Унизу, під деревами, лежала темінь, і тільки згори через край урвища, що обрізав світле небо, просочувалося бліде сутінкове світло. Юрій опустил дівчину на траву і сам сів, і через те, що схил був пологим, вони майже лягли поряд. У блідому світлі Юрій знайшов її гарячі м'які губи і став мучити їх довгими вимогливими поцілунками, від яких наче білим вогнем розпеченого заліза стало палити їхні тіла, охоплені млістю. Була мить цілковитого безумства, коли над ними панувала одна владна тваринна сила. Карсавіна не опиралась і тільки тремтіла, коли Юрієва рука і боязко, і зухвало торкнулася її ніг, як ніхто ніколи ще не торкався.

— Ти мене кохаєш? — задихаючись, спитала вона, і шепіт її невидимих у темряві губ був дивним, як таємничий лісовий звук.

І раптом Юрій з жахом запитав себе: «Що я роблю?»

Усе згасло, в голові запанувала крижана ясність, і все ураз спорожніло, стало блідим і світлим, як у зимовий день, у якому нема ні життя, ні сили.

Вона розплющила очі і з непевним тривожним питанням потяглася до нього. Та раптом також швидко і широко поглянула, побачила його обличчя й себе, спалахнула соромом, швидко поправила сукню і сіла.

Болісна плутанина почуттів охопила Юрія: неможливим здавалося зупинитися, ніби це було б і смішно, і гидко. Він спробував продовжувати, але вона розгублено захищалась, і це коротке, безсиле вовтузіння, яке наповнило Юрія жахливим і безнадійним усвідомленням того, що він опинився в ганебному, смішному й потворному становищі, справді було безглуздом. У ту мить, коли сили вже не стало, і вона була готова піддатися, він знову залишив її. Зіна дихала коротко й уривчасто, як після тривалого бігу.

Повисла тяжка мовчанка, тоді він раптом заговорив.

— Пробач... пробачте мені... я божевільний... Вона почала дихати швидше, і Юрій зрозумів, що цього не треба було говорити, що це образливо. Він миттєво спітнів, і знову язик його, ніби проти волі, забурмотів про те, що він сьогодні бачив, про свої

почуття до неї, про ті думки і сумніви, яких він завжди був сповнений. Однак усе це здавалося тепер невмілим, безглуздим, позбавленим життя, голос його звучав фальшиво, нарешті Юрій замовк, і раптово виникло єдине бажання — щоб вона пішла.

Напевно, дівчина відчула це або переживала те саме, що й він, тому що на мить затримала дихання і прошепотіла боязко і прохально:

— Мені час... Я піду...

«Що робити, що робити?» — увесь холонучи, питав себе Юрій.

Вони підвелися, не дивлячись одне на одного. Юрій мляво спробував обійняти її. І раптом у ній знову прокинулося щось материнське. Неначе відчувши себе сильнішою, дівчина м'яко притислася до нього і всміхнулася підбадьорливою милою усмішкою.

— До побачення... приходь завтра до мене... Вона поцілувала його так ніжно, так міцно, що в Юрія безпорадно запаморочилось у голові, і щось схоже на святобливість зігріло його розгублену душу.

Коли вона пішла, Юрій довго ще дослухався до шурхоту її кроків, потім відшукав свій кашкет, повний листя й землі, витрусив, надів і, спустившись униз, пішов до заїзду, далеко обходячи ту стежину, якою мала пройти Карсавіна.

«Ну що ж,— думав він, крокуючи в темряві,— невже треба було забруднити цю чисту дівчину... неодмінно вчинити так, як учинив би кожен паскудник на моєму місці?.. Бог з нею... Це було б негідно, і слава Богу, що я виявився на це нездатним! І як це гидко: відразу,

мовчки, як звір!..» — він уже думав про те, що зовсім недавно сповнювало його таким щастям і такою силою, з гидливим відчуттям.

Але всередині щось скиміло і рвалося в безплідній тузі, здіймався глухий і важкий сором. Навіть руки та ноги, здавалося йому, теліпаються якимось безглуздо, ні до чого, і кашкет сидить на голові, як дурнувятий ковпак.

— Ну хіба я здатен жити! — спитав він з раптовим розпачем.

У широкому коридорі монастирського заїзду пахло хлібом, самоварним димом і ладаном.

Моторний чернець швидко ніс кудись пузатий, як кавун, самовар.

— Батюшко,— гукнув Юрій, мимоволі ніяковіючи.

— Що накажете? — запитав той поштиво і спокійно, визируючи з хмаровиння пари.

— У вас тут має бути одна компанія з міста.

— Це в сьомому номері,— негайно відповів чернець, ніби давно чекав на це питання.— Прощу от сюди, на балкончик...

Юрій відчинив двері сьомого номера. У великій кімнаті було темно, вся вона була заповнена тютюновим димом. За дверима на балконі було світліше, дзвеніли пляшки і зі сміхом та криками рухались люди.

— Життя — невиліковна хвороба! — упізнав Юрій голос Шафрова.

— Дурень ти невиліковний! — заgrimів у відповідь Іванов.— Ач як тебе розібрало... так і пре!

Коли Юрій увійшов, його зустріли радісними п'яними вигуками. Шафров підхопився, ледве не стягнув скатерть, виліз з-за столу і, обома руками стискаючи руку Юрія, забурмотів:

— От і добре, що прийшли! От спасибі, їй-богу!.. Правда, достеменно...

Юрій сів між Саніним і Петром Іллічем і роззирнувся. Балкон освітлювали дві лампи й ліхтар, і здавалося, що за межами світла стоїть непроникна чорна стіна. Однак, відвернувшись від вогнів, Юрій

досить виразно розгледів зеленаву смугу зірниці, горбатий силует гори, верхівки найближчих дерев і сонну поверхню ріки, що слабо поблискувала далеко внизу. На вогонь летіли з лісу метелики та жуки, кружляли, обпікались, падали і безцільно повзали, обпалені, по столу.

Юрій подивився на них, і йому стало сумно.

«Так і ми, люди,— подумав він,— теж летимо на вогонь, на кожную блискучу ідею, б'ємося довкола неї й помираємо в муках. Ми гадаємо, що ідея — це вираження світової волі, а це лиш запалення нашого мозку!..»

— Ну, вип'ємо? — запитав Санін, доброзичливо нахилиючи до нього пляшку.

— Можна,— сумно погодився Юрій і відразу ж подумав, що, напевно, тільки це йому і лишилося. Вони випили, цокнувшись. Горілка видалась Юрію бридкою, як тепла отрута, і з гидливим тремтінням у всьому тілі він потягнувся до закуски.

Але й закуска не перебила огидний смак і не лізла в горло.

«Ні, хай там що... смерть, каторга... а треба втікати звідси,— сказав він собі.— А втім, куди втікати?.. Скрізь те саме, а від себе не втечеш. Коли людина стає вищою за життя, воно не задовольнить її ніде і нічим!.. Чи в цьому містечку, чи в Петербурзі... Байдуже!»

— А по-моєму, людина сама по собі — ніщо!..— знову кричав Шафров.

Юрій поглянув на його нерозумне і нудне обличчя в окулярах і подумав, що така людина справді сама по собі — ніщо.

— Індивідуум — нуль!.. Лиш ті індивідууми, що виражають волю маси і не втрачають із нею зв'язку, не протиставляють себе натовпу, як люблять робити буржуазні «герої», мають справжню силу...

— Та в чому ж їхня сила? — озлоблено запитував Іванов, незграбно навалюючись на стіл обома ліктями.— У боротьбі з теперішнім урядом, так? А в боротьбі за власне щастя, що, допоможе їм маса?

— Авжеж... Ви вважаєте себе надлюдиною, вам подавай якийсь особливе щастя! А ми, люди натовпу, думаємо, що саме в боротьбі за спільне благо знайдемо і своє щастя... Перемога ідеї — ось і щастя!

— А якщо ідея помилкова?

— Це байдуже,— хитнув головою Шафров,— треба тільки вірити...

— Плюнь,— зневажливо порадив Іванов,— кожна людина вірить, що те, чим вона займається,— це і є найважливіше та найнеобхідніше... Так думає навіть жіночий кравець... Ти це завжди знав, але, ймовірно, забув... І обов'язок друга — нагадати!

Юрій з безпричинною ненавистю поглянув у його обличчя, бліде від випитого, спітніле, з великими сірими і якимись матовими очима.

— А ви як гадаєте, у чому ж щастя? — кривлячи губи, запитав він.

— Та вже, звісно, не в тому, щоб усе життя скиглити і на кожному кроці питати себе: ось я чхнув... ой, чи добре я вчинив? Чи немає комусь від цього шкоди?.. Чи виконав я чханням сим моє призначення?..

Юрій виразно побачив у цих холодних очах ненависть до себе і весь затремтів, подумавши, що Іванов, як здавалося, глузує з нього.

«Ну, це ми ще поглянемо!» — подумки промовив він.

— Це не програма,— стараючись, аби кожна рисочка його обличчя виражала небажання сперечатись і глибоке презирство, заявив він.

— А вам треба неодмінно програму?.. Що хочу, що можу, те і роблю! Ось вам програма.

— Нема чого сказати, добра програма! — обурився Шафров, однак Юрій тільки зневажливо повів плечем і навмисне змовчав.

Якийсь час пили мовчки, потім Юрій обернувся до Саніна і заговорив, не дивлячись на Іванова, але для Іванова, про те, що вважав найкращим. Йому здавалося, що тепер, коли він висловиться послідовно, ніхто не зможе спростувати його думку. Однак, дражнячи його, вже на перші слова про те, що людина не може жити без Бога і, скинувши одного, завжди шукає іншого, аби життя не втрачало сенсу, Іванов кинув через плече:

— Про Катерину?.. Чули, чули!

Юрій промовчав і продовжував розвивати свою думку. Захопившись суперечкою, він не помічав, як енергійно захищає те, у чому сам сумнівався. Ще сьогодні вранці він питав себе про віру, а тепер, у суперечці, виявлялося, що все в нього обмірковано і все це він твердо з'ясував.

Шафров слухав його з пошаною і зворушливою радістю. Санін усміхався, а Іванов дивився впівоберта і на кожну думку, яка здавалася Юрієві новою й оригінальною, підкреслено зневажливо кидав:

— І це ми чули!

Юрій нарешті спаленів.

— Ну, знаєте, ми й це ваше «чули» теж чули!.. Немає нічого легшого, як, не знаходячи заперечень, відмахнутись і заспокоїтись!.. А я на це скажу: нічого ви не чули!

Іванов зблід, очі в нього остаточно зробилися злими.

— Можливо,— з неприхованим насміхом проказав він,— ми ні про що поняття не маємо: ні про

трагічні роздуми, ні про неможливість жити без Бога, ні про голу людину на оголеній землі...

Іванов промовляв кожну фразу з пишномовною іронією, немов підкреслюючи, і раптом гаркнув злісно і коротко:

— Новіше щось придумайте!

Юрій раптово відчув, що у кпинах Іванова є своя правда. Йому раптом пригадалося, як багато книжок про анархізм, марксизм, індивідуалізм, про надлюдину і зміненого християнина він перечитав. А в житті все залишалося так, як і раніше, і він сам мав тяжке відчуття духовного метання. Проте він і не подумав поступитися і замовкнути. Натомість він заговорив різко, сам розуміючи, що більше прагне образити Іванова, ніж відстояти свою думку.

Іванов остаточно розлютився і зробився страшним. Обличчя його стало землисто-блідим, очі викотилися з орбіт, а голос заgrimів дико і грубо.

Тоді втрутився Санін, зберігаючи досадливий і змуджений вигляд:

— Облиште, панове... І як вам не докучить! Не можна ж ненавидіти людину за те, що вона думає по-своєму...

— Тут не дума, а суцільна фальш! — огризнувся Іванов.— Йому хочеться показати, що він мислить тонше і глибше, ніж усі ми, а зовсім не...

— Яке право ви маєте так говорити? Чому саме я, а не ви, прагнете...

— Агов! — голосно і владно крикнув Санін.— Якщо вам охота побитися — ідіть геть і бийтеся,

де хочете... І немає чого змушувати нас слухати цю дурну суперечку!

Іванов і Юрій замовкли. Обидва були розпашілі та схвильовані і старались не дивитись один на одного. Досить довго було тихо, потім Петро Ілліч стиха заспівав: «Поставлять, може, на горбі труну з останками Руслана...»^{8}

— Будь певен... поставлять своєчасно...— пробуркотів Іванов.

— І нехай...— покірно озвався Петро Ілліч, але співати перестав і налив Юрієві склянку горілки.

— Годі тобі думати,— сказав він,— випий краще!

«Ех, начхати на все!» — подумав Юрій, узяв склянку і вихилив одним духом.

І дивна річ: у цю мить він відчув пекуче бажання, щоб Іванов відзначив цей його подвиг і висловив до нього повагу. Якби так і сталося, Юрій почув би до нього приязнь, однак Іванов не звернув на нього ані найменшої уваги, і, вмить придушивши в собі принизливе бажання, Юрій поринув у мерзенні відчуття від незвичної кількості спиртного.

— Молодець, Юрію Миколайовичу, їй-богу! — закричав Шафров, але Юрієві стало соромно через те, що Шафров його хвалить.

Увесь здригаючись від огиди, Юрій довго не міг отямитись і все нишпорив по столу, відшукуючи закуску.

— Так. Таких людей я остерігаюсь називати людьми,— поважною октавою продовжував розпочату мову Петро Ілліч, коли Юрій знову зміг бачити і чути.

— Остерігаєшся? Браво, дядьку! — зловтішно озвався Іванов, і хоч Юрій не чув початку фрази, та за голосом здогадався, що йшлося про таких людей, як він.

— І остерігаюсь... Людина має бути... генерал! — виразно і значуще промовив Петро Ілліч.

— Не завжди це можливо... А ви самі! — насилу заперечив Юрій, дивлячись у стіл.

— Я?... Я — генерал у душі!

— Браво! — заволав Іванов так несамовито, що якийсь нічний птах, ламаючи гілля, шарпнувся у ближній гушавині.

— Хіба що в душі! — стараючись зберегти іронію та чомусь уявляючи, що всі проти нього і хочуть його образити та принизити, зауважив Юрій.

Петро Ілліч поважно подивився на нього.

— Як виходить... Що ж, хоч у душі, і то добре. Хто старий, п'яний і бідний, як я, той генерал у душі, а хто молодий і сильний, той генерал і в житті... Кожному своє. А таких людей, які скиглять і бояться... таких я остерігаюсь називати людьми!

Юрій щось заперечив, але вийшло якимось так, що за сміхом і балачкою його не розчули, а заперечення здавалося Юрію нищівним. Він повторив гучніше, і знов його не почули. Гірка образа пройняла Юрія до сліз, і раптом йому здалося, що всі його зневажають.

«А втім, я просто п'яний!» — несподівано подумав він, і тієї ж миті зрозумів, що справді п'яний і не треба більше пити.

Голова тихо і бридко плавала, вогні лампи і ліхтаря стояли ніби просто перед очима, а поле зору дивно звузилося. Усе, що наверталось на очі, було виразно яскравим, а навколо стояла п'тьма. І голоси звучали якимось незвично: і оглушливо, і не можна було розібрати, про що мова.

— Ти кажеш — сон? — поважно запитував Петро Ілліч.

— Сон, і цікавий,— відповідав Іванов.

— Щось у них є, у снах,— підхопив півчий.

— Бачиш... ліг я вчора спати... Так... На сон грядущий узяв почитати одну книжку, думав прочистити голову, набиту всілякою марнотою і ловленням вітру... Трапилася мені стаття про те, як, де, коли і кого проклинали. Дивлюся — штука розумна й душевна. Читав я її, читав... і дедалі страшніше. Дістаюся до пункту, який оповідає про те, кому і за

що оголошують анафему. Тут я, правда, нітрохи не дивуючись, добачив, що якраз мені її й оголосять, це вже точно... З'ясувавши остаточно проблему прокляття всіма церквами, що існують у світі, я залишив книгу, покурив і став дрімати, цілком заспокоївшись щодо свого місця у всесвіті. Крізь сон у мене з'явилося було питання: що, якби мільйони людей, що нині живуть, із повною вірою прокляли б мене? Але тут я заснув і питання залишилось без відповіді. І став я відчувати, що моє праве око не око, а папа Пій X, а ліве щось подібне до вселенського патріарха... і обидва один одного проклинають. Від настільки дивної зміни речей я прокинувся.

— Ото й усе? — запитав Санін.

— Ну чому? Потім знову заснув.

— Ну?

— Ну, а після того вже не було ніякого духовного супокою. Бачився мені певний будинок, чи то наш, чи то якийсь невідомий, і в найбільшій кімнаті ходив я з кутка в куток. І десь там близько був дядько Петро Ілліч. Він говорив, я слухав, але неначе його не бачив. «Зауважив я,— говорить Петро Ілліч,— як молиться куховарка»,— і я метикую, що в кухні за піччю, справді, повинна молитися куховарка. Живе там і молиться... Він веде далі: «Людина вона проста серцем, розумієш — проста-а... І коли вона молилась і споминала всіх, то нічого й не було, та коли згадала вас, тебе і Саніна, то...» — і щойно він сказав це, я відчув: має статися щось незвичайне...

«Не даремно ж молилися всі прості люди з дня сотворіння світу!» — і тут я метикую, що не інакше як тій куховарці явився Бог. А Петро Ілліч ніби вичерпався, а все-таки продовжує: «Явився їй ніби образ, та тільки інакше, не образом!..» Після цього дядька вже не стало. Я стривожився: це «інакше» зовсім відібрало в мене спокій. Аби відновити його, слід було негайно знищити те, що з'явилося в кутку кімнати і запищало. Зрозуміло, що це просто миша... вона щось гризла і гризла, розмірено і в такт... Ось тут я і прокинувся!

— Так не прокидався б іще трохи,— зауважив Санін.

— Я й сам потому зметикував!

Незважаючи на жартівливий тон Іванова, відчувалося, що сон чомусь справив на нього глибоке враження, і воно засіло в глибині його душі непевним страхом. Він криво посміхнувся і потягнувся до пива.

— Так,— урочисто промовив Петро Ілліч,— ви всі розумні, розумні, як біси, а є щось... є!.. І ви не відаєте його, а воно говорить вам...

Санін устав, і на його спокійному, як завжди, обличчі позначилась нудьга. Він позіхнув і махнув рукою.

— Усе це марні страхи,— промовив він,— як би вам іще чогось не злякатися. Помремо — побачимо...

Він неквапно закурив і пішов у двері.

А на балконі знову зашуміли й засперечалися, і під шум п'яних голосів і далі повзали по столу і крутились у смертних муках безмовні метелики, що обпеклись об вогонь.

Санін вийшов на подвір'я заїзду, і синя ніч охопила м'якими та свіжими обіймами його розпашіле тіло. Місяць золотим яєчком викотився з-за лісу, попливло по чорній землі його примарне світло. За садом, звідки тягливо й солодко пахло сливами та грушами, невиразно біліла будівля іншого заїзду, і одне вікно крізь зелене листя гостро дивилося на Саніна. У темряві почулося дрібне лопотіння босих ніг, схоже на кроки звірячих лапок, і ще не звиклими до темряви очима Санін невиразно розгледів силует хлопчика.

— Тобі чого? — запитав Санін.

— Панну Карсавіну, учительшу,— тоненьким голосом озвався босий хлопчина.

— Навіщо? — запитав Санін, згадуючи, як та стояла на березі, гола, вся пронизана світлом чи то молодості, чи то яскравого сонця.

— Записку їм приніс,— відповів хлопчик.

— Ага... У тому заїзді вона, мабуть. Тут немає... Шуруй туди.

Знов залопотіли босі ступні, і посланець зник у темряві так швидко, ніби сховався в кущах.

А Санін повільно пішов слідом, на повні груди вдихаючи густе, як мед, садове повітря. Він дійшов аж до заїзду, і смуга світла від вікна лягла на його задумливе і спокійне обличчя. На світлі в темній зелені світилися крупні важкі груші. Санін звівся навшпиньки, зірвав одну, а у вікні побачив Карсавіну.

Дівчина виднілась у профіль, в одній сорочці, з круглим плечем, на якому, як на атласі, ворушилися відблиски світла. Вона пильно дивилася вниз, зосереджено міркуючи, і, певно, те, про що вона думала, хвилювало її, тому що повіки дівчини тремтіли, а губи всміхалися. Саніна вразила ця усмішка: у ній відчувалося щось невловно ніжне та пристрасне, ніби дівчина усміхалася назустріч близькому поцілунку.

Він стояв і дивився, охоплений відчуттям, яке було сильнішим за нього, а Карсавіна думала про те, що з нею сталося, і їй було до болю соромно і до болю приємно.

«Господи,— з надзвичайно чистим почуттям, яке, мабуть, буває у квітки, що ледве розпустилася, питала себе дівчина,— невже я така розпусна?»

І з глибокою радістю всоте згадувала те незбагненно вабливе відчуття, якого зазнала, вперше підкорившись Юрію.

«Милий, милий!» — спалахуючи й завмираючи, подумки тяглася вона до нього, і знову Саніну було видно, як тріпочуть її вії й усміхаються рожеві губи. Про потворну й безглузду сцену, яка склалася потім, дівчина не згадувала. Якесь таємне відчуття не дозволяло їй зазирнути в той темний куточок, де, ніби тонка скіпка, гніздився болісний подив.

У двері номера постукали.

— Хто там? — запитала Карсавіна, підводячи голову, і Санін виразно побачив її білу, ніжну і сильну шию.

— Записку приніс,— пискнув хлопчик за дверима.

Карсавіна встала і відчинила. Босий, по коліна у свіжій багнюці, хлопчик увійшов до кімнати і квапливо зірвав картуз.

— Панна прислали,— сказав він.

«Зіночка,— писала Карсавіній Дубова,— якщо можеш, приїжджай уже сьогодні до міста. Прибув інспектор і завтра вранці буде у нас. Незручно, якщо тебе не буде на місці».

— Що таке? — запитала стара тітка.

— Нюта кличе. Приїхав шкільний інспектор,— у задумі відповіла Карсавіна.

Хлопчик почухав однією ногою другу.

— Дуже веліли, щоб неодмінно ви прийшли.

— Підеш? — запитала тітка.

— Як же я сама піду... темно...

— Місяць зійшов,— заперечив хлопчик,— усе видно.

— Треба йти,— нерішуче сказала Карсавіна.

— Іди, а то якби неприємностей не було.

— Ну, піду! — рішуче труснула головою дівчина.

Вона швидко вдяглася, заколола шпилькою капелюшок і підійшла до тітки.

— До побачення, тітонько!

— До побачення, дитино. Христос з тобою.

— А ти зі мною підеш? — запитала дівчина хлопчика.

Хлопчик завагався і знову став чухати ногу.

— Я до матусі... Матуся тута в ченців на пральні.

— А як же я сама, Грицю?

— Ну, пішли,— струснувши волоссям, із рішучим виглядом погодився хлопчик.

Вони вийшли в сад. І синя ніч так само м'яко і обережно обійняла дівчину.

— Гарно як пахне,— сказала вона і скрикнула, наштовнувшись на Саніна.

— Це я,— сміючись, озвався він.

Карсавіна в темряві подала руку, яка ще тремтіла від переляку.

— Ба яка полохлива! — поблажливо відзначив Грицько.

Дівчина збентежено засміялася.

— Нічого не видно,— виправдовувалася вона.

— Куди це ви?

— До міста. Ось, прислали за мною.

— Сама?

— Ні, з ним... Він мій лицар.

— Лицар! — задоволено повторив Грицько, перебираючи лапами.

— А ви тут чого?

— А ми з п'яних очей,— жартома пояснив Санін.

— Хто ви?

— Шафров, Сварожич, Іванов...

— І Юрій Миколайович з вами? — червоніючи в темряві, запитала Карсавіна. Їй було настільки лячно та приємно вимовляти вголос це ім'я, ніби зазирати у прірву.

— А що?

— Так. Я його зустріла...— ще більше шаріючись, сказала дівчина.— Ну, до побачення.

Санін лагідно притримав простягнуту руку.

— Давайте я вас перевезу на той берег, бо чого ж вам кругом іти.

— Ні, навіщо,— із незрозумілою соромливістю сказала дівчина.

— Хай перевезе, бо на греблі таке болото,— авторитетно заперечив босий Грицько.

— Ну, гаразд... А ти тоді ходи до матері.

— А ти полем не боїшся сама? — солідно спитав Грицько.

— Та я до міста доведу,— зауважив Санін.

— А як же ваші?

— Вони тут до світанку будуть, та й вельми вони мені набридли.

— Ну, якщо ви такі ласкаві...— засміялась Карсавіна.— Іди, Грицю.

— Прощайте, панно...

Хлопчина знову ніби сховався в кущі, і Карсавіна з Саніним лишилися вдвох.

— Давайте руку,— запропонував Санін,— а то з гори ще впадете...

Карсавіна подала руку і відчула з дивною ніяковістю та невиразним хвилюванням тверді, як залізо, м'язи, що ходили під тонкою сорочкою. Мимоволі штовхаючись у темряві й на кожному кроці відчуваючи пружність і тепло тіл одне одного, вони пішли через ліс униз до річки. У лісі стояла цілковита, немовби вічна сутінь, і не було, здавалось, дерев, а лише густа, мовчазна пільма, що дихала теплом.

— Ох, як темно!

— Нічого,— просто над її вухом тихо сказав Санін, і в голосі його щось затремтіло,— я дужче люблю ліс уночі... У нічному лісі люди втрачають свої звичні подоби і стають загадковішими, сміливішими і цікавішими...

Земля обсипалася під їхніми ногами, і вони насилу втримувалися, щоб не впасти.

І від цієї пільми, від цих зіштовхувань, від близькості сильного чоловіка, що їй подобався, дівчину стало охоплювати незнайоме хвилювання. У темряві вона розпашілась, і рука її стала пекти руку Саніна. Дівчина часто сміялась, і сміх її був високий і короткий.

Унизу посвітлішало, а над річкою вже ясно і спокійно світив місяць. Війнуло в лице холодом великої ріки, і темний ліс похмуро й загадково відступив назад, ніби віддаючи їх річці.

— Де ж ваш човен?

— Та он.

Човен виразно, як намальований, виднівся на гладенькій світлій поверхні. Поки Санін уставляв весла в кочети, Карсавіна, балансуючи руками, легко пройшла на корму і сіла. Санін відіпхнув човен і скочив

у нього. Човен із тихим шурхотом ковзнув по піску, задзюркотів водою і вийшов на місячне світло, залишаючи по собі довгі хвилі, що плавно розходились.

— Давайте я погребу,— сказала Карсавіна, усе ще сповнена якоїсь вимогливої схвильованої сили.— Я люблю сама...

— Ну, сідайте,— осміхнувся Санін, стоячи посередині човна.

Знову вона пройшла повз нього по лавках, легка і гнучка, ледь торкнувшись кінчиками пальців простягнутої руки. Санін поглянув знизу, коли повз його обличчя ковзнули її груди із запахом парфумів і молодого жіночого тіла.

Синє небо з задумливим місяцем відображалось в повній воді, і здавалося, що човен пливе у світлому та спокійному просторі. Карсавіна сиділа прямо і несильно рухала веслами, плескаючи водою та випукло вигинаючи груди. Санін сидів на стерні й дивився на неї, на ці груди, на які так добре було б покласти гарячу голову, на круглі гнучкі руки, які так сильно і ніжно могли б обвитися довкола його шиї, на сповнене розкоші та юності тіло, до якого так нестямно й шалено можна було б припасти. Місяць осявав біле лице з чорними бровами та блискучими очима, перебігав по кофтині на грудях, по спідниці на повних колінах, і щось відбувалося з Саніним, наче він усе далі й далі плів із цією дівчиною до примарного царства, далеко від людей, від розуму і розсудливих людських законів.

— Як гарно сьогодні,— промовила Карсавіна, роззираючись довкола.

— Так, гарно,— тихо відповів Санін. Раптом вона засміялася.

— Чомусь хочеться кинути у воду капелюх і косу розпустити...— сказала вона, скоряючись несвідомому пориванню.

— Що ж, і розпустить,— сказав Санін іще тихіше. Проте вона раптом засоромилась і замовкла.

І знову в душі дівчини, замиготіли спогади, що їх викликали ніч, тепло й широчінь, і знову їй стало стидко і добре дивитися довкола. Їй усе здавалося, ніби Санін не може не знати, що з нею трапилось, але від цього відчуття її робилося тільки багатше й складніше. У неї раптом виникло нездоланне, але слабко усвідомлене бажання натякнути йому, що вона — не завжди така тиха і скромна дівчина, що може була зовсім іншою, навіть голою і безсоромною. І від цього бажання їй стало весело і спекотно.

— Ви давно знаєте Юрія Миколайовича? — нерівним голосом запитала вона, відчуваючи нездоланний потяг балансувати над прірвою.

— Ні,— відповів Санін,— а що?

— Так... Правда, він хороша і розумна людина? У голосі її зазвучала майже дитяча несмілість, ніби вона випрошувала дарунок у старшого, який може і приголубити, і покарати.

Санін, усміхаючись, поглянув на неї й відповів:

— Так.

Карсавіна за голосом здогадалася, що він усміхається, і зашарілась до сліз.

— Ні, справді... І він якийсь... він, мабуть, багато страждав...— ледве доказала вона.

— Можливо. Те, що він нещасний — це правда,— погодився Санін.— А вам його шкода?

— Звичайно,— вдавано наївним тоном сказала Карсавіна.

— Так, це ясно... Тільки ви дивно розумієте слово «нещасний»... От ви гадаєте, що етично незадоволена людина, що над усім з трепетом розмірковує,— не просто нещасна і жалюгідна, а якась особлива, вища, навіть, напевно, могутня людина! Вічні вагання щодо власних

учинків здаються вам красивою рисою, що дає людині право вважати себе кращою за інших і чекати не лише співчуття, а й поваги та любові.

— А це хіба не так? — наївно запитала Карсавіна. Вона ніколи так довго не говорила з Саніним, але постійно чула про нього, як про людину дуже своєрідну. І справді: у ньому відчувалося щось нове, цікаве, бентежне. Санін засміявся.

— Був час, коли людина жила примітивним тваринним життям, не усвідомлюючи того, що і чому вона робить або відчуває. Потім настав час життя свідомого, і першою його сходинкою стала переоцінка всіх почуттів, потреб і бажань. На цій сходинці стоїть і Юрій Сварожич, останній із могокан періоду людського розвитку, що відходить у небуття. Він увібрав у себе всі соки й отрути своєї доби, і вони отруїли його до глибини душі... У нього немає життя як такого; усе, що він робить, у нього зазнає нескінченного аналізу: чи добре, чи не погано?.. Це доходить до смішного: вступаючи, наприклад, у партію, він думає, чи не принижує його гідність те, що він опинився серед інших людей. А коли вийде з партії, мучиться — чи не принизливо стояти осторонь від загального руху!.. Утім, таких людей маса, їх більшість... Юрій Сварожич лише в одному виняток: він трохи розумніший за інших, і боротьба з самим собою набуває в нього не смішних, а часом і справді трагічних форм... Який-небудь Новиков тільки гладшає від своїх сумнівів і страждань, як свиня, замкнена в загорожі, а Сварожич і справді носить у собі катастрофу...

Санін раптом зупинився. Власний гучний голос і прості денні слова зруйнували чарівність ночі, і йому стало її шкода. Він замовк і знову став дивитись на дівчину, на її чорні брови на білому обличчі, на високі груди.

— Я не розумію,— несміливо заговорила дівчина,— ви так говорите про Юрія Миколайовича, ніби він сам винен у тому, що він такий, а не інакший... якщо людину не задовольняє життя, значить, вона вища за життя...

— Людина не може бути вищою за життя,— заперечив Санін,— вона сама всього лиш його частинка... Життя може її не задовольняти, але причини цього невдоволення в ній самій. Вона або не може, або не сміє брати від великого багатства життя стільки, скільки їй справді потрібно. Одні люди все життя сидять у в'язниці, інші самі бояться вилетіти з клітки, як птах, що дуже довго у ній просидів... Людина — це гармонійне поєднання тіла і духу, поки його не порушено. І порушує його лише наближення смерті, що природно, а також ми самі — своїм потворним світоглядом... Ми затаврували прагнення власного тіла, стали соромитись їх, уклали в принизливу форму і створили якесь перекошене існування... Ті з нас, хто слабкий по суті, не помічають цього і мирно животіють у кайданах, але ті, хто слабкий лише через помилковий погляд на життя і самих себе, ті — справжні мученики: стримувана сила рветься назовні, тіло просить утіхи і мучить їх самих. Усе життя вони блукають роздвоєними, хапаються за кожну соломинку у сфері етичних ідеалів, бояться жити, сумують, страхаються відчувати...

— Так, так... — із несподіваною силою відгукнулась Карсавіна.

У ній завирувала безліч думок, нових і несподіваних.

Вона дивилася навколо себе блискучими очима, і могутня краса, яка була розлита й у непорушній ріці, й у темному лісі, й у глибині синього неба з задумливим місяцем, хвилями входила в її тіло і душу. Дівчину почало охоплювати те дивне відчуття, яке було їй уже знайоме, яке вона любила і якого боялася,— відчуття невиразного пориву до сили, руху, щастя.

— Мені все уявляється той щасливий час,— помовчавши, знову заговорив Санін,— коли між людиною і щастям не буде нічого, коли людина вільно і безстрашно віддаватиметься всім доступним їй насолодам.

— Але що ж тоді? Новий варвар?

— Ні. Та епоха, коли люди жили тільки утробою, була по-варварськи грубою й бідною. Наша, коли тіло підпорядковане духові й виставлене

на задвірки, безглуздо слабка. Однак людство жило не даремно: воно виробить нові умови життя, у яких не буде місця ні звірству, ні тупому аскетизму...

— Скажіть, а кохання... адже воно накладає обов'язки? — несподівано запитала Карсавіна.

— Ні. Кохання накладає обов'язки, обтяжливі для людини, тільки через ревності, а ревності породжені рабством. Будь-яке рабство — зло... Люди мають насолоджуватись коханням без страху й заборони, без обмеження. А тоді й форми кохання перетворяться на нескінченний ланцюжок випадковостей, несподіванок і перетинів.

«А я ж тоді нічого не боялась!» — із гордістю подумала дівчина і раптом неначе вперше побачила Саніна.

Він сидів біля стерна — великий, сильний, із темними від ночі й місяця очима, і його широкі плечі були нерухомими, як залізні. Карсавіна пильно вгледілася в нього з новим інтересом. І раптом подумала, що перед нею цілий світ невідомих їй своєрідних почуттів і сил, і їй ураз захотілося торкнутись його.

«А він цікавий!» — лукаво промайнуло у неї в голові. Вона соромливо засміялася з цієї думки, але дивне хвилювання охопило все її тіло.

І, напевно, він відчув несподіваний подих жіночого інтересу, бо почав дихати сильніше і глибше. Весла, зачепившись за гілля у вузькій протоці, у яку повільно звертав човен, раптом випали з рук дівчини, і щось немов упало й у неї всередині.

— Не можу тут... важко... — винувато промовила вона, і голос її тихо та мелодійно прозвучав у темному і вузькому проході, де слабо шелестіли невидимі струмені води.

Санін устав і рушив до неї.

— Куди ви? — з незбагненим переляком запитала вона.

— Дайте мені...

Дівчина підвелась і хотіла пересісти до стерна. Човен захитався, ніби вислизаючи з-під ніг, і Карсавіна мимоволі вхопилася за Саніна, штовхнувши його пружними грудьми. І в цю мить, майже не усвідомлюючи, не вірячи навіть у можливість цього, вона невловимим рухом сама затримала цей дотик, ніби притислася до нього на льоту.

Миттєво, всім своїм єством Санін прийняв глибокий чар жіночої близькості, і вона всім єством зрозуміла це відчуття, відчула всю силу його прагнення та сп'яніла від нього раніше, ніж зрозуміла, що робить.

— А...— здивовано-захоплено вирвалось у Саніна, і він боляче та пристрасно обійняв її, так, що вона, перегнувшись назад, опинилась у повітрі й інстинктивно схопилася за капелюшок, що падав, і розсипане волосся.

Човен захитався дужче, й невидимі хвилі з наляканим шумом розбіглися до берегів.

— Що ви! — слабко скрикнула Карсавіна і додала після хвилиної мовчанки пошепки й задихаючись: — Пустіть!.. Заради Бога!.. Навіщо?

Але Санін ще сильніше притиснув дівчину до себе, їй забракло повітря, і все, що було заважало їм, зникло. Навколо була тільки темрява, гострий запах вод і трав і дивний холод, і жар, і мовчання. І вона, раптом занурюючись у неоясненне безвілля, ослабила руки й застигла, нічого не бачачи й не усвідомлюючи, з пекучим болем і нестерпною насолодою підкоряючись чужій чоловічій волі та силі.

Не скоро потім вона почала усвідомлювати і плями місячного світла на чорній воді, і те, що вона напівлежить у човні, і обличчя Саніна з дивними очима, і те, що він обіймає її, як свою, і що її голе коліно третєся об весло.

Тоді вона тихо й нестримно заплакала, не вириваючись із рук Саніна і все ще підкоряючись йому. І в її сльозах були й жаль за чимось, чого не мож на повернути, і страх, і жалість до себе, і слабка ніжність до нього, яка виходила ніби не з розуму і серця, а з самої глибини її молодого тіла, що вперше розкрилося у всій красі та силі.

Човен тихо вплив на ширше і слабко освітлене місце й тепер колихався в темній загадковій воді. Санін узяв її на руки і посадив до себе на коліна. І Карсавіна сиділа безпомічно і розгублено, як маленька дівчинка.

Ніби крізь сон вона чула, як він утішає її і говорить їй «ти», і голос його сповнений ніжності, м'якої сили і вдячності.

«Потім я втоплюся!» — невиразно думала вона, прислухаючись до його слів і ніби відповідаючи комусь чужому, хто ось-ось був готовий зажадати у неї звіту про те, що вона зробила.

— Що ж тепер робити? — несподівано і машинально запитала вона вголос.

— Побачимо, — відповів Санін.

Вона хотіла підвестися з його колін, але він притягнув її до себе, і дівчина покійрно залишилась. Їй самій було дивно, що вона не відчуває ні гніву, ані відрази.

І пізніше, коли Карсавіна згадувала цю ніч, усе здавалося їй незрозумілим і таємничим, як уві сні. Світло місяця, що опускається за

чорні верхівки лісу, було дивно нерухомим і примарним. Чорна пільма під берегом і в гушавині дивилася на них бездонним поглядом, усе навколо застигло в напруженому чеканні. А в неї не було ні сили, ні волі пригадати, що вона кохала іншого, стати колишньою самотньою дівчиною, відштовхнути від себе

чоловічі груди. Вона не опиралася, коли він знову почав цілувати її, і майже несвідомо приймала пекучу й нову насолоду, з напівзаплющеними очима поринаючи все далі й далі в новий, іще дивний для неї і загадково принадний світ. Часом їй здавалося, що вона не бачить, не чує й не відчуває нічого, але кожен рух його, кожен дотик до її покірнього тіла вона сприймала надзвичайно гостро, зі змішаним відчуттям приниження і жадібною цікавістю.

Відчай, що холодом осідав під серцем, підказував їй каяття й боязкі думки.

«Байдуже тепер, байдуже...» — говорила вона собі, а таємна тілесна цікавість ніби хотіла знати, що ще може зробити з нею цей далекий і водночас близький, такий ворожий і такий сильний чоловік. Потім, коли він залишив її й, сидячи поряд, заходився гребти, Карсавіна, все ще напівлежачи, заплющила очі й завмерла, здригаючись від кожного поштовху човна і кожного руху тепер такої знайомої їй руки, що розмірено рухалася над її грудьми. Човен із тихим шурхотом пристав до берега.

Карсавіна розплющила очі.

Навкруги були поле, вода і білуватий туман. Місяць світив блідо й неясно, як привид, що помирає перед наближенням світанку. Навколо було майже світло і прозоро. Повіяв різкий передсвітанковий вітерець.

— Провести тебе? — тихо спитав Санін.

— Ні, я сама... — відповіла Карсавіна.

Санін підняв її на руки і, насолоджуючись цим зусиллям, виніс на берег, відчуваючи тільки любов

до неї і вдячну ніжність. Він міцно пригорнув її до себе і поставив на землю. Карсавіна хитнулася.

— Красуня! — з таким відчуттям, ніби вся його душа прагнула до неї в пориві ніжності, пристрасті та жалю, тихо промовив Санін.

І вона раптом усміхнулася з несвідомою гордістю. Санін узяв її за руки і притягнув до себе.

— Поцілунок!

«Байдуже тепер... І чому він такий жалісний і близький?... Байдуже, краще не думати!» — плутано промайнуло в голові Карсавіної, поки вона довго і ніжно цілувала його в губи.

— Ну, прощай... — пошепотіла вона, плутаючись у звуках і не усвідомлюючи, що каже.

— Мила, не сердься на мене... — сказав Санін. Потім, коли вона йшла по греблі, все ще нетвер до ступаючи й плутаючись у подолі спідниці, Санін довго і сумно дивився їй услід, і йому було боляче: він передбачав ті даремні муки, яких вона мусила зазнати, і піднятися вище за які вона, на його думку, не могла.

Постать її танула і губилась у тумані, йдучи назустріч світанку. А коли її не стало видно, Санін скочив у човен, і під могутніми ударами весел вода шумно і весело закипіла довкола. На широкому плесі, серед білого тремкого туману, під ранковим небом, Санін кинув весла, піднявся на повен зріст і на повний голос гучно й радісно закричав.

Ліс і туман ожили й відгукнулися так само довгою і звучною луною.

Ніби вражена ударом по голові, Карсавіна вмить заснула, а після короткого мертвого сну отямилась раптово, вся хвора і холодна, як труп. Здавалося, розпач не спав у ній і ні на хвилю не можна було забути того, що сталося. Вона довго мовчки роззиралася, уважно обводила поглядом кожную дрібницю, ніби шукаючи, що змінилося відучора.

Але по-вранішньому ясно і спокійно дивилися на неї й образи в кутку, і вікна, й підлога, і меблі, і світловолоса голова Дубової: та міцно спала на другому ліжку. Усе було просто, як завжди, і тільки її сукня, зім'ята і кинута на стілець, про щось говорила.

Крізь рум'янець недавнього сну на обличчі Карсавіної все виразніше почала проступати блідість, і її чорні брови вимальовувалися так виразно, ніби обличчя її знову осяяв місяць.

Із приголомшливою чіткістю та виразністю постало перед нею все пережите — і найяскравіше те, як удосвіта йшла вона ще сонними вулицями передмістя. Сонце, яке щойно завидніло над дахами й парканами, посивілими від роси, світило нещадно, як ніколи. Крізь замкнені віконниці, ніби крізь удавано прикриті повіки, стежили за нею вікна міських будинків і озиралися їй услід рідкісні перехожі. А вона йшла під ранковим сонцем, плутаючись у подолі спідниці й ледве втримуючи в руках свою зелену плюшеву торбинку. Ішла, як злочинниця, вздовж парканів, нерівними, полохливими кроками.

Ще на березі, коли затихли в тумані удари весел, що бурхливо спінували воду, Карсавіна раптом зрозуміла, який страшний тягар навалився на її плечі, і відчай став її серцем, розумом і життям. Вона скрикнула, впустила торбинку на мокрий пісок і схопилася за голову.

І з цієї миті вона вже була під владою слова кожної людини, а своєї волі в неї не стало.

Як сильне сп'яніння згадувала вона учорашню ніч. Було щось незвичайне, шалено захопливе, таке сильне, як ніколи, а тепер неможливо було зрозуміти, як це могло статися і як вона могла забути до втрати сорому, розуму й іншого кохання, що, здавалося, наповнювало все її життя.

У тузі, схожій на передсмертну нудоту, Карсавіна вислизнула з-під ковдри і, нечутно пересуваючись, почала вдягатися, відчуваючи, що найменший рух Дубової змушує все її тіло холонути від страху.

Потім вона сіла біля вікна і нерухомо втупилась у сад, де зеленіли й жовтіли вмиті світанням дерева. Думки її мчали, як чорний дим, підхоплений вітром. Якби зараз хто-небудь міг розгорнути її душу і прочитати її, як книгу, він би вжахнувся.

На тлі надзвичайно сильного молодого життя вирували жахливі образи. Думка про самогубство насувалася на свідомість, чорна і непорушна, пристрасна туга за втраченим чистим і світлим коханням до Юрія стискала серце, і все заливала каламутна хвиля страху перед масою знайомих і чужих людських облич, що невідступно стояла перед нею.

То їй спадало на думку кинутися до Юрія, впасти перед ним, плакати, віддати йому все життя і потім піти кудись назавжди, зникнути. То її охоплював жах від самої думки побачити Юрія і хотілося померти, не сходячи з місця. То виринала думка, що ще можна якось усе виправити, що вчорашня ніч насправді не існувала, та враз, наче дикий крик, у душі проносився спогад про власну голизну, про важкість чоловічого тіла, про миттєве пекуче забуття, і розгублена, оглушена беззаперечною силою того, що сталося, дівчина хапалася за підвіконня — безсила і спустошена.

Тим часом прокинулася Дубова, і Карсавіна почула рух і здивований вигук подруги.

— А, ти вже встала?.. Оце вже надзвичайна подія! І тої ж миті, відчувши щось, у самій сорочці, боса, підійшла до неї.

— Що з тобою? Ти здорова? — ласкаво й турботливо, як старша сестра, запитала вона.

Карсавіна зіщулилась, ніби чекаючи удару, але її губи фальшиво розтяглися в усмішці, і, як їй здалося, чужий голос весело відповів:

— Звичайно! Я просто зовсім не спала...

Так було сказано перше слово брехні, і воно без останку знищило спогад про колишню вільну та сміливу дівчину. Ця, нова, була брехлива, боязка і брудна. Поки Дубова вмивалась і одягалася, Карсавіна потайки дивилась на неї, і подруга здавалася їй світлою й чистою, а сама вона страшною, як розчавлений плазун. Відчуття це було таким сильним, що навіть та частина кімнати, де метушилася Дубова, здавалася Карсавіній осяяною сонцем, а її куток потопав у вогкій і липкій пільмі. Вона пригадала, якою недосяжно прекрасною почувалася поряд із немолодою, сірою подругою, і туга заплакала в ній великими й густими, як краплі крові, слізьми незворотної втрати.

Та це відбувалося в неї всередині, а зовні Карсавіна була спокійна і навіть як наче весела. Вона вдягла елегантну синю сукню, капелюх, узяла парасольку й вирушила до школи. Там вона пробула до обіду, а потім повернулася додому.

Дорогою вона зустріла Ліду Саніну.

Обидві вони, стрункі, молоді та вродливі, стояли, освітлені сонцем, усміхалися повними губами й теревенили про дрібниці. Але в Ліді кипіла хвороблива ненависть до щасливої й безтурботної дівчини, а Карсавіна заздрила щастю бути такою прекрасною, веселою й вільною, як Ліда.

Після обіду Карсавіна взяла книжку, сіла біля вікна і знову стала байдуже й непорушно дивитися на сад, що доживав останні літні дні.

Гострота відчуттів притлумилася, і її душу заповонила байдужа і хвора втома.

«Ну що ж... ну пропаду, туди мені й дорога... Я все одно помру»,— апатично повторювала вона подумки.

Карсавіна побачила Саніна раніше, ніж він помітив її.

Він пройшов через сад, високий і спокійний, озираючись на всі боки й торкаючись гілля кущів,

ніби вітаючись із ними. Відкинувшись назад і притиснувши книгу до грудей, Карсавіна приголомшено дивилася на нього, поки Санін повільно йшов до вікна.

— Здрастуйте,— сказав він, простягаючи руку. І перш ніж вона встигла підвестись і схаменутися, повторив з наполегливою ласкою:

— Здрастуйте ж!

Було в його голосі щось таке, що позбавило Карсавіну можливості крикнути, встати, піти, і, вже втрачаючи волю, вона тихо відповіла:

— Здрастуйте...

А відповівши, відчула, що він сильніший за неї і зробить із нею що захоче.

Санін сперся ліктем на підвіконня і промовив:

— Вийдіть на хвилину в сад, нам треба поговорити...

Карсавіна встала і, ще вся опанована дивною силою, розгубилася, не розуміючи, що треба робити, куди йти і як.

— Я чекатиму там,— додав Санін.

Вона кивнула, нестерпно соромлячись, що відповідає йому.

Санін пішов повільною, спокійною ходою, і Карсавіна боялася дивитися йому вслід. Вона кілька секунд простояла непорушно, міцно

стиснувши руки. Потім зненацька метушливо заворушилась і, підібравши сукню, щоб легко було йти, вийшла з будинку.

Золоте світло від сонця і жовтого листя пронизувало увесь сад. Ще здалеку Карсавіна побачила Саніна, що стояв на стежці. Він усміхався їй, і під його поглядом дівчині стало важко і соромно йти: їй здавалося, що сукня вже не приховує її від Саніна, і він бачить кожен рух уже знайомого йому голого тіла. Відчуття безпорадності й сорому стало таким сильним, що Карсавіна злякалася саду і світла. Ледь не падаючи, кваплячись, вона підійшла і зупинилася так близько, щоб він не міг бачити її всієї — з голови до ніг.

Тоді Санін узяв її за руки, втягнув у гущавину переплутаних дерев і там майже всадовив до себе на коліна, сам напівсидячи на кривому стовбурі старої яблуні.

Збоку йому було видно її ніжний профіль і кругле плече, м'яке та слабке поряд з його широкими і твердими грудьми, та для неї воно було напрочуд гармонійним. Мимоволі, відчуваючи палке обожнювання, Санін нахилився й обережно поцілував тонку суху тканину, крізь яку просвічувало і тепліло свіже тіло. Карсавіна сіпнула, але не відхилилась. Він приголомшував її своєю силою і сміливістю, вона його — своєю ніжністю та вродою, і обоє боялися одне одного. Санін хотів сказати їй багато ніжних, заспокійливих слів, але йому здалося: щойно Карсавіна почує перший звук його голосу, вона встане і піде геть, тому він мовчав. Дівчина чула напружений звук його дихання.

«Чого він хоче... Що зробить?..— думала вона, завмираючи від страху і сорому.— Невже знову... Я вирвуся, піду!..»

— Зіночко,— нарешті сказав Санін, і звук його голосу, що невміло вимовив незвичне ім'я, був ніжним і дивним.

Карсавіна коротко поглянула йому в обличчя. Його блискучі очі, що із захопленням і острахом дивилися на неї так зблизька, налякали її. Водночас вона інстинктивно відчула, що він зовсім не страшний, що тепер він більше боїться її, ніж вона його. Щось схоже на лукаву

дівочу допитливість ворухнулося на дні її душі, і раптом їй стало легко і зовсім не соромно сидіти в нього на колінах.

— Я не знаю,— говорив Санін,— мабуть, я дуже винуватий перед вами і мені не треба було приходити... але я не міг залишити вас так!.. Мені хочеться, щоб ви мене зрозуміли... і не відчували до мене відрази й ненависті!.. Що я мусив зробити? Була мить, коли я відчув, що між нами щось зникло, і якщо я все пропущу, ця мить у моєму житті ніколи не повториться... Ви просто пройдете повз мене, і ніколи я не зазнаю тієї насолоди та щастя, яких можу зазнати... Ви така красуня, така молода...

Карсавіна мовчала. Рожевіло її прозоре вухо, напівприкрите волоссям, тремтіли вії.

І так само тихо, плутаними словами, Санін заговорив про те величезне щастя, яке вона дала йому, про те, що ця ніч назавжди залишиться в його житті, як чарівна казка. І за голосом його було чутно, що він страждає від неможливості передати щось таке, від чого минув би її смуток, і вона знову стала б веселою — дівчиною, яка щось віддала і щось узяла в життя.

— Ви страждаєте, а вчора ж було так добре! — говорив він.— Але всі ці страждання тільки тому, що життя наше влаштоване потворно, що люди самі призначили плату за власне щастя... А якби ми жили інакше, ця ніч залишилася б у нашій пам'яті як одне з найкоштовніших і найпрекрасніших переживань, якими лише й дороге життя!..

— Якби! — машинально промовила Карсавіна і раптом, несподівано для себе самої, лукаво всміхнулася.

Та це був лише спалах, який швидко згас.

Карсавіній раптом уявилося все її майбутнє життя як темні та брудні уривки пліток, кпин, горя і сорому, що межує з ганьбою. Знову примарилися знайомі обличчя з виразом глузу й огиди, застрибали якісь потворні образи, і чорний страх охопив її душу, викликаючи ненависть.

— Ідіть геть, залиште мене! — збліднувши і зціпивши зуби, жорстко, ніби прагнучи помститися йому за цю мимовільну посмішку, вимовила Карсавіна і, відштовхнувши його, встала.

Почуття безсилля охопило Саніна. Він відчув, що ніякими словами не можна розрадити її в тому, що загрожувало їй стражданням, ганьбою та злиднями. Вона мала слухність у своєму гніві та скорботі, і він не був у силі за мить переробити весь світ, аби зняти з її плечей той липкий тягар, який упав на неї за радість і щастя, які подарувала йому її дивовижна врода. На мить у нього виникла думка запропонувати їй своє ім'я і свою допомогу, але щось утримало його. Це було дуже дріб'язково і зовсім не те, що потрібно.

«Що ж,— подумав Санін,— нехай життя йде своєю чергою!»

А вона все ще стояла неподалік, опустивши руки і схиливши голову, увінчану короною прекрасного волосся, і про щось напружено думала.

— Я знаю,— почав Санін,— що ви кохаєте Юрія Сварожича... Можливо, від цього ви і страждаєте?

— Нікого я не кохаю! — з тугою прошепотіла Карсавіна, у муці стискаючи руки.

На її обличчі виразно, немов фізичний біль, відбилось і усвідомлення власної провини перед тим, кого він зараз згадав, і безпорадний відчай.

А тим часом у душі її зростало, ніби стовп диму, величезне і непідсильне питання, у якому, як їй здавалося, зосередилися жах і розгадка того, що сталося.

«Як пов'язати це все,— без слів думала Карсавіна.— Я кохаю Юрія, і зараз кохаю його так, аж серце розривається від думки, що я не буду для нього чистою і єдиною, від цього все тьмяніє, як перед смертю, а однак іще вчора мене непереборно вабило до цієї людини...»

Думка про Саніна складалася зі спогадів про його шалену силу, про жорстоку насолоду, в якій страждання зливалось з бажанням іще

більшої, ще глибшої близькості, що межує зі смертною мукою. Потім був світлий і тихий спогад про якусь мелодійну ніжність, і він пом'якшив її серце.

«Я сама винна! — сказала собі Карсавіна, — я бридка, розпусна тварюка!»

Їй захотілося плакати, каятися, батожити своє прекрасне тіло, яке виявилось сильнішим і вимогливішим за розум, кохання і совість.

Якоїсь миті здавалося, що вона не витримає цього пориву, знепритомніє, помре на місці. Та він минув, знесилівши, і лишилася тільки тиха печаль.

Санін зі зворушливим бланманжем сказав:

— Не згадуйте мене лихом... Ви й далі так само прекрасні й таке саме щастя дасте коханій людині, яке подарували мені... і більше, значно більше... А я не бажав вам нічого, окрім найкращого, найніжнішого, і завжди пам'ятатиму вас такою, якою ви були вчора. Прощавайте... і якщо я знадоблюся вам коли-небудь — покличете... Я б віддав вам власне життя, якби міг!

Карсавіна тихо поглянула на нього, і їй стало чогось шкода.

«А може, все це мине!» — промайнуло у неї в голові, і на мить усе здалося зовсім не таким жахливим і важким. Хвилину вони дивилися в очі одне одному, і в цей час щось хороше виникло з самої глибини їхніх сердець і з'єдналося, ніби вони раптом стали рідними і близькими й пізнали щось, про що не треба знати більше нікому.

— Ну... прощавайте! — з низькою дівочою ноткою промовила Карсавіна.

Радість і ніжність осяяли обличчя Саніна. Вона подала йому руку, але вийшло якось так, що вони поцілувалися просто і тепло, як брат і сестра.

Коли Санін ішов, Карсавіна повела його до воріт і довго дивилася вслід. Потім тихо пішла в сад і прилягла на траву, закинувши руки за голову.

Присохла, але ще запашна трава шурхотіла навколо, і, заплющивши очі, без думок і почуттів,

дівчина завмерла. Щось відбувалося в ній, і здавалося, це стається саме собою. Ще трохи — і знову встане й повернеться до життя як і раніше весела молода та смілива жінка, перед якою життя розкриє все найкраще, що тільки в ньому є.

Темна думка про Юрія, про те, чи треба відкрити йому свою таємницю, вже підступала до неї, обіцяючи новий жах і сором, але Карсавіна поспіхом сказала собі:

— Не треба про це думати, не треба... Воно саме прийде!..

І знову завмерла в чеканні.

Цього дня Юрій устав пізно, у надзвичайно пригніченому настрої, з поганим смаком у роті й тонким свердлячим болем у скронях. Спочатку він нічого не міг пригадати, окрім галасу, дзенькання скла, блідих вогнів і дивного для п'яних очей ясного і прозорого світла ранку. Потім пригадалося, як Шафров і Петро Ілліч, похитуючись і дивно похрюкуючи, пішли в номер спати, а він і блідий від випитої горілки, але, як завжди, твердий на ногах Іванов ще довго сиділи на балконі, не звертаючи уваги ні на дивовижний ранок, блакитний угорі й зелений унизу, ні на річку, що виблискувала білим золотом. Вони сперечалися, й Іванов переможно доводив Юрієві, що такі люди, як він, ні до чого не придатні, бо вони не сміють узяти від життя те, що їм належить, і що найкраще для них — загинути без сліду, не залишивши нащадків. Він із незрозумілою зловтіхою повторював фразу старого півчого: «Таких людей я остерігаюсь називати людьми» і дико реготав, наче своїми руками топив Юрія. А той чомусь не ображався і слухав, заперечував лише проти звинувачення в нікчемності своїх переживань і твердив, що, навпаки, саме в таких людей життя особливо тонке та складне, але їм, і справді, краще б загинути. Юрію було нестерпно сумно, хотілося плакати й каятись. Він із соромом пригадав, що і справді намагався каятись і все ходив навколо епізоду з Карсавіною, трохи не кинувши цю чисту і милу дівчину під ноги переможній грубій тварині. Проте Іванов був такий п'яний, що, здається, нічого не помітив, і Юрію страшенно хотілося вірити, що так воно і є.

Потім Іванов, горлаючи без будь-якої причини, пішов на подвір'я, і раптом усі кудись зникли. Стало порожньо, і Юрій залишився зовсім сам. Зір його був звужений п'яним туманом, перед ним гойдалася лише брудна, залита скатертина, хвостики обгризеної редиски і склянки з недопалками та залишками пива. Юрій сидів, опустивши голову і погойдуючись, і почувався людиною, покинутою всім світом.

Потім повернувся Іванов, і разом з ним прийшов Санін, який до того десь пропадав. Він був веселий, галасливий і цілком тверезий і яось

дивно, чи то дуже ласкаво, чи то глузливо поглядав на Юрія. Дал у спогадах був провал, потім Юрій пригадав човен, річку, якийсь ніколи раніше не бачений молочнорожевий туман. Вони пливли по холодній прозорій воді, потім ішли по піску, освітленому сонцем неначе звідкись ізнизу. Гостро боліла голова, нудило.

«Казна-що за гидота! — подумав Юрій.— Тільки пияцтва бракувало...»

Гидливо струсивши всі ці спогади, як багнюку, що налипла на підошви, Юрій почав поглиблено обдумувати все, що сталося напередодні в лісі.

Першої миті перед ним виник цей надзвичайний, таємничий ліс, глибока сутінь під деревами, дивне місячне сяйво, біле прохолодне тіло жінки, її напівзаплющені очі, запаморочливий запах, палке бажання, що доходило до шаленства.

Спогад наповнив усе його тіло хтивим тремтінням, але щось перелякано штрикнуло у скроню, стискалося серце, і занадто детально згадалася та потворна сцена, коли він без жодного бажання кидав дівчину на траву, а вона не хотіла, виривалась, і він бачив, що вже не може і не хоче нічого, але не міг зупинитися.

Юрій здригнувся від сорому. Йому захотілося забитись у темряву, заритися в землю, щоб і самому не бачити власної ганьби. Але за мить, хоч як це було важко, він переконав себе, що мерзенним було не те, що він придушив могутній порив пристрасті, а те, що був близький до злягання з дівчиною. Юрій ніби обернув своє почуття і побачив, що вчинив так, як і слід було.

«Було б підло, якби я скористався її поривом!»

Але перед ним постало нове і ще болісніше питання: що робити далі?

І серед хаосу суперечливих думок і бажань викристалізувалося одне:

«Треба порвати з нею!.. Узяти її, потішитись і покинути я не зможу, не така я людина і надто добре відчуваю чужі страждання, щоб самому їх завдавати. А одружитися...»

Неймовірною вульгарністю прозвучало для нього навіть саме це слово. Він, Юрій, з його досконалою, по-особливому тонкою душевною організацією, що вічно хитається на межі піднесених думок і глибоких страждань, не може побудувати міщанське щастя з дружиною, дітьми і господарством. Він навіть почервонів від обурення, ніби хтось образив його самою думкою про те, що він може вибрати такий результат. Отже, відштовхнути її, піти? Несподівано як найбільше щастя, як те, що безповоротно зникає, наче втрата самого життя, промайнув перед ним образ дівчини. Ніби, відмовляючись від неї, він виривав її з самого серця, залишаючи криваву рану. Усе потемніло навколо, на душі зробилося порожньо й важко,

і навіть саме тіло ослабло.

«Але ж я її кохаю! — з болісним подивом подумки закричав Юрій.— Тож як може бути, щоб я сам знищив власне щастя?.. Це безглуздо, жахливо!»

А що ж — і справді одружуватись?

І знову засоромившись думки про це, Юрій поринув у болісну і здивовану тугу настільки, що перестав бачити сонце, усвідомлювати своє життя, втратив бажання бачити й чути.

Намагаючись більше не думати про це, Юрій сів читати наслідування Еклезіаста, яке він нещодавно написав:

«У світі немає ні доброго, ні злого.

Одні речуть: що природно — те добро, і людина правдива в бажаннях своїх.

Але це неправда, бо все природне, ніщо не народжується з пільми й порожнечі, але має один початок. А так речуть інші: те добро, що від Бога, але це неправда, бо коли є Бог, то все від нього, навіть боготневага.

Речуть треті: те добро, що чинить добре людям. Та чи існує таке? Що добро одному, те зло іншому: рабу добро — свобода, панові — рабство раба; ба гатому — збереження благ; бідному — щоб загинув багатий; зневаженому — підкорити зневажника, зневажникові — не скоритися; нелюбому — щоб його полюбили; живому — щоб не помирати; тому, хто народжується — щоби померли і звільнили йому міс це під сонцем... І так одвіку й до краю віків, і ніхто перед іншим не має права на добре йому одному.

От заведено між людей, що чинити добро і любов краще, ніж чинити зло і ненависть. Та це приховано: бо коли є відплата, то краще людині чинити добро і себе принести в жертву, а якщо нема її, то взяти свою частку під сонцем.

От іще приклад неправди, яка в людях: живе хтось, хто отрує своє життя для інших. І гово рять йому: дух твій переживе тебе, бо збережеть ся в діяннях людей як вічне сім'я. Та це неправда, бо знають, що у вервиці часів однаково живе дух тво рення і дух руйнування, і невідомо, що повстане і що розпадеться на порох.

От іще: думають люди про те, як житимуть піс ля них, і говорять собі, що це добре, і діти їхні по жнуть плоди їхні. Але не знаємо, що буде після нас, і не можемо уявити ті юрмища, що йтимуть сліда ми нашими. І не можемо їх любити або ненавидіти, як не можемо любити й ненавидіти тих, що були до нас. Обірваний зв'язок часів.

Так речуть: зрівняємо людей перед джерелом ра дості й горя і однією мірою відплатимо всім. Але жодна людина не може сприйняти радості й горя, болю і насолоди більших, ніж вона сама, і коли част ка людей не рівна — вони не рівні, і коли зрівняно міру їхню, не зрівняються серця їхні повіки.

Так говорить гордість: є великі, і є малі!

Але кожна людина — світанок і захід сонця, вершина і провалля, атом і світ.

От речуть: великий розум людський! Але й це не правда, бо обмежений зір, і не бачить людина ні бє зумства, ні розуму свого в безмежному всесвіті, де розум і безумство розтікаються, як рідке повітря.

Що знає людина?

І Адам знав, як йому їсти й пити і у що вдягнутися, але потреби і сім'я своє зберіг; і ми знаємо те саме, і збережемо сім'я своє в майбутньому. Але Адам не знав, що зробити, щоб не померти і не боїтися, і нам не відомо це.

Людина в усьому мала мету врятувати тіло своє від болю та смерті. І от бачимо: чи не простою палицею Каїн убив Авеля, й чи не тією самою палицею можна знищити найвеличнішого серед людей, того, хто стоїть на найвищому рівні пізнання? Хіба не довше за всіх жив Мафусаїл, але й він помер; не щас ливішим за інших був Йов, але й його гризла скорба та; і чи не всяка людина, зазнавши в житті стільки щастя й горя, скільки підважат плечі її, помре тією самою смертю, що і пращур її... Тепер, коли люди вінчають богів знання, і кричать, і похваляються, їх так само зжирять черви!»

Холод поповз Юрію по спині, і видіння того, як черви кишать товстим шаром на землі від краю й до краю, вразило його. Те, що він написав здалося йому надзвичайно значущим.

«Адже це все правда!» — немов у дзвін, ударило в його душі, і гордовите почуття творця змішалось з гострим нападом туги.

Він відійшов до вікна і довго бездумно дивився в сад, де стежки вже золотавили під шаром жовтого і червоного листя, а нові померлі листки, тихо кружляючи, безгучно опадали. Мертва жовтизна лежала повсюди, вмирало листя, вмирили міриади комах, що жили лише світлом і теплом. Усе вмирало в тихому і спокійному сяйві цього дня.

Юрій не міг зрозуміти цього спокою, і ця очевидна смерть викликала в його душі безпричинну тяжкість.

«От... дохне і сяє, ніби медяник їй піднесли!» — з навмисною грубістю подумав він про природу, і йому захотілося знайти слова ще грубіші й образливіші.

Їх з'являлося багато, але всі вони повисали в порожнечі. І така злість охопила його, що Юрій трохи не задихнувся.

А за вікном стояв золотий сад, за садом річка відображала зеленаво-блакитне осіннє небо, за річкою тяглися поля, посріблені павутинням осені, за полями знову річка, а в ній перевернутий ліс, береги, дуби, тихі стежки, і ними хтось ходить...

41

Ходить ними п'яниця-півчий Петро Ілліч.

Коли настає осінь і дачні місця стають безлюдними й тихими, ніби кладовище минулих веселощів, у них з'являється якась особлива тендітна краса: тонкі ажурні ґратки, як мереживо, пронизують дерева і кущі, хміль повисає на них пурпуровими гірляндами, іграшкові дачні будиночки видніються в золотих просвітах поріділих гілок. На спорожнілих клумбах самотньо горять червоні айстри, балкони і зелені лави ще зберігають сліди веселого й галасливого життя, і здається, що це життя було ошатним і сповненим сміху та щастя. Часом у спорожній алеї промайне, наче птах, що відстав від своєї зграї, самотня жіноча постать, і вона здається дивно задумливою, сумною і таємничою. Замкнені вікна і двері стережуть тишу, і здається, що це саме вона, осіння тиша, живе тепер тут своїм загадковим, нелюдським життям.

Петро Ілліч повільно ходить покинутими стежками, шарудить палицею в опалому листі.

Коли тут людно, галасливо і весело, він ніколи тут не буває. Можливо, він інстинктивно відчуває свою старість, убогість і непривабливість, а люди з їхнім сміхом і метушнею заважають йому чути щось, чути тільки йому самому.

Він проходить повз дачі, сідає на покинуту лаву і довго, поки не стемніє вже прохолодне осіннє небо, дивиться перед собою, напевно, відчуваючи дихання вічності, що незримо пропливає над місцем людських радощів і забав.

Потім він спускається до річки під величними дубами і дивиться на кристалеву пришишку воду. Лягає на рідку суху траву і годинами лежить, уткнувшись лицем у землю, слухаючи її беззвучну розмову і дихаючи її спокійним диханням.

Забрідає він і в найдикіші місця, де річка підступає до гори, а гора й хотіла б перепинити їй дорогу, та не змогла. Річка і зараз сміється з гори, тремтить блакитними і сріблястими брижами, а гора супиться, і ліс на ній похмуро шумить. Деколи навіть величезні дуби кидаються з крутого берега у воду і топлять зламані гілки в плинній і сміхотливій річковій глибині. Річка грає струменями — і здається, ніби хтось швидко-швидко пише на ній незрозумілі таємничі знаки. Пише, стирає, і знову швидко пише і стирає. Про що говорять ці письмена, ніхто не знає, але, вочевидь, вони доходять до серця Петра Ілліча, який годинами стежить за ними, і роблять його тихим і спокійним, як жевріння безвітряного вечора. Ліс, річка, поля, небо і земля дають йому щось таке, чого не дало п'яне убоге життя, і наповнюють його душу до останніх глибин. І вигляд у старого півчого під час його прогулянок урочистий, задумливий і поважний.

Повертаючись і зустрічаючи когось із нечисленних знайомих, він щось розповідає, прагнучи передати те, чого передати не в силі. І завжди чомусь закінчує однією й тією самою фразою:

— І взимку там чудово!.. Ти-иша... сніжинки сипляться... снігурики співають!..

Голос його переходить у високий тенор і тане в повітрі. І кожен відчуває, що ця людина, незважаючи на всю свою убогість, уміє якось по-особливому сприйняти дещицю краси життя, і коли він вільний від роботи за шматок хліба, від горілки або чергової хвороби, то вміє наповнити своє життя так просто і добре, що душа його стає щасливою.

42

Осінь... Уже осінь... Потім буде зима, сніг... Потім весна, літо, знову осінь... зима, весна, літо... нудота! А що робитиму в той час я? Те саме, що й тепер! — тоскно посміхнувся Юрій.— У кращому разі остаточно ступію й не думатиму ні про що! А там старість і смерть!»

Знову нескінченним плетивом поповзли ті самі думки: і про те, що життя пройшло стороною, і що не існує ніякого особливого життя, а будь-яке життя, навіть життя героїв, сповнене нудьги, виснажливих періодів підготовки до подвигу, провалів і безрадісних невдач.

Він раптово пригадав, що завжди жив в очікуванні чогось нового, якогось незвичайного початку, дивлячись на те, що робив у цю хвилину, як на щось тимчасове. А це тимчасове витягувалося, ніби гусінь, розгортало все нові й нові вигини, і вже було видно, що блідий хвіст цієї гусені ховається у старості та смерті.

«Подвигу, подвигу! — з тугою стиснув руки Юрій.— Щоб одразу згоріти і зникнути, без страху і нидіння! Тільки у цьому й життя...»

Тисячі подвигів уявлялись йому, але кожен дивився йому в обличчя вищиром смерті. Юрій заплющив очі й дуже виразно побачив блідий петербурзький ранок, мокрі цегляні стіни, шибеницю, що незграбним силуетом влипла в мутне сіре небо... Або чиясь озвіріле лице, дуло револьвера біля скроні, жах, який, здається, неможливо витримати і який треба пережити, страшний удар пострілу просто в обличчя... Або свист ударів нагайкою по обличчю, по спині...

«І на це треба погодитись? Не зважати на це?» Подвиги поблідли, відступили й розтанули, а замість них визирнула глумлива фізіономія власного безсилля і розуміння, що всі ці мрії про подвиги — дитяча забавка.

«З якого дива віддавати своє “я” в наругу і смерть заради того, щоб якимось робітникам тридцять другого століття не бракувало харчів і статевого життя!.. Та грець із ними, з усіма робітниками й неробами!..»

І знову Юрій відчував притік безсилої злості, безпричинної й болісної для нього самого. Ним опанувала нездоланна потреба щось скинути, стрепенутись. Але невидимі кігті тримали міцно, і відчуття розпачливої втоми підходило до мозку і серця, наповнюючи живе тіло апатією.

«Хоч би вбив мене хто-небудь... — мляво подумав Юрій. — Несподівано, ззаду, щоб я й не помітив власної смерті... Тьху, що за дурниці лізуть у голову!.. І чому неодмінно хто-небудь, а не я сам? Невже я справді такий нікчема, що в мене не вистачить волі накласти на себе руки, усвідомлюючи, що життя приносить мені лиш суцільні муки?.. Бо ж рано чи пізно доведеться вмирати... То навіщо цей обрахунок на копійки?..»

Але тут Юрій подумки ніби спинив себе і, кривлячись від зневаги, з хворобливим насміхом сказав уголос:

— Ні, облиш, брате, дзуськи! Ти тільки думати майстер, а як доходить до справи... Куди тобі!

Легкий холод під серцем, допитливий і боязкий.

«А спробувати?.. Хоч би жартома... Не так, щоб зовсім... а просто... Все-таки цікаво!..» — ніби вибачаючись перед кимось, сказав він собі.

Було чомусь важко й соромно дістати револьвер із шухляди. Лякала безглузда думка: хоч би сьогодні ввечері на бульварі не дізнались, не здогадалися ті самі Дубова, Шафров, Санін і, ще гірше, — Карсавіна, які дитячі досліди він над собою проводить.

Крадькома поклавши револьвер у кишеню, Юрій вийшов на ганок. На сходах теж лежало сухе, жовте, як небіжчик, листя. Юрій поворушив

його носак, прислухався до слабкого шелесту і став насвистувати протяжну й сумну мелодію.

— Що за скорботна арія? — жартома запитала Ляля, прямуючи з саду в дім із книжкою та парасолькою в руках. Вона ходила до річки на побачення з Рязанцевим і поверталася свіжа і щаслива від поцілунків. Їм із нареченим ніхто не заважав бачитися будь-де і будь-коли, але в таїні, безлюдді й мовчанні заглужлого саду марилося щось гостре, поцілунки виходили судомні, болісні, і вже народжували в Лялі нові бажання.

— Наче молодість свою ховаєш! — додала вона, піднімаючись по східцях.

— Дурниці, — сердито заперечив Юрій і тої ж миті відчув наближення чогось сильнішого, ніж він сам.

Як тварина в передсмертній тузі, він нудився і шукав собі місця. На подвір'ї його не знайшлося, там усе дратувало, і Юрій пішов до річки, де плавало те саме жовте листя, пожбурих у воду суху гілку і довго дивився, як розходяться від неї дрібні швидкі кола і гойдаються на поверхні листки. Тоді знову повернувся до будинку, де останні квіти червоніли жалобним рум'янцем посеред зім'ятих і померхлих клумб. Юрій постояв над ними і знову пішов у глиб саду.

Там уже все пожовкло, і гілки оксамитово чорніли в мереживі золотого листя. Було лиш одне зелене дерево — дуб, що велично зберігав своє різьблене листя аж до морозів. На лавці під дубом сидів і грівся на сонечку великий рудий кіт.

Юрій сумно і ніжно погладив його пухнасту спинку і відчув, як сльози підступають до горла.

— Пропало життя, пропало все життя... — машинально повторив він слова, що здавалися йому безглуздими, але торкалися серця, немов тоненьким лезом підрізаючи ниточки, на яких воно висіло в грудях.

«Але ж це пусте!.. Ще все попереду... Мені ж тільки двадцять шість років! — подумки вигукнув він, раптом на мить виринаючи з туману, в якому борсався, як муха в павутинні, і одразу ж махнув рукою: — Та хіба в тому річ, що двадцять шість, і все життя попереду?.. Але в чому?..»

Несподівано спалахнула думка про Карсавіну, про те, що після подій між ними неможливо бачитися з нею, а не бачитись не можна. Йому уявилась ця зустріч, сором ошелешив його, заповнив і серце, і голову, і промайнула думка, що вже краще померти, ніж так.

Кіт вигнув спину й замуркотів, як шумить самовар, охолоняючи. Юрій уважно подивився на нього і почав ходити туди й сюди.

«Життя загризло... нудно, погано... А втім, не знаю що... Та краще смерть, ніж побачитися з нею!» Пройшов, важко загрибаючи ногами, візник із відром води. І у відрі плавало мертве листя. На ганок дому, що виднів крізь гілля, вийшла покоївка, поглянула на Юрія і щось гукнула. Юрій довго не міг зрозуміти, про що вона. Між ним і всім, що його оточувало, раптом почав танути і рватися зв'язок. І з кожною миттю він непомітно відходив усе далі і далі від світу в темну глибину своєї самотньої душі.

— Так-так, добре... — промовив він, нарешті зрозумівши, що покоївка кличе обідати.

«Обідати? — перелякано запитав він себе.— Йти обідати!.. Значить, усе по-старому, і знову жити, мучитися, знову вирішувати, як бути з Карсавіною, з моїми думками, з усім цим?.. Треба швидше... бо доведеться йти обідати, а я не встигну!»

Його охопив дивний поспіх, а все тіло став бити дроз, проникаючи в усі суглоби, в руки, ноги, у груди. Покоївка, заклавши руки під білий фартух, стояла на ганку й не йшла, вочевидь, насолоджуючись осіннім повітрям.

Юрій злодійкувато зайшов за дуб, аби його не видно було з ганку, і, озираючись на покоївку, — чи не помітить? — якимось дуже швидко

і несподівано вистрелив собі в груди.

«Осічка!» — радісно промайнуло у нього в голові між миттєвим нестерпним бажанням жити і страхом померти. Але він уже бачив над собою верхівку дуба, блакитне небо й посеред нього рудого kota, що кудись метнувся.

Покоївка з криком кинулася в дім і, як здалося Юрію, негайно його оточила безліч людей. Хтось лив йому на чоло холодну воду, до щоки його прилип жовтий листок, що страшенно заважав йому. Стривожені голоси гули довкола, хтось плакав і кричав:

— Юро, Юро... навіщо!..

«Це Ляля плаче»,— подумав Юрій і тої ж миті розкрив очі й у дикому тваринному відчаї забився і закричав:

— Лікаря... Швидше, швидше!..

Та раптом із жахом зрозумів, що вже все скінчено, ніщо не допоможе. Листя, що прилипло до лиця, раптом поважчало, його ставало все більше. Юрій витягнув шию, щоб побачити крізь нього ще хоч що-небудь, однак листя вже вкрило усе довкола.

І після цього він уже не усвідомлював, що з ним сталося.

43

І ті, хто знав, і ті, хто не знав, і ті, хто його любив, і ті, хто зневажав, і ті, хто ніколи про нього не думав,— усі пожаліли Юрія Сварожича, коли він помер.

Ніхто не міг зрозуміти, чому він це зробив, але всім здавалося, що вони розуміють і в глибині душі розділяють його думки. Самогубство видавалося красивим жестом, а краса викликала сльози, квіти і добрі слова.

На похованні не було родичів, бо Юрієвого батька звалив удар, і Ляля не відходила від нього. Був присутнім лише Рязанцев, він і порядкував на похороні. І ще сумніше ставало тим, хто прийшов провести покійного, від його самотності, і ще вищим, печальнішим і вагомішим ставав його образ.

На цвинтар принесли безліч осінніх квітів, і серед них обличчя мертвого Юрія, що не зберегло ані сліду пережитих ним відчуттів і зроблених справ, здавалося дійсно спокійним.

Коли труну проносили повз флігель Дубової й Карсавіної, обидві вийшли і приєдналися до процесії. Карсавіна мала безпомічний і пригнічений вигляд, ніби вона була приречена на наругу й ганебну страту. І хоча вона знала, що Юрію лишилося невідомим усе, що з нею трапилось, їй здавалося, що між його смертю і цією подією існує якийсь зв'язок, який назавжди залишиться в таємниці. Важкий тягар провини — вона почувалася найнещаснішою і найзлочиннішою жінкою на світі. Усю ніч вона проплакала, подумки обіймаючи й пестячи людину, яка назавжди пішла, а на ранок була сповнена гіркої любові до Юрія і гострої ненависті до Саніна.

Страхотливим сном їй уявлялося їхнє випадкове зближення і ще потворнішим видавався наступний день. Усе, що казав їй Санін і у що вона інстинктивно повірила, почало здаватися їй мерзотою і падінням

і таку прірву, з якої вже нема вороття. І коли Санін підійшов до неї, Карсавіна поглянула на нього з огидою й переляком, і одразу відвернулась.

Коротке відчуття її холодних пальців у руці, поданій для дружнього потиску, сказало Саніну все, що вона зараз відчувала і думала, і він сам відчув себе вже назавжди чужим для неї. Він поморщився, подумав і відійшов до Іванова, який плентався позаду всіх, понуро звісивши своє пряме солом'яне волосся.

— Он як Петро Ілліч старається! — задумливо зронив Санін.

Далеко попереду, за хитким віком труни, високо злітали похоронні смутні голоси, і октава Петра Ілліча ясно і сумно тремтіла і тривала в повітрі.

— Дивна річ,— заговорив Іванов,— була не людина — твань, і... ти бач як!

— Я думаю, друже,— відповів Санін,— що ще за три секунди до пострілу він не знав, що застрелиться... Як жив, так і помер.

— Діло таке!.. Значить, усе-таки крапку свою знайшла людина! — незрозуміло сказав Іванов і раптом струснув волоссям і повеселішав, вочевидь, уловивши щось таке, що лиш йому було зрозумілим і лиш його могло заспокоїти.

На цвинтарі вже панувала осінь, дерева були ніби обсипані золотим і червоним дощем. Лише трава подекуди зеленіла під шаром листя, а на стежках вітер змів його в густу масу, і здавалося, що по всьому цвинтарю течуть жовті струмки. Білили хрести, м'яко чорніли й сіріли мармурові пам'ятники, золотавіли ґрати, а серед мовчазних могил ввижалася чиясь невидима, але сумна присутність, ніби перед приходом людей, що порушили тутешній спокій, хтось печальний ходив по стежках, сидів на могилах і сумував без сліз і надії.

Чорна земля прийняла Юрія і зімкнулась, а над могилою ще довго юрмилися люди, з допитливою цікавістю зазираючи в пійтму власної

долі та виспівуючи тужливі псалми.

Останньої миті, коли не стало видно віка труни, і між живими й мертвими назавжди лягла вічна земля, Карсавіна голосно заридала, і цей високий жіночий голос злетів над тихим кладовищем і над людьми, що принишкли в таємному смуткові та тривозі.

Вона вже не думала про те, що люди дізнаються її таємницю. І всі, звісно ж, здогадалися про неї, але таким очевидним був жах смерті, що назавжди обірвала зв'язок між заплаканою прекрасною молодою жінкою, яка прагнула віддати покійному своє життя, молодість і красу, і тим, хто пішов у землю, що ніхто не образив лихою думкою розкрити жіночу душу. Тільки нижче схилилися голови в мимовільному співчутті.

Карсавіну відвели, і її безнадійне ридання затихло десь у далині. Над ямою виріс довгастих земляний горбок, що зловісно нагадував заховане в ньому людське тіло, і зверху почали швидко і рівно укладати ялинове гілля.

Тоді заметушився Шафров.

— Панове, треба промову!.. Панове, що ж так? — діловито й водночас тужливо звертався він то до одного, то до другого.

— Саніна попросіть,— уїдливо запропонував Іванов.

Шафров здивовано поглянув на нього, але обличчя Іванова було незворушне, і він повірив.

— Санін, Санін... де Санін, панове? — заквапився він, удивляючись короткозорими очима. А!.. Володимире Петровичу... скажіть декілька слів... Бо ж недобре!

— Самі скажіть,— похмуро відповів Санін, прислухаючись.

Її високий, багатий і виразний навіть у риданні голос усе ще вчувався йому в повітрі.

— Якби я міг сказати, то, звичайно, сказав би... Адже це була, по суті, чудова людина!.. Ну, прошу... всього два слова!

Санін зблизька поглянув на нього і з серцем вимовив:

— Що тут казати?.. Одним дурнем на світі менше, от і все!

Сказано це було з несподіваною силою та виразністю. І спершу всі неначе застигли, але тої самої миті, коли багато хто ще не встиг зрозуміти, чи їм не почулося, Дубова уривчастим голосом вигукнула:

— Це підло!

— Чому? — знизавши плечима, запитав Санін. Дубова знову хотіла щось крикнути, але її оточили якісь дівчата. Усі заворушилися, зарухались. Залунали обурені голоси, замиготіли збуджені обличчя і, немовби вітер налетів на купу сухого листя, натовп сахнувся геть. Шафров кудись побіг, потім повернувся. В окремій групці обурено жестикулював Рязанцев.

Санін неуважно поглянув на обурене обличчя в окулярах, яке чомусь опинилося просто перед ним, і обернувся до Іванова.

Іванов дивився невпевнено. Нацьковуючи Шафрова на Саніна, він чекав якогось інциденту, але зовсім не того, що сталося. З одного боку, вся ця історія захопила його, з другого — йому від чогось зробилося страшно і неприємно. Він не знав, що сказати, і непевно дивився понад хрестами на далеке поле.

— Телепні,— зі щирою тугою мовив Санін.

Тоді Іванов застидався своїх вагань і, прикидаючись незворушним, поставив позад себе палицю, сперся на неї і сказав:

— Грець із ними. Ходімо відсіля!

— Що ж, ходімо...

Вони пройшли повз Рязанцева, який вороже дивився на них, і його оточення та попрямували до виходу. Однак іще здалеку Санін помітив групу малознайомих молодих людей, що з'юрмились, як вівці,— головами до центру натовпу. В центрі Шафров метушливо розмахував руками і щось палко говорив, але, побачивши Саніна, змовк. Усі обличчя обернулися до нього, і на всіх був один і той самий дивний вираз: суміш шляхетного обурення, остраху і цікавості.

— Це під тебе яму копають! — осміхнувся Іванов.

Санін раптово спохмурнів, і Іванов здивувався, помітивши вираз його обличчя. А коли від групи студентів і дівчат чи то з переляканими, чи то за-

хопленими обличчями відділився Шафров і, весь червоний, як буряк, мружачи короткозорі очі, рушив до Саніна, той зупинився в такій позі, ніби готовий був завдати удару першому, хто потрапить під руку.

Шафров, напевно, зрозумів це, бо зупинився на півдорозі і зблід. Студенти і дівчата, ніби маленька череда овець за ватажком, скупчилися за ним.

— Що ще? — стиха запитав Санін.

— Нам... нічого... — розгубившись, відповів Шафров. — Але ми хотіли від групи товаришів висловити вам свій осуд і...

— І куди мені його, цей ваш осуд? — крізь зуби запитав Санін. — Ви мене попросили, аби я щось сказав про покійного, а коли я сказав те, що думав, ви висловлюєте мені осуд... Гаразд, нехай!.. Якби ви не були дурними й сентиментальними хлопчиськами і дівчиськами, я пояснив би вам, що правда за мною, і Сварожич справді жив по-дурному, мучив себе через дурниці й помер дурнуватою смертю, але ви... Набридли ви мені своєю непрохідною тупістю, і пішли б ви всі к бісу!..

Санін пішов прямо, розсунувши купку людей, що затуляли йому дорогу.

— Це неподобство! — по-півнячому викрикнув хтось йому вслід, але миттю замовк.

Вийшовши з цвинтаря, Санін та Іванов досить довго мовчали.

— Ти чого це людей лякаєш? — нарешті сказав Іванов.— Лиходійська ти людина, виявляється!

— Якби тобі все життя вперто лізли під ноги ці

«волелюбні молоді люди»,— серйозно відповів Санін,— ти б і не так їх пужнув!.. А втім, добра б їм не було!

— Ну, не журися, друже! — чи то серйозно, чи жартома заперечив Іванов.— Знаєш що... Ходім-но купимо пивця і пом'янемо раба божого Юрія! Як?..

— Що ж, нехай! — байдуже відповів Санін.

— Поки сходимо та повернемося, всі розійдуться,— пожвавився Іванов,— на могилі й вип'ємо... І небіжчикові шана, і нам задоволення!..

Коли вони повернулися на цвинтар, там і справді вже нікого не було. Хрести та пам'ятники стояли ніби в чеканні, непорушно вростаючи в землю. Жодної живої істоти навколо, і тільки чорна, з тьмяним полиском змія перетнула стежину, зашарудівши опалим листям.

— Ач ти, гадина! — здригнувшись, буркнув Іванов.

Біля свіжої могили Юрія, що пахла потривоженою холодною землею, гнилизною старих трун і зеленою ялиною, вони вивернули на траву купу важких пивних пляшок.

44

А знаєш, що...— промовив Санін за годину або дві, коли вони вийшли на присмеркову вулицю з цвинтарної брами.

— Що?

— Проведи мене на вокзал, та й поїду я звідси. Іванов зупинився.

— З якої речі?

— Нудно мені тут!..

— Настрашився, чи що?

— Чого? Захотілось поїхати, та й по всьому.

— Навіщо?

— Друже, не питай дурниць! Захотілося — значить, захотілося... Поки людей не знаєш, усе чекаєш від них чогось... Були тут цікаві... Карсавіна здавалась особливою, Семенов. Ліда неначе могла піти незвичайною дорогою... А тепер набридли всі. Розумієш, я терпів цих людей, скільки міг терпіти... Більше не можу.

Іванов довго дивився на нього.

— Ну, ходімо...— сказав Санін.

— А з родичами попрощатись?

— Та ну їх... Вони якраз і набридли мені найбільше.

— А пожитки?

— У мене їх небагато... Ти йди в сад, а я піду до себе і подам тобі валізу в вікно. А то побачать, причепляться з розпитуванням, а чим мені їх розрадити?

— Та-ак...— протягнув Іванов. На хвилину похнюпився, потім махнув рукою.— Дуже це для мене прикро, друже... Ну та що вже там!

— Їдьмо зі мною.

— Куди?

— Та байдуже куди. Там видно буде.

— Та в мене й грошей немає.

— І в мене немає,— засміявся Санін.

— Та вже ні, їдь сам... Із п'ятнадцятого в мене заняття починаються. Так надійніше!

Санін мовчки поглянув йому в очі, й так само прямим поглядом відповів Іванов. І раптом йому стало ніяково, і він зіщулився, немов у дзеркалі побачив себе в найбільш неvigідній подобі. Санін відвернувся.

Вони пройшли через подвір'я. Санін увійшов до будинку, а Іванов — у сутінковий сад, де зустріли його тіні осіннього вечора і запах тихого тління. По траві та кущах, із шурхотом ворушачи листя й ламаючи сухі гілки, Іванов підійшов до вікна кімнати Саніна. Воно було відчинене, світла в кімнаті не було.

А Санін, безгучно ступаючи, пройшов через вітальню й затримався біля балконних дверей, почувши знайомі голоси.

— Чого ж ти хочеш від мене? — долинув з балкона голос Ліди, і Саніна вразили його бляклі, якісь змучені інтонації.

— Я нічого не хочу,— відповів Новиков, і, вочевидь, проти волі голос його прозвучав невдоволено і занудно.— Мені тільки дивно, що ти

весь час маєш такий вигляд, ніби приносиш для мене жертву... Я ж...

— Ну, гаразд...— зірвався Лідин голос, у ньому відчувалися близькі сльози.— Не я... ти приносиш жертву... ти!.. Я знаю!.. Що ж іще від мене треба?

Новиков здивовано гмикнув, але чутно було, що він розгублений і намагається це приховати.

— Ну чому ти не хочеш мене зрозуміти?.. Я тебе кохаю, і тому це не жертва... Але якщо ти сама дивишся на наше зближення, як на жертву — неважливо, з чийого боку,— то що ж це за життя в нас буде?..

Голос Новикова зміцнів і зазвучав упевнено, ніби він раптом знайшов справжній аргумент і радіє, що тепер уже напевно переконає Ліду.

— Ти зрозумій... Ми зможемо жити щасливо лише за однієї умови: щоб ні з твого, ні з мого боку не було ніякої жертви... Щось одне: або ми кохаємо одне одного, і тоді наше зближення природне, або ми не кохаємо, і тоді...

Ліда раптом заплакала.

— Ну чого ти? — здивовано й роздратовано промовив Новиков.— Я не розумію... я наче не сказав нічого кривдного... Та припини ж!.. Я мав на увазі й тебе, і себе однаково... Це казна-що!.. Чому ти плачеш?.. Невже й сказати вже нічого не можна!..

— Я не знаю... не знаю...

Здушений і жалюгідний жіночий голос прозвучав до болю печально.

Санін скривився й увійшов до своєї кімнати.

«Ну, Ліді, напевно, кінець! — подумав він.— Може, і краще, якби вона справді тоді втопилася!.. А може, й обійдеться... Тут не вгадаєш!»

Іванов за вікном чув, як він квапливо нишпорить по кутках, шелестить папером, щось упускає.

— Скоро ти? — нетерпляче запитав він.

Йому стало тоскно стояти під темним вікном у блідому присмерку осінньої заграви, в глибині загадкового осіннього саду. Шурхіт у кімнаті чомусь нагадав Іванову його дивний сон.

— Зараз,— відповів Санін так близько, що Іванов здригнувся. З вікна висувалася валіза, за нею бовваніло лице Саніна.

— Тримай!

Санін легко зіскочив на землю, підхопив свою ношу, і вони квапливо попрямували до хвіртки. Деревя вже майже оголились, і довкола було занадто порожньо і просторо. За річкою догорала заграда, і річкова вода самотньо блищала в кінці вже нікому не потрібного саду.

Коли вони прийшли до вокзалу, на безкінечних чорних коліях горіли сигнальні вогники, і потяг розмірено пихкав локомотивом. Бігали люди, грюкали дверима вагонів, перегукувались і сварилися грубими голосами, наче всім було сумно і важко і хотілося приховати своє почуття від інших під удаваною злістю. Натовп розгублених мужиків із клунками юрмився на платформі.

У буфеті Санін та Іванов випили.

— Ну, щасливої дороги! — сумно сказав Іванов.

— У мене, друже, дорога завжди однакова,— усміхнувся Санін,— я в життя нічого не прошу, нічого від нього й не чекаю. А кінець ніколи не буває щасливим: старість і смерть, ото й усе!

Вони вийшли на платформу і зупинилися там, де було трохи менше метушні.

— Ну, прощай!

— Прощавай!

І мимоволі вийшло так, що вони обнялись і розцілувалися.

Потяг із брязкотом і скреготінням рушив.

— Ех, брате! Як я тебе полюбив, як полюбив! — несподівано закричав Іванов.— Одну справжню людину тільки й бачив!..

— Один ти й полюбив! — усміхнувся Санін і схопився на підніжок вагона, що проходив повз нього.

— Поїхали! — весело крикнув він.— Прощавай! Вагони швидко прокотилися повз Іванова, ніби раптово змовились утекти від нього. Промайнув у темряві червоний ліхтар і довго, ніби не віддаляючись, жеврів у чорноті.

Іванов поглянув услід потягу, і йому зробилося сумно. Понуро брів він вулицями міста, поглядаючи на його розкидані де-не-де акуратні вогники.

— Запити, абощо? — запитав він себе, і бліда примара довгого безбарвного життя вирушила разом з ним до корчми.

45

У задусі та тісняві задихалися вагонні ліхтарі, серед хитких тіней і плям приглушеного світла вовтузилися пом'яті, розшарпані люди.

Санін сів поруч із трьома мужиками. До його появи вони про щось говорили, і тепер один, якого важко було розрізнити в темряві, сказав:

— То, кажеш, погано?

— Де вже гірше,— високим надтріснутим голосом озвався старий патлатий мужик, який сидів поруч із Саніним.— Вони свою лінію гнуть, задля нас не пропадатимуть. Казати можна будь-що, а коли до шкури дійде, хто сильніший, той і вип'є кров!

— А ви чого чекаєте? — запитав Санін, відразу здогадавшись, про що ця тяжка і нудна розмова.

Старий обернувся до нього і розвів руками.

— А що робити?

Санін устав і пересів на інше місце. Він знав цих людей, що живуть, як худоба, і чомусь досі не знищили ні себе, ні інших, а й далі по-скотячому животіють із сумною надією на якесь диво, якого їм не діждатися. В очікуванні такого дива померли вже мільярди до них подібних.

Ніч собі минала. Усі спали, і лише навпроти Саніна міщанин у чуйці люто сварився з дружиною, яка боязко відмовчувалась і тільки судомно поводи́ла переляканими очима.

— Зажди, постривай, я тобі, стерво, покажу! — шипів, як придушена гадюка, міщанин.

Санін уже задрімав, коли жінка, болісно скрикнувши, розбудила його. Міщанин спритно відсмикував руку, але Санін устиг побачити, як він з усієї сили вщипнув жінку за груди, завдавши їй гострого болю.

— Яка ж ти, брате, скотина! — сердито зронив Санін.

Міщанин налякано мовчав, сторопіло дивлячись на нього крихітними злими очима, і ніби вишкірявся.

Санін з відразою поглянув на нього і пішов на ганок. Проходячи по вагону, він бачив безліч людей, які ніби злиплися між собою. Уже світало, і у вікно вагона падало бліде синювате світло. Обличчя у більшості здавалися мертвими, якісь тіні блукали по них, надаючи безсилою і страдницького виразу. На ганку Санін на повні груди вдихнув свіже вранішнє повітря.

«Бридка річ — людина!» — не подумав, а відчув він, і йому захотілося просто зараз хоч на якийсь час віддалитися від усіх цих людей, від потяга, від затхлого повітря, від диму і гуркоту.

Світанок уже виразно займався на обрії. Ніч утікала назад, у синю пільму, яка ще стояла в степу.

Недовго думаючи, Санін ступив на підніжок і, махнувши рукою на напівпорожню валізу, зіскочив на насип.

Із гуркотом і свистом пролетів повз нього потяг, земля вислизнула з-під ніг, і Санін упав на мокрий пісок. Червоний гальмівний ліхтар був уже далеко, коли він сміючись підвівся.

— І то добре! — голосно сказав він і з насолодою вільно й гучно закричав: — Еге-ге-гей!!!

Навколо було широко і просторо. Степ, іще зеленіючи, розстилався навсібіч нескінченним рівним полем і тонував у вранішніх туманах.

Санін дихав легко і веселими очима дивився в нескінченну даль, широко і сильно крокуючи все далі й далі, до світлого і радісного саява

зорі.

І коли степ, прокинувшись, спалахнув, убрався неосяжним склепінням неба і попереду, виблискуючи, зійшло осяйне сонце, стало здаватися, що Санін іде просто йому назустріч.

¹ Усі цитати з Біблії, крім окремо вказаних, у перекладі І. Огієнка. [Повернутися](#)

² Цитата за перекладом І. Муратова. [Повернутися](#)

³ Муха, Альфонс (1860–1939) — чесько-моравський живописець, театральний художник, ілюстратор, ювелірний дизайнер і плакатист, один із найвідоміших представників стилю ар нуво. [Повернутися](#)

⁴ Азартна карткова гра, поширена на початку 20 століття, до заборони гральних домів. Назвою вона завдячує місту Макао, колишній португальській колонії в Китаї, найбільшому центру грального бізнесу на Сході. [Повернутися](#)

⁵ Ні, навпаки (фр.). [Повернутися](#)

⁶ Цитата за перекладом І. Хоменка. [Повернутися](#)

⁷ Цитата за перекладом І. Хоменка. [Повернутися](#)

⁸ Цитата за перекладом М. Терещенка. [Повернутися](#)